

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI MEDENİYETİ TARİHİ

1

ZİYA KAZICI

OSMANLI'DA EĞİTİM ÖĞRETİM

kayıhan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

© Tüm yayın hakları anlaşmalı olarak Bilge Yayınları'na aittir. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir; izinsiz çoğaltılamaz, basılamaz.

ISBN: 975-8364-78-2

Bilge Yayınları : 80

Tarih Kültür Dizisi: 5

Osmanlı Tarihi: 3

Kitabın Adı

Osmanlı'da Eğitim-Öğretim

Kitabın Yazarı

Prof. Dr. Ziya Kazıcı

Yayın Yönetmeni

M. Necati Bayrak

Editör

Kevser Türkay

<i>Birinci Baskı</i>	: İstanbul, Nisan 2004
<i>Yayına Hazırlayan</i>	: Bilge Yayıncılık
<i>Teknik Uygulama</i>	: Yasemin Yentur
<i>Kapak Tasarımı</i>	: Ferhat Çınar
<i>Baskı & Cilt</i>	: Bilge Matbaacılık (0212 483 15 16)

BİLGE YAYINCILIK, EĞİTİM, SAĞLIK HİZMETLERİ VE TİCARET A.Ş.

Çatalçeşme Sokak No: 48 Bateş Han Kat 3 34410 Cağaloğlu/İstanbul

Tel: (0212) 511 84 52 (Pbx) Fax: (0212) 520 66 71

Ücretsiz PDF/Kitap Bilge yayınlari.com

bilge@bilgeyayinlari.com

Prof. Dr. Ziya Kazıcı

Osmanlı'da Eğitim - Öğretim

Prof. Dr. Ziya KAZICI

1945 yılında Şanlıurfa'nın Bozova ilçesine bağlı Karacaören köyünde doğdu. 1965'te Kahramanmaraş İmam-Hatip Okulu'nu, 1969'da İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nü bitirdi. Mezuniyetinden sonra Isparta İmam-Hatip Okulu'na öğretmen olarak tayin edildi. Askerlikten sonra Kandıra Lisesi'ne atandı. 1974 yılında girdiği imtihanı kazanarak Yüksek İslâm Enstitüsü'ne asistan oldu. 1977 yılında "Osmanlılarda Vergi Sistemi" adlı tezini vererek aynı müesseseye hoca olarak atandı. 1983'te Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde "Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi" adlı tezi ile doktor unvanı aldı. 1987'de doçent, 1993'te de profesör oldu. 2547 Sayılı Kanun'un 40/b maddesi ile Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 1992-1993 öğretim yılında görev yaptı. Keza aynı kanunun 40/a maddesine göre de 1997'den itibaren üç sene Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde dersler verdi. Evli ve iki çocuk babası olan Ziya Kazıcı, halen bünyesinde çalıştığı Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü Başkanı olarak görev yapmaktadır.

Yurt içinde ve dışında çeşitli kongrelere katıldı. Arşiv belgeleri, ağırlıklı araştırmalarını kitap ve makale olarak yayınladı. "Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi" adlı eseri Arnavutça'ya tercüme edilerek basıldı. "Hz. Peygamber'in Eşleri ve Aile Hayatı" adlı eseri de aynı dile çevrilmektedir. İslâm ve Osmanlı Medeniyeti üzerindeki çalışmaları devam eden müellifin ilmi dergilerde yüzlerce makalesi ve basılmış 15 eseri bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	7
Giriş	9

BİRİNCİ BÖLÜM OSMANLI ÖNCESİ

Osmanlı Öncesi	17
A. Genel Eğitim ve Öğretim Veren Merkezler ve Medreseler.....	18
1) Hz. Peygamber Dönemi.....	19
2) Hülefâ-i Raşîdin ve Emevîler Dönemi	23
3) Abbasî-Selçuklu Dönemi	26
4) Fâtımî Dönemi	35
5) Endülüs Emevîleri Dönemi	37
6) Eyyûbîler Dönemi	41
7) Memlûk Dönemi.....	45
8) Anadolu Medreseleri.....	47
B. İhtisas Medreseleri	53
1. Dâru'l-Hadis.....	53
2. Dâru't-Tıb	55
3. Dâru'l-Kurra	57

İKİNCİ BÖLÜM OSMANLI DÖNEMİ

Osmanlı Dönemi	63
A. Örgün Eğitim-Öğretim Müesseseleri	85
a. Sıbyân Mektepleri	86
b. Medreseler	106
ba) Medreselerin Fizik Yapısı	107
bb) Medreselerin Dereceleri	110
bc) Kanunî Dönemi	111
bd) Müderrisliğe Tayin	116
be) Medreselerde Okunan Dersler ve Kitaplar	119
1. Genel Eğitim ve Öğretim Veren Medreseler	120
a) Hâşiye-i Tecrid (Yirmili) Medreseleri	123
b) Miftah (Otuzlu) Medreseleri.....	124
c) Telvih (Kırkılı) Medreseleri	124
d) Ellili Medreseler	125
e) Sahn-ı Semân Medreseleri	125
f) Altmışlı Medreseler	126
2. İhtisas Medreseleri	130

a) Genel Medrese Statüsündeki	
İhtisas Medreseleri	130
aa) Dâru'l-Kurra	130
ab) Dâru'l-Hadis	134
ac) Dâru't-Tib	138
ad) Medresetü'l-Kudât	144
ae) Medresetü'l-Vaizîn	145
af) Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba	146
ag) Medresetü'l-İrşâd	148
ah) Medresetü'l-Mütehassısîn	148
b) Genel Medrese Statüsünde Olmayan	
İhtisas Medreseleri	149
ba) Saray Mektepleri	149
bb) Şehzâdegân Mektebi	150
bc) Enderûn Mektebi	150
bd) Meşkhâne	159
3. Askerî Mektepler	161
4. Medreselerdeki Eğitim ve Öğretim Metodu	163
5. Medrese Öğretim Kadrosu	168
a. Müderris (Profesör)	169
b. Muîd (Asistan, Araştırma Görevlisi)	172
c. Talebe	174
6. Medreselerin Bozulması	177
7. Dâru'l-Hilâfet'il- Aliyye Medresesi	188
B. Yaygın Eğitim-Öğretim Müesseseleri	191
a. Câmî	191
b. Tekke	195
c. Huzur Dersleri	197
C. Osmanlılar'da İlmiye Teşkilatı	201
a. Şeyhülislâmlık	205
b. Kadiaskerlik	211
c. Kadılık	215
d. Müderrislik	219
e. Nakibü'l-Eşrafılık	219
f. Pâdişah Hocalığı	225
g. Hekimbaşılik	227
h. Müneccimbaşılik	230
Bibliyografya	233
İndeks	240

ÖNSÖZ

Eğitim ve öğretim, yetişkin neslin bir plan çerçevesinde ve belli bir gaye hedeflenerek, yetiştirmekte olan nesillerin gelişmesini sağlamak için yaptığı bir çalışmadır. Bu bakımdan, eğitim ve öğretim faaliyetleri, yeni kuşakların yetiştirilmesi için bir plan dahilinde yapılan bütün faaliyetleri içine alır. Bunun içindir ki eğitim, sadece bir kültürün nesilden nesile intikalini değil, aynı zamanda bunun sonucu olarak toplumun devamlılığını (bekasını) da sağlayan bir faktör olmaktadır. İyi tasarlanmış bir plan ve projeye göre gerçekleştirilen eğitim ve öğretim, toplumun belli bir seviyeye yükselmesine hizmet eder. İşte böyle bir anlayış ve faaliyet sayesinde Osmanlılar, uzun süre toplumlarını, dünya devletlerinden çok azına nasib olmuş bir şekilde zirveye çıkardılar.

Böyle bir anlayış ve uygulamanın sonucudur ki, günümüzde sosyal, ekonomik ve hatta dinî çatışmaları ile siyasî istikrarsızlık merkezi durumuna gelmiş bulunan bir coğrafya, Osmanlı idaresi altında uzun süre barış ve huzur içinde yaşadı. Bir kıta görünümünde olan bu coğrafyada hâkimiyetini tesis eden Osmanlı Devleti farklı ırk, din, dil, mezhep, örf ve âdetlere sahip toplulukları asırlarca âdilane bir şekilde idare etmişti. Keza Osmanlı Devleti'nin emperyalist bir politika gütmemesi, gittiği yere idarî, hukukî ve bir anlamda kültürel özerklik verip sivil topluma dokunmaması, çağındaki bütün devletlerden farklı olduğunu gösteriyordu.

Bir boşluğu dolduracağına inandığımız bu araştırmamız, bir giriş ile iki bölümden meydana gelmektedir. Osmanlı

dönemi eğitim-öğretimi üzerinde büyük ölçüde etkisi olan ve ana hatlarıyla temas ettiğimiz "Osmanlı Öncesi" ilk bölümü, daha geniş ve detaylı olan "Osmanlı Dönemi"de ikinci bölümü meydana getirmektedir.

İlmî bir metotla ortaya konmaya çalışılan bu araştırma, temel kaynakların ışığı altında hazırlandı. Böyle bir müesseyi araştırıp gün yüzüne çıkarmamıza yardımcı olan herkese teşekkürü bir borç bilirim.

Prof. Dr. Ziya KAZICI

GİRİŞ

Türkler, İslâmiyet'i kabul edip bu dinin medeniyet hâlesi içine girdikleri andan itibaren yaşantılarını bu yeni dinin emirlerine göre düzenlemeye başladılar. Bilindiği gibi, dinler, toplumların düşünce, anlayış ve davranışları üzerinde büyük ölçüde etkili olurlar. Bu sebeple dinler, toplumların, daha önce bağlı bulundukları kültürel ve medenî sistem ile anlayış ve buna bağlı hareketlerini de değiştirirler. Nitekim, Müslüman olmadan önceki anlayış ve davranışları ile İslâm dinini kabul ettikten sonraki kültürel anlayış ve hareketleri arasında büyük farklılıklar bulunan Türkler'deki bu değişiklik, ancak din faktörü ile izah edilebilir.

İslâm medeniyeti içindeki yerlerini aldıkları andan itibaren düşünce, kültür, hareket ve müesseselerini bu dinin prensiplerine göre geliştiren Müslüman Türkler, bu sâyede ilmin gelişmesine de hizmet ettiler. Gerek Osmanlı öncesi, gerekse Osmanlı döneminde böyle bir gelişmeye hizmet etmek, İslâm'ın ilim, tefekkür ve çalışmaya verdiği değeri anlamakla mümkün olmuştur.

Tarihî seyir ve tekâmülü içinde, dinin kuvvet merkezi olduğu eğitim ve öğretim, İslâm kültürü ve medeniyetinin gelişip yayılmasında büyük bir rol oynamıştır. Eğitim ve öğretim, yetişkin neslin, bir plan çerçevesinde ve belli bir gayeye göre, yetismekte olan nesillerin gelişmesini sağlamak için yaptığı çalışma olarak değerlendirilmektedir. Bu bakımdan, eğitim ve

öğretim faaliyetleri, yeni kuşakların yetişmesi için, bir plan dahilinde yapılan bütün faaliyetleri içine almaktadır. Bunun içindir ki eğitim, sadece bir kültürün nesilden nesile intikalini değil, aynı zamanda bunun sonucu olarak toplumun devamlılığını (bekasını) da sağlayan bir vâsıta olmaktadır.

Toplumu ıslâh edip geliştirmek için, eğitim-öğretim faaliyetleri programlarının yapılmasına ve bu programların zamanla sistemli bir şekilde geliştirilmesine olan ihtiyaç bilinmektedir. Buna göre İslâmî eğitim ve öğretimin gâyesi, iyi ve dengeli insan (*insan-ı kâmil*) yetiştirme olmaktadır. Bu anlayış ırk, dil, renk, zaman, sınır ve coğrafî bölge gibi kayıtlarla sınırlandırılmış değildir. Bu sebeple, Hz. Peygamberden, zaman ve mekân belirtilmeden genel olarak ifade edilen "*Allah, beni bir muallim (öğretici-öğretmen) olarak gönderdi*"¹ şeklinde bir hadis rivâyet edilmektedir. Kur'an'da da bu konuya temalla peygamberin vazifesinin öğreticilik olduğu belirtilir: "*Ey Rabbimiz! Onlara, kendi içlerinden senin âyetlerini okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir elçi gönder.*"² Nihayet bazı hadislerin genel anlamda ilmi teşvik etmesi, Müslümanların her türlü ilmî faaliyet ve araştırmalarda bulunmalarına sebep olmuştur. Özellikle Hz. Peygamber'in, "*Âlim ile âbid (ibâdet eden) arasındaki fark, ay ile yıldızlar arasındaki fark gibidir*"³ ve yine "*Âlim ile âbid arasındaki fark, benimle en ednanız (düşük, seviyesiz) arasındaki fark gibidir.*"⁴ Sözleri ve işaret edilen bu âyet ve hadisler ile benzerleri, Müslümanlar için birer âmil (itici güç, etken) olarak onları, ilim yoluna yönlendirmiştir.

1. İbn Mâce, Sünen, Mukaddime, nr. 229.

2. Kur'an, el-Bakara, 129.

3. Ebû Davud, Sünen, Kitap-ı İlm, nr. 119, <https://rantey.org>

4. Tirmizî, Sünen, 19.

Gerçekten, Kur'an-ı Kerim'de, ilimden bahsedip araştırmayı ve buna bağlı olarak tefekkürü (düşünce) teşvik eden pek çok âyet bulunmaktadır. Biz, örnek olması bakımından bunlardan sadece birkaçının meâlini vermekle yetinmek istiyoruz.

1. "De ki, hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (ez-Zümer, 9)
2. "Rabbim, benim ilmimi artır de. " (Tâhâ, 114)
3. "Şâyet bilmiyorsanız ilim ehline sorun." (en-Nahl, 43)
4. "Kalem ve yazdıklarına yemin ederim ki," (el-Kalem, 1)

Görüldüğü gibi bu ve benzeri birçok âyet ilmi, araştırmayı ve düşünmeyi teşvik etmektedir. Bu arada, Hz Peygamber'in ilim, okuma, öğrenme ve bunların sonucu olarak ortaya çıkacak "amel-i sâlih" ile ilgili hadislerini buraya alma ihtiyacını duymuyoruz. Zira bu konuda yapılan araştırmalar, İslâm'ın, ilme ne denli önem verdiğini öğrenmemize imkân vermektedir. Sadece hadis musannafatında konu ile ilgili müstakil bablar (bölümler) olduğuna işaretle yetiniyoruz.

Bilindiği gibi Kur'an, ilk âyeti ile öğrenmeyi emreden bir dinin kitabıdır. Bu kitabın gönderildiği peygamber de ümmetine bu yolda talimat veriyordu. Kitab ve Sünnet'in okuma ve öğrenme ile ilgili emirlerini göz önünde bulunduran Müslümanlar, daha İslâm'ın ilk yıllarından itibaren öğrenmek için bütün imkânlarını seferber etmeye başladılar. Başlangıçta bu imkânlar, daha ziyade dinî alanda kullanılıyordu. Zira bu bilgilerin bir kısmı günlük, bir kısmı haftalık, bir kısmı aylık, bir kısmı da senelik ibâdetleri için gerekli idi. Bu bilgiler olmadan doğru dürüst ibâdet yapılamazdı. Bununla beraber, ibâdetler için gerekli olan bilgilerin sadece dinî bilgiler olmadığını da belirtmek gerekir. Zira namaz kılmak veya oruç tutmak isteyen bir Müslüman, başını yerden kaldırıp gökleri araştırmak ve ay ile güneşin hareketlerini takip etmek zorundadır. Böylece basit

bir şekilde de olsa bir astronomi bilgisine; zekât vermek isteyen bir başkası matematik bilgisine; hacca gitmek veya namaz için kible yönünü tayin etmek isteyen bir diğeri de en azından basit bir coğrafya bilgisine sahip olma zaruretinin duyar.

İslâm âleminde, astronomi ve matematik gibi ilimlerin gelişmesi için en büyük teşvik, ibâdetlerin yerine getirilme zamanlarının tayini ile ilgilidir. Bu bakımdan astronomi ile matematik ve özellikle küresel geometriye ihtiyaç vardı. Nitekim Ramazan ayı ile iki bayramın (Ramazan ve Kurban bayramları) başlangıcında hilâli görme çaba ve çalışmaları, Müslüman matematikçi ve astronomların en önemli işlerinden biri olmuştu. Ayrıca benzer özel problemleri çözmek için çok daha kompleks bir küresel geometrinin kurulması, bu arada ibâdetlerle ilgili iki problemin çözümü için bu geometrinin uygulanması gerekiyordu. Bunlardan biri, dünyanın herhangi bir yerinden Mekte'nin bulunduğu (kible tayini için) yönün belirlenmesi, diğeri de günde beş defa kılınan namazın, vakitlerinin güneşin hareketine göre tesbit edilmesiydi.⁵ Bu konularda kesin ve doğru hesaplamaları yapabilmek için gökküre üzerindeki üçgenlerin bilinen açı ve kenarlarından hareketle bilinmeyenlerini bulmak gerekiyordu. Batlamyus'un metodunun kullanışlı olmaması yüzünden Müslüman matematikçi ve astronomlar, daha basit trigonometrik metodlara ihtiyaç duyuyorlardı. Bunun bir sonucu

-
5. Osmanlılarda namaz vakitlerinin tayin ve tesbiti ile ilgili görevliye "muvaakit" adı verilmektedir ki, Fâtih ve Süleymaniye vakfiyelerine göre câmilerde bulunan bu görevli, hizmetine karşılık her gün (yevmiye) 10 akça ücret almakta idi. *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, s. 245; Kanunî Sultan Süleyman'ın, Süleymaniye vakfiyesinde "muvaakit"ten şöyle söz edilir: "Ve bir kimesne dahi amel-i saat ve mevakit-i salât ve mekâdir-i şeb u rûz ve nûzûl u urûc-ı seyyarat-ı seb' ve menâzil-i burûc ve dekayik-ı durûc-ı mesir-i âfitâb cüz'ıyyat-ı marife vâkıf ve ârif ve tavilü'l-ba ve kesirü'l-ittılâ' bir kimesne muvaakit olub evkat-ı ezânî müezzinlere tayin edüb tenbih eyleye ve eyâm-ı cumuât (cuma günleri) ve a'yadda (bayramlarda) huffaz ve müezzinler ile bile mahfûzde hazır ola ve vazire-i yevmiyesi on akça ola." *Süleymaniye Vakfiyesi*, nşr. Kemal Edib Kürkçüoğlu, Ankara 1962, s. 34.

olarak IX. asırda, bugün de kullanılan altı trigonometrik fonksiyon tarif edilmişti. Bunlar, sinüs, kosinüs, tanjant, kotanjant, sekant ve kosekant fonksiyonları idi. Batlamyus zamanında bunların hiçbiri bilinmiyordu. Bu altı fonksiyondan beşi kesinlikle İslâm kökenli olup, sadece sinüs fonksiyonunun Hintlilerden alındığı söylenebilir.

Öyle zannediyorum ki Osmanlı döneminde bu ilim dalının (astronomi) gelişme seyrini takip edebilmek için iki âlimin ismini zikretmek kâfi gelecektir. Bunlardan biri, Fâtih Sultan Mehmed dönemindeki Ali Kuşçu, diğeri de Sultan III. Murad döneminin büyük astronomu Takiyüddin b. Mehmed b. Marûf'tur.

Bilindiği gibi Ali Kuşçu (ö. 1474), Uluğ Bey'in ölümünden sonra memleketinden ayrılıp Akkoyunlu Devleti'nin hükümdarı olan Uzun Hasan'ın elçisi olarak İstanbul'a gelir. Bu sırada Fâtih Sultan Mehmed'le tanışır. Pâdişaha bilgisini kabul ettirmiş bir kişi olarak hükümdarın arzusu üzerine, elçilik vazifesini yerine getirdikten sonra tekrar İstanbul'a geleceğine söz verir. Gerçekten bu bilgin, elçilik vazifesini yerine getirdikten sonra İstanbul'a gelmek üzere 100 (yüz) kişilik aile efradı ve maiyetiyle birlikte Osmanlı hududundan içeri girdiği andan itibaren her konak yeri (menzil) için 1000 (bin) akça gibi, o devre göre çok büyük bir para (harcırah) olan gayet yüksek bir meblağ kendisine tahsis edilmişti. Osmanlı ülkesinde matematik ve astronomi ilimlerinin yayılmasını sağlayan Ali Kuşçu, burada ilk matematik okulunu (medrese) da açmıştı. Bu medreseden yetişenler arasında Mirim Çelebi'nin (ö. 1525) adı anılmaya değer.⁶

XVI. yüzyılda İstanbul'da bir rasathâne kuran Takiyüddin, Şam medreselerinde müderrislik yapmış olan Mehmed b. Marûf Efen-

di'nin oğlu olup 1521 yılında burada doğmuştur. Mısır ve Şam'da tanınmış kişilerden hadis, fıkıh ve tefsir dersleri aldıktan ve Ümeyye Câmîi'nde Buhaî dersleri verdikten sonra Mısır'da müderris olmuştu. Daha sonra babası ile birlikte İstanbul'a gelen Takiyüddin, dönemin tanınmış bilginleri Çivizâde, Ebu's-suûd Efendi ve Ali Kuşçu'nun torunu Kutbeddinzâde Muhammed gibi kimselerin meclislerine devam etmişti. Böylece Takiyüddin, isimleri verilen zevatın ilim ve faziletlerinden epey istifade etme imkânını bulmuştu. Bir ara tekrar Mısır'a dönen Takiyüddin oradaki medreselerde müderris olarak görevde bulunmuştu. Bundan sonra tekrar İstanbul'a dönen Takiyüddin, önce müderrislik yapmış, Kanunî Sultan Süleyman'ın son yıllarına kadar da kadı olarak görev almıştı. Kadıasker Abdülkerim Efendi, ecdadının matematik ve astronomiye olan ilgisi yüzünden Takiyüddin'i de matematik ve astronomi ile ilgilenmeye teşvik etmişti. Ona gözlem aletlerini düzenletip Ali Kuşçu, Giyaseddin Cemşid ve Kadızâde-i Rûmî'ye ait risaleleri vermişti. Böylece Abdülkerim Efendi, Takiyüddin'in gözlemler yapmasını sağlamıştı. Sultan II. Selim saltanatının ortalarında İstanbul'a gelen Takiyüddin, Müneccimbaşı Mustafa Çelebi'nin Haziran 1571'de ölümü üzerine Müneccimbaşı tayin edilir. Bundan böyle Takiyüddin, "Bâbü's-Sultanî" râsıdır. Ayrıca Sultan III. Murad döneminde Tarihçi ve Şeyhülislâm Hoca Sa'deddin Efendi ile Sokullu Mehmed Paşa'nın yardımcıları sonucu Osmanlı döneminin ilk rasathânesini (Dârü'r-Rasadi'l-Cedid) kurmuştu.⁷

Osmanlı bilim tarihinin önemli simalarından olan Takiyüddin, astronomi, matematik, optik ve tıp gibi değişik bilim alanlarında önemli eserler ortaya koymuştur. Bu yönü ile o, çağındaki bilgi düzeyinin çok üstünde bir seviyeye çıkmıştır. Bununla beraber telif ettiği eserlere bakıldığında onun asıl ilgi alanının astronomi olduğu görülür.

BİRİNCİ BÖLÜM OSMANLI ÖNCESİ

OSMANLI ÖNCESİ

Müslüman bir topluma istinad eden bünyesi ile Osmanlı Devleti, kendinden önceki Müslüman ve Müslüman Türk devletlerinin uygulamalarından azamî derecede istifade etmeye çalışan bir devlettir. Bu bakımdan, onun tarih ve teşkilâtlarını başlı başına ve kendinden önceki devletlerin uygulamalarından tamamen bağımsız olarak düşünemeyiz. Zira Osmanlılar, kendilerinden önce Anadolu'ya gelip yerleşmiş bulunan Müslüman Türklerin yaşayış tarzlarını, ahlâk, iktisat, ilim, örf ve âdet gibi diğer özelliklerini almaktan çekinmiyorlardı. Binaenaleyh, bir şehir veya kasaba Selçuklulardan, Karamanlılardan veya başka bir beylikten Osmanlılara geçmekle hiçbir değişikliğe uğramıyordu.⁸ İlmî hayat bakımından da durum bundan pek farklı değildi. Daha sonra kendi bahsinde de görüleceği gibi Osmanlı yönetimine geçen Müslüman bir bölgedeki eğitim ve öğretim kurumları ile bunların başında bulunan öğretim elemanı kadrosu bakımından bir değişiklik söz konusu olmuyordu. Zira Osmanlılar, her bölge ve çağdaki medrese eğitimi ve dolayısıyla ilme ve bu sahanın adamlarına büyük ölçüde değer veriyorlardı. Bu bakımdan onların eğitim ve öğretim konusunda karşılaşılabilecekleri sıkıntıları, zamanın imkânları ölçüsünde ortadan kaldırmaya çalışıyorlardı. Bu devlette, hangi milliyet, mezheb ve ırka mensub olursa ol-

8. M. Fuad Köprülü, "Selçukiler Zamanında Anadolu Türk Medeniyeti" *Millî Tettebular Mecmuası* (MTM.), II/5, 193 -194.

sun ilimle. uğraşanlara büyük bir itibar gösterildiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu yüzden İran, Turan, Horasan, Dağıstan, Hindistan, Buhara, Haleb, Şam, Mısır ve Karaman'dan birçok âlim İstanbul'a akın etmeye başlamıştı.⁹ Bu sebeple yavaş yavaş İslâm dünyasının siyasî merkezi haline gelmeyen başlayan İstanbul, bu akınlar sâyesinde ilim merkezi haline de gelmeye başlamıştı.

İslâm dünyasının en büyük devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti'nin ilmî hayatını daha iyi ve sağlıklı bir şekilde öğrenebilmek için, bu devletten önceki diğer Müslüman devletlerin eğitim-öğretim faaliyetlerine, kısaca ilmî hayatlarına bakmak gerekiyor. Ancak bu sâyede Osmanlı dönemi ile ilgili sağlam bir değerlendirme yapabiliriz. Bunun için de İslâm'ın ilk yıllarına kadar gitmemiz gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nden önce hükümrân olmuş Müslüman devletlerin eğitim ve öğretim faaliyetleri çeşitli şekil ve isim altında devam etmişti. Bununla beraber, bunlar üzerinde fazla durmak istemiyoruz. Ancak Osmanlı dönemindeki medrese teşkilât ve sisteminin anlaşılabilmesi için bunları,

- A. Genel eğitim-öğretim veren merkezler ile medreseler,
- B. İhtisas medreseleri olmak üzere iki kısımda mütalaa edebiliriz.

A. Genel Eğitim ve Öğretim Veren Merkezler ve Medreseler

İslâm dünyasında, medreselerden önce de eğitim ve öğretim faaliyetlerinin olduğu bilinmektedir. Fakat bu faaliyetler, sadece bu sahaya tahsis edilen bir yerde icra edilmiyordu. Gerçi eğitim ve öğretim işi, insanlık tarihi kadar eskilere dayanmaktadır. Biz, sadece İslâm'ın ortaya çıkışından sonra İslâm

lâm âlemindeki eğitim ve öğretim faaliyetleri üzerinde durmak istiyoruz. Bu bakımdan, medrese öncesi eğitiminden bahsederken, yeri geldikçe eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapıldığı bazı yerlere de temas edeceğiz. Bununla beraber bu merkezlerin sadece burada sözü edilecek olan merkezler olmadığını da belirtmek isteriz.

1) Hz. Peygamber Dönemi

İslâm'dan önce, bütün toplumlarda olduğu gibi Arap dünyasında da -basit bir şekilde de olsa- eğitim-öğretim faaliyetleri bulunmakta idi. Bu faaliyet, Arap gencinin çevre, tecrübe ve kabilesinin fertleri ile olan münasebetlerinden doğmakta idi. Bu dönemde, Araplar arasında revaçta bulunan ilimler ise tıp, şiir, edebiyat, kıyafe, arrafe ve kehânet gibi daha ziyade tecrübeye dayanan ve genelde örgün bir eğitim-öğretim istemeyen ilimlerdi.¹⁰ Bu bilgiler, onları dünya çapında söz sahibi yapabilecek derecede sistemli bilgiler değildi.

İslâm'ın zuhuru ile, başta Arapların ve onları takiben Müslüman olan diğer milletlerin önüne geniş ufuklar açılmaya başlandı. Buna, Kur'an'ın onları gerek bitki, gerek hayvanat, gerek tarih, gerek coğrafya ve gerekse astronomi gibi ilimler hakkında çevrelerine bakmaya zorlaması ve onları bu konuda teşvik etmesi sebep olmuştur. Bu teşvik, sadece Kur'an'dan değil, aynı zamanda Hz. Peygamber tarafından da yapılmakta idi. Şu kadar var ki, başlangıçta Hz. Peygamber'in öğretmek istediği şey, din, yani İslâm'dı. Bununla beraber İslâm, hayatın bütün safhalarında uygulanan bir sistem olduğuna göre Peygamber'in gayretini sadece ruhanî ve manevî saha ile sınırlandırmak mümkün değildir. Çünkü o, ashabından hastalanan kimseleri tedavi için devrin tabibi olan ve

henüz Müslüman olmayan Hâris b. Kelde es-Sakafî'ye gönderiyor¹¹ ve onun tamamen maddî olan bilgisinden istifade ile sağlıklarına kavuşmalarını sağlıyordu.

Hız. Peygamber, daha bi'setin* dördüncü senesinde, kendi evini terk ederek Safa tepesinin eteklerinde bulunan ve Beni Mahzûm kabilesinden olan el-Erkam b. Ebû'l-Erkam'ın evine gidip yerleşti. Hız. Peygamber, burada hem Müslümanlara hem de kendisini dinlemek isteyenlere Kur'an okuyordu. Böylece onları, o dönemde daha ziyade inanç ve sabır konusunda eğitiyordu. Zira bu dönemdeki Kur'an âyetleri genellikle bu konularla ilgili idi. Bu neviden eğitim ve öğretim daha sonra Hız. Peygamber'in kendi evine taşınmış, câmilerin yapılmasıyla da orâlara nakledilmişti. Resûlullah'ın, Mekke'deki bu eğitim ve öğretim faaliyetleri devam ederken o, Medine'ye Mus'ab b. Umeyr'i gönderip oradaki Müslümanların da İslâm hakkında eğitilmesini sağlamıştı.

Hız. Peygamber'in, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin önemli vâsıtalarından biri olan okuma ve yazmaya verdiği önem, şu hâdiseden anlaşılmaktadır. Bedir harbinde, harp esiri olarak karşı taraftan ele geçen her bir esir için 4000 dirhem fidiye-i necât (kurtuluş akçası) takdir edilmiş iken, bunlardan okuma yazma bilenlerden her biri, Medine'li on Müslüman çocuğa bunu öğretmek karşılığında hürriyetlerine kavuşabileceklerdi. Zeyd b. Sâbit, bu esirlerden okuma yazma öğrenen ensar çocuklarından biridir.¹²

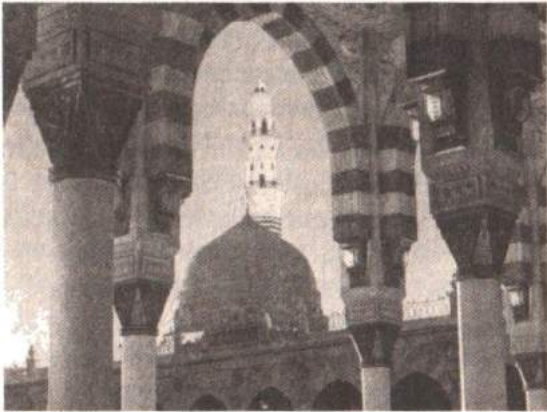
Hız. Peygamber, bir yandan, bilenlerin bildiklerini saklamayıp hemen yaymalarını emrederken, bir yandan da ihtiyaç

11. Âmir en-Neccar, *Fi Tarihi't-Tıb fi'Devleti'l-İslâmiyye*, Kahire 1986, s. 41.

* Bi'set, Peygamberliğin gelişi demektir.

12. Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, Kahire 1968, nr. 308 -309; İbn Sa'd, et -*Tabakâtü'l-Kubrâ*, Beyrut 1957, II, 16; Muhammed Memduh el-Arabî, *Devletü'r-Resûl fi'l-Medine*, Kahire 1988, s. 197.

duyulan mahal ve bölgelere öğretmenler gönderiyordu. Kendisi de Medine'ye hicret etmiş (göç etmiş) bir kimse olarak Hz. Muhammed (S.A.S.), yeni mühtedilerin (hidayete erip Müslüman olan kimseler), bilhassa uzakta oturan kabile mensuplarının bölgelerini terk etmelerini ve İslâm ülkesine, yani Medine bölgesine gelip yerleşmelerini istiyordu. Bunda, düşman kabileler arasında bulunan kimsenin, İslâm'ı güçlkle tatbik edebileceği endişesi ile birlikte, onlara İslâmî bir tahsil (eğitim-öğretim) temin etme gayesi de vardı. Bu siyaset, Mekke'nin fethine kadar devam etmişti.¹³

Mescid-i Nebevi

Hz. Peygamber döneminde câmi, en önemli eğitim ve öğretim merkezi idi. Resûlullah, Medine'ye hicret edince orada bir mescidin (Mescidu'n-Nebi) inşa edilmesini istemişti. Burada hem günlük namazlar eda edilecek, hem de dinin öğretilmesi sağlanacaktı. Bunun için bu mescidde, namaz için bir yerin tahsisinden sonra, ikinci bölümün eğitim ve öğretim

13. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Trc. M. Salih Mutlu-Salih Tuğ, İstanbul 1968, II, 80.

faaliyetlerine ayrıldığını (Suffa), üçüncü bir bölümün de Hz. Peygamber'in aile efradı için yapıldığını biliyoruz. Bu bölümlerden biri olan Suffa, İslâm dünyasının ilk üniversitesidir denebilir. Bizzat Hz. Peygamber burada dersler vermek suretiyle eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam ediyordu. Suffa'daki eğitim faaliyetlerinde başka öğretmenlerin de kendisine yardımcı oldukları bilinmektedir. Ubâde b. Sâmit, Mus'ab b. Umeyr, Ebban b. Said b. As ve Ebû Ubeyde b. Cerrah gibi isimler burada zikredilebilir.

Gerek Hz. Peygamber, gerek diğer ashab, câmide oturup etraflarına toplanan halkı aydınlatıyorlardı. Hz. Peygamber'i dinleyenler, işittikleri hadisleri üç defa tekrar ederek ezberlerlerdi. Bu toplantılarda ilmin önemi üzerinde de durulurdu. Nitekim Abdullah b. Amr'ın naklettiğine göre Hz. Peygamber bir gün mescide girer. Burada iki ayrı grubun bulunduğunu görür. Bunlardan biri ibâdet, diğeri de ilimle meşguldu. Bu durumu gören Hz. Peygamber şu hususa dikkat çeker: " Her iki grup da iyi yapıyor, şu kadar var ki, Allah'tan (ibâdetleri ile) bir şey niyaz eden kimsenin taleb ve niyazlarını yerine getirmek, tamamen Allah'a ait bir iştir. Halbuki diğerleri, ilim sahibi olurlar ve cehâleti kovarlar. Bana gelince ben, Allah tarafından bir muallim (öğretici, öğretmen) olarak gönderildim." der ve ilimle meşgul olan grubun arasına girip oturur.¹⁴

Hz. Peygamber döneminde bulunan bir eğitim ve öğretim merkezi de "*Küttâb*" denilen kurumlardır. Daha ziyade "*Sıbyan Mektebi*" şeklinde anlaşılabilecek olan bu eğitim merkezinde çocuklara basit dinî bilgilerin yanında yazı, şiir, gramer, aritmetik, darb-ı mesel ve beden eğitimi diyebileceğimiz yüzme ile ata binme öğretiliyordu. Başlangıçta, câmilerin sükûnet ve temizliğini bozar endişesiyle buralarda çocuklara ders verilmemesi uy-

gun görülmüştü. Buna rağmen küttâbın, özel yerlerde olduğu kadar câmi veya ona bitişik yerlerde açıldığı da görülmektedir.¹⁵

2) Hülefa-i Raşîdin ve Emevîler Dönemi

Bu dönemde eğitim ve öğretim faaliyetleri, Hz. Peygamber dönemine göre biraz daha gelişmekle birlikte yine câmi ve küt-tâblarda görülmekte idi. Hülefa-i Râşidîn döneminde gerek Medine, gerekse yeni fethedilen yerlerde inşa edilen câmiler, aynı zamanda birer eğitim ve öğretim merkezi vazifesini de görüyordu. Emevîler dönemi de bundan pek farklı değildi. Nitekim Mısır'da Amr b. As'ın, Fustat'ta hicrî 21 yılında inşa ettirdiği ve o günden zamanımıza kadar kendi adı ile anılan câmi, bir eğitim ve öğretim merkezi olmuştu. Âlimler, burada kendilerini çevreleyen (halaka) öğrencilere dersler veriyorlardı.¹⁶

Emevîler döneminde ilmî hareketin ağırlık merkezini dinî ilimler ve bu ilimlerle yakından ilgili olan İslâm tarihi teşkil ediyordu. Bunun yanında tıp ve kimya gibi daha önceki milletlerden alınan ve "ulûmu'l-evâil" denilen ilimlerle ilgili tercüme faaliyetleri de bu dönemde başladı. Hâlid b. Yezid b. Muaviye (ö. 85/704) gibi bazı kişiler, özel merakları sonucu bu tercüme faaliyetlerini başlattıkları gibi bizzat kendileri de bunlarla meşgul olmaya başladılar. Hâlid tıp, astronomi (astroloji ile karışık) ve kimya (simya ile karışık) gibi ilimlere merak sarmıştı. Bu konuda yazılmış Grekçe ve Koptça eserleri İskenderiyeli birer rahip olan Staphon ile Maraianos'a tercüme ettirmişti. Bu şekilde başlayan tercüme hareketi, Abbasîler döneminde genişleyerek devam etti.¹⁷

15. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003, s. 337-340.

16. *el-Ezher Târihuhû ve Tatavvuruhû*, Kahire 1983, s. 101.

17. Emevî dönemi ilimleri hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Yiğit, "Emevîler" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (DİA.), XI, 96-100; Marmur Kaya, "Beytühikme", DİA, VI, 88-89.

Eğitim ve öğretim tarihi bakımından ele alınması gereken kurumlardan biri de şüphesiz ki saraylardır. İslâm dünyasında saraylar, Emevî Devleti ile ortaya çıktı. Hz. Peygamber'den sonra gelen halifeler döneminde, gerek dinî, gerekse başka konularda halifelere her şey sorulabiliyordu. Onların toplantılarına herkes katılabiliyor ve istedikleri soruları sorabiliyorlardı. Halifeler, cevaplayamadıkları meseleleri Hz. Peygamber'in diğer ashabına sormak suretiyle cevaplıyor ve bundan da çekinmiyorlardı. Böylece Hülefa-i Râşidîn meclisleri ile daha sonraları ortaya çıkacak olan "Edebî Salonlar", İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine hizmette birleşiyordu.

Daha çok yabancı kültür ve âdetlerin tesiri ile gelişen bu salonlar, Mes'ûdî'nin görüşüne göre sarayların ortaya çıkışı ile başlamıştı. Nitekim Muaviye b. Ebi Süfyan (41-60/661-680), zamanın bilginlerini kendi sarayına toplar, onlarla Arap tarihi ve savaşları ile yabancı kral ve liderler hakkında konuşup tartışmalarda bulunurdu. Bu gelenek, Emevîlerin diğer halifeleri tarafından da devam ettirilmişti. Halife Abdülmelik b. Mervan'ın (65-86) da özellikle şairleri davet ederek benzer toplantılar yaptığı bilinmektedir.¹⁸

Saraylarda, küçük yaştaki çocukların geleceğe göre eğitilmesi de yine bu dönemde başlamıştı. Gençlere yönelik bu eğitim ve öğretimin programı, öğrencinin geleceğine ve ileride kendisini bekleyecek olan görevlere uygun bir şekilde olmalı idi. Bu bakımdan, ileride devlet kademelerinde vazife alacakların bu vazifelere göre bir eğitim ve öğretim görmeleri gerekiyordu. Bu anlayıştan hareketle halifelik saraylarında olduğu gibi toplumun zengin ve ileri gelenlerinin saraylarında da bu nevi özel bir program uygulanıyordu. Bununla beraber, Emevîler döneminde küçük yaştaki çocuklara Kur'an, nahiv,

dil, ensâb ve şiir öğretiliyordu. Saraylardaki eğitimin programı zaman, devlet ve şartlara göre değişirdi. Buralarda ders veren hocaya "Müeddib" denirdi. Halifeler, bunlara büyük meblağlara ulaşan ücretler öderlerdi.¹⁹ Osmanlılar döneminde "Saray Mektepleri" denilen ve zamanla farklı isimler alan eğitim kurumlarını da bu nevi birer müessese olarak kabul edebiliriz.²⁰ Keza Osmanlı sarayına has bir gelenek olan ve sadece Ramazan ayında görülen "Huzur Dersleri"ni de burada zikretmek gerekir.²¹

Özellikle dil, belagat, şiir ve doğru konuşma gibi konularda Emevî halifeleri kendi çocuklarını bâdiyeye (çöl) gönderirlerdi. Gerçi doğru Arapça konuşma, Câhiliyye döneminden beri önemini muhafaza eden bir mesele idi. Hatta Hz. Peygamber'in sırf bu yüzden bâdiyede bulunan bir süt anneye (Halime) verildiği de bilinmektedir. Bu durum, sadece onun için değil, dönemin bütün bir kavmi için geçerli idi. Örgün bir eğitim ve öğretim şekli olmamakla birlikte zenginler ile imkân sahibi bulunan kimseler, daha o asırlarda bu yola başvuyorlardı. Emevî hilâfeti döneminde eğitim için genellik ifade edecek ve kararlaştırılmış bir sistem bulunmuyordu. Onların nazarında Şam bâdiyesi bir medrese durumunda idi. Çocukları orada eğitim gördükten sonra bir bakıma mezun olup fâsih Arapça ve şiiri öğreniyorlardı. Böyle bir eğitim öğretim gayesi ile Muâviye b. Ebi Süfyan, oğlu Yezid'i bâdiyeye göndermişti. Zira o dönem efkâr-ı umumiyesinin anlayışına göre kişi, dilini hem düzgün konuşarak, hem de yazarak öğrenebilir-

19. Halil Davud Zerv, *el-Hayatu'l-İlmiyye fi'ş-Şam*, Beyrut 1971, s. 28.

20. Osmanlı Saray Mektepleri hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I, 5 -25.

21. Geniş bilgi için bkz. Tayyazâde Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ*, I, 213; Ebu'l-Ula Ucrebi, *Def' Kitâb Arşivî*, <https://zantev.org> Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1991, I, 25; Ziya Razıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, İstanbul 1995, s. 34 -46.

di. Bunu başarabilen kişi atıcılık ve yüzmeyi de başarabiliyorsa o zaman kâmil bir insan olurdu. Rahat ve lüksü dikkate alınarak Velid b. Abdülmelik, çöle (bâdiye) gönderilmemişti. Bu yüzden dile ve dil kurallarına pek iyi vâkıf olamamıştı. Dilde (konuşmada) büyük hatalar yapıyordu. Onun bu durumunu gören babasının şöyle dert yandığı rivayet edilir: " Velid'e olan sevgimizden dolayı onu bâdiyeye göndermeyişimiz, bize çok ağıra patladı." Burada şunu da belirtelim ki bu âdet, sadece Emevîler'e has değildi. Abbasî halifesi Harun Reşid'in, oğlu el-Mutasım da sırf bu gaye ile bâdiyeye gönderilmişti.²²

3) Abbasî-Selçuklu Dönemi

Daha önce de işaret edildiği gibi İslâm dünyasında başlangıçta her türlü sosyal faaliyetin merkezi câmiler idi. Bu bakımdan câmiler, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin de görüldüğü merkezler idi. Abbasî dönemi ilim, eğitim ve öğretim faaliyetleri ile temayüz etmiş bir dönemdir. Zira bu devletin başlarında tercüme faaliyetlerinin hızlanması ve eskilerin ilimleri (*ulûmu'l-evâil*) denilen ilimlere rağbetin artması üzerine Bağdat'ta "*Beytû'l-hikme*" açıldı. Zamanla gelişen bu merkez, Halife el-Me'mun zamanında büyük bir ilim merkezi haline geldi.²³

İlk defa kimin tarafından ve ne zaman kurulduğu tartışma konusu olan Beytû'l-hikme'nin, Abbasî halifelerinden Me'mûn tarafından 830 yılında Bağdat'ta kurulduğu zikrediliyorsa da bunun düşünce ve teşebbüs olarak Abbasîlerin ikinci halifesi olan Ebû Cafer el-Mansûr dönemine (754-755) kadar uzandığı anlaşılmaktadır. İslâm coğrafyasının genişlemesiyle Müslümanlar Helenistik, İran, Hint kültürleriyle ve diğer kültürlerle temasa geçtiler. Bu temasların sonucu olarak

22. Ahmet Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Trc. Ali Yardım, İstanbul 1976, s. 93-94.

23. Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 321.

kendilerinde bunlara karşı geniş bir ilgi ve merak uyandı. Ayrıca bu farklı kültürler arasında meydana gelen bazı sürtüşme ve tartışmalar karşısında Müslümanlar, kendi inanç ve düşüncelerini daha tutarlı bir şekilde savunmak ve İslâm'ın üstünlüğünü göstermek bakımından bu kültürleri tanımak zorunda idiler. Bu ve benzeri sebeplerden dolayı antik dünyanın bilinen ilmî ve felsefî eserlerini Arapça'ya çevirme ihtiyacı doğdu. Beytül-hikme kuruluncaya kadar bu alandaki çalışmalar, bazı şahıslar ile prens ve halifelerin özel merakı çerçevesinde bir asırdan fazla bir zaman içinde şahsî faaliyetler olarak devam etti. Bu alanda ilk teşebbüse geçen Emevî prenslerinden Hâlid b. Yezid b. Muaviye (ö. 85/704) olmuştur.²⁴

Eskilerin ilimlerine ait farklı dillerde gerek tercüme, gerekse telif olarak pek çok Arapça eseri barındıran bu ilim merkezi, Halife Mütevekkil zamanında kapatıldı. Bununla beraber eskilerin ilimlerine dair olan çalışmalar, hiçbir zaman tamamıyla kesilmedi. Beytül-hikme'de çalışan Hüneyn b. İshak ve Sabit b. Kurra gibi bilginlerin tercüme ve telif faaliyetleri, Beni Musa ve Feth b. Hakan gibi devlet adamlarının himayesinde devam etti. Daha sonra, adı geçen müessese yerine "*Dârü'l-ilm*" adı ile yeni bir müessese kuruldu. Bunların ilki ise IX-X. asırlarda Musul'da tesis edilmişti.²⁵ Bununla beraber, Dârü'l-ilm'lerin en meşhurları Fâtımîler döneminde kurulmuş olanlarıdır.

İslâm dünyasında, medreselerin kuruluşu erken dönemlerde değildir. Çünkü ilk dönemlerde mescid ve câmiler, medreselerin gördükleri hizmetleri de görüyordu. İlmî alaka ve münakaşalar, buralarda cereyan ediyordu. Bu da bir bakıma câmiyi aslî görevi olan ibadet mahalli olmaktan uzaklaştırı-

24. Geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "Beytülhikme", DiA. VI, 88-90; Mustafa Demirci, *Beytül-Hikme*, İstanbul 1996, s. 47-63.

25. Şeşen, age. s. 321.

yordu. Bu yüzdendir ki bazı câmilerin daha sonraları medrese şekline dönüştüğünü görüyoruz.²⁶

Abbasî dönemi eğitim ve öğretim faaliyetlerinin görüldüğü yerlerden biri de *"Kitapçı dükkânları"*dır. Bu dönemde kitap satış dükkânları ile kütüphânelerin çoğaldığı görülür. Kitapçı dükkânlarının sahipleri sadece ticaretle meşgul olan kimseler değillerdi. Bunlar, aynı zamanda yüksek kültür ve bilgiye sahip olan insanlardı. Bunun için dükkânları, öğrencilerin ve bilginlerin toplandığı yerler halini almıştı. Câhiliye döneminde Ukaz, Mecenne ve Zü'l-mecaz gibi Arap panayırıları ile bu dönemdeki kitap satış evleri arasında bir bağlantı kurulabilir. Araplar, bu panayırarda ticarî bazı akitler (sözleşme) yapmak için toplanırlardı. Fakat edebiyat sahasındaki enteresan coşkunluklarını ortaya koyabilmek için de bu toplantıları kaçınılmaz bir fırsat bilirdi. Buralarda şiirler okunur, münazaralar yapılır ve edebî nutuklar atılırdı. Bu bakımdan kitapçı dükkânları bu panayırılara benzetilirdi. Gerçi başlangıçta bu dükkânlar ticarî gayeler ile açılmıştı. Fakat zamanla kültürlü ve edebî zevki olan kimseler onlara ilgi gösterince buralar kültür ve ilim alış verişi yapılan yuvalar haline geldi. Artık bu dükkânlar ilim adamlarının, toplantı ve ilmî mübaheselerin (münazara, münakaşa) merkezi haline geldi. Bundan başka, bazen dükkân sahiplerinin bizzat kendileri de kitap istinsah çalışmalarında bulunuyorlardı. Böylece onlar, pek çok öğrenci ve ilim adamının bu kitaplardan istifade etmelerini sağlamış oluyorlardı. Nitekim, Câhız'ın bu nevi kitapçı dükkânlarında icabında sabaha kadar kapalı kalmak suretiyle oraları kiraladığı ve oralarda istediği kitabı okuma, istediğini de istinsah etme yetkisine sahip olduğu söylenir.²⁷

26. Ahmed Ali el-Mella, *Eseru'l-Ulemai'l-Müslimîn fi'l-Hadaretü'l-Avrubiyye*, Dimaşk 1981, s. 53.

27. Adam Metz, *el-Hadaretü'l-İslamiyye fi'l-Karim-Raûd el-Hicrî*. (Arapça'ya tercümesi) Muhammed Abdu'l-Hadi Ebû Ride, Beyrut 1967, I, 324.

Sahaflar

Kitap satış evleri, Abbasî Devleti'nin kuruluş devresinde ortaya çıkmıştı. Bu merkezler, daha sonra İslâm dünyasının muhtelif yerlerinde kendilerini göstermeye başladı. Bu dönemdeki kitap satıcıları, sadece kâr gayesi güden tüccarlar değillerdi. Çoğu zaman onlar, âlim ve edipleri dükkânlarına çeken, böylece bu mesleğin arkasındaki aklî ve ilmî zevklerini de tatmin etmek için koşan kültürlü insanlardı. Bu sebeple kitapçı isimlerinin kataloğu, parlak şahsiyetlerle dolmuştur. Nitekim "el-Fihrist" sahibi İbnü'n-Nedim (ö. 385/955), İbn Küçük (ö. 416/1025) diye tanınan Ali b. İsa ile "Mu'cemü'l-Buldan" müellifi Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229) bunlardandır.²⁸

Abbasîler dönemindeki başlangıçtan sonra, İslâm dünyasının hemen hemen her bölgesinde kitapçı dükkânları açılmaya ve yukarıda işaret edilen görevlerini yapmaya başladılar. Makrizî, Kahire'deki kitap satış merkezinin kuyumcular ile Salahiye arasında olduğunu kaydeder.²⁹

Abbasî-Selçuklu dönemi eğitim-öğretim tarihinde önemli rol oynayan ve ilmî gelişmelerin sağlanmasına imkân veren

28. İbn Hallikân, *Wefeyatü'l-A'yan*, Kahire 1299, s. 278-279; Gelebi, age. s. 55.

29. Makrizî, Ahmed b. Ali, *el-Hitat*, Kahire 1270, II, 102.

âmillerin (etkenler) başında şüphesiz medreseler gelmektedir. Bu dönemde medreselerin açılmış olması, büyük bir hâdise olarak kabul edilmektedir.³⁰

Selçukluların, 25 Muharrem 447 (26 Nisan 1055) günü Bağdat'a girişleri, Ehl-i Sünnet'in Şiîlere galibiyetinin başlangıcı olarak kabul edilir. Zira bu tarihten itibaren halk arasında Şiîliği yaymak için gerek Fâtımîler'in (297-567/909-1171), gerekse Büveyhîlerin (320-454/932-1062) gösterdikleri faaliyet sahaları kapanacaktı. Selçuklular, sapıklık ve din dışı kabul ettikleri faaliyetlere karşı halkın zihnine hür düşüncüyü yerleştirebilmek için karşı bir faaliyetle harekete geçmekten başka çare olmadığını anladılar. Bu da ilmi yaymakla mümkün olacaktı. Halka, gerçek dini öğrenme imkânı hazırlanırsa o zaman doğru ile yanlış, iyi ile kötü anlaşılmış olacaktı. Bunun için de dinin temel prensip ve gerçeklerini öğretecek kuruluşlara ihtiyaç vardı.

Daha önce, Fâtımîler tarafından Mısır'da kurulan "*Dârü'l-ilm*"ler, felsefî rumuzlarla ifade edilen bâtınî tevillerin propagandasını yapabilmek için "*ulûmu'l-evâil*"den (eskilerin ilimleri) faydalanmaya önem veriyorlardı. Bu sebeple, câmiilerdeki öğretimin yanında, Fâtımî Halifesi Hakim bi-Emrillah devrinde 24 Mart 1005 cumartesi günü Kahire'de "*Dârü'l-ilm*" adıyla bir ilim akademisi açıldı. Çok geçmeden bunun küçük örnekleri İskenderiye, Haleb, Kudüs ve Trablusşam'da kuruldu. Bu müesseseler, kuruluşlarından kısa bir müddet sonra tamamen bir propaganda merkezi haline geldi. Bunlar, Mutezile kelâmı ve Yunan felsefesinden istifade ile Sünnî akideyi bulandırmakla meşgul olmaya başladı.³¹

30. Muhammed Hüseyin Şendeb, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fî Bağdad*, Beyrut 1984, s. 56. cretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

31. Ramazan Şeşen, Selahaddin Eyyubî ve Devlet, s. 321-322.

İslâm dünyasının batısında bu gelişmeler olurken, doğusunda da câmilerden ayrı olarak öğretim faaliyetinde bulunmak, talebelerin maddî sıkıntıya düşmeden barınmalarını sağlamak ve Şîî dailerinin (propagandacı) propagandasına karşı halka gerçek bilgiyi vermek gayesiyle “Medrese” adı ile bilinen müesseseler kuruldu. Bu müesseselerde halka dinin gerçek emir ve prensipleri öğretilecek, doğru ile yanlış arasındaki farklar anlatılacaktı. Bu hedefe ulaşmak için bir müessesenin kurulması düşünülmüyordu. Nihayet Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah’a vezirlik yapmış olan büyük vezir Nizâmülmülk’ün (ö. 485/1092) gayreti semeresini vermeye başladı. Zekeriya Kazvînî’ye göre bir gün Alparslan, Nizâmülmülk ile Nişabur’da, câmiin kapısında üstü başı perişan gençleri görünce, bunların kim olduklarını ve niçin böyle durumda bulunduklarını sormuş, vezir de ona; *“Bunlar, dünya zevki bulunmayan ilim talibleridir.”* cevabını vermişti. Bunun üzerine Alparslan, bunlara bir yurt inşa edilmesini ve geçinmeleri için de maaş bağlanmasını emretmişti. Demek oluyor ki, ilk Nizâmiye Medresesi, Nişabur’da inşa edilmişti. Bununla beraber Nizâmiye medreselerinin en meşhuru, öğretim ve eğitim kadrosu ile birlikte, diğer çalışanlarına da vakıflar vâsıtasıyla meccani tahsil ve geçim sağlayan ilk teşkilatlı medrese, Alparslan zamanında kurulmuştu. 457 (1064) yılında Dicle kenarında ve Abbasî hilafet merkezinin üst kısmında temeli atılıp inşasına başlanan bu medreseye 100 bin dinar harcanarak, iki sene sonra (1066) tamamlanmış olarak eğitim ve öğretime başlamıştı. Bu medresenin müderrisliğine Ebû İshak Şirazî el-Firuzâbâdî’nin getirilmesi düşünülmüyordu. Fakat onun bir müddet ortalıkta görünmemesi üzerine önce Ebû Nasr b. Sabbağ (ö. 477/1084) getirilmiş ise de açılıştan 20 gün sonra azledilen bu zatın yerine Ebû İshak Şirazî, Nizâmiye Medresesi’nin başına müderris olarak atanmıştı.³²

32. Ebû'l-Fida İsmail İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Beyrut 1985, XII, 135; Naci Maruf, *Osmanlı Nizâmiyat ve Medarisü'l-Maârif el-İslâmî*, Bağdad 1973, s. 19; Fethiye en-Nebravî, age. s. 209.

Şafiî Mezhebi'ne bağlı olan Vezir Nizâmülmülk'ün, bu mezhebin öğretimini teşvik etmesine karşılık, zamanın hükümdarı Sultan Alparslan, Hanefî Mezhebi öğretisini geliştirmek maksadıyla Hanefî eğitim ve öğretimini veren medreseler açtırdı. Bu sebeple Bağdat'daki medreseler biri Hanefî, diğeri Şafiî olmak üzere iki mezhebe göre eğitim veriyordu. Hanefî Mezhebi fıkına göre eğitim veren medreseler Meşhed Ebû Hanife Medresesi, Terken (Türkân) Hatun Medresesi ve Bâbu't-Tak medreseleri idi. Şafiî Medresesi fıkına göre eğitim veren medreselerin en önemlileri de şunlardır: Nizâmiye Medresesi, Tâciye Medresesi ve Kurah Zafer Medresesi.³³ Bununla beraber bir müddet sonra aynı medresede iki mezhebin eğitim ve öğretimi birlikte verilmeye başlandı.

Devlet tarafından maddî-manevî yardım gören ve saray tarafından da himaye gören Nizâmiyeler için vakıflar da kurulmuştu. Bu vakıflar, mütevelliler tarafından yönetiliyordu. Vakıfları sayesinde maddî bağımsızlık kazanan Nizâmiyeler'in gerek teşkilât, gerekse eğitim ve öğretim bakımından o çağın diğer öğretim kuruluşlarından çok üstün oldukları bir gerçektir. Nizâmülmülk'ün himmetiyle gelişen medreseler, Şark'ta uzun süre hizmetlerine devam etti. İbn Cübeyr (539-614/1144-1217), hicrî VI. yüzyılda Bağdat'ın doğu tarafında 30 kadar medrese bulunduğunu, bunlardan her birinin vakfı olduğunu, bu sâyede öğretim elemanın ve öğrencilerin maddî bir sıkıntı çekmediklerini söyler.³⁴

Nizâmülmülk zamanında Bağdat'tan başka İsfahan, Rey, Nişabur, Merv, Belh, Herat, Basra, Musul ve Amul gibi şehirlerde de Nizâmiye adıyla medreseler açılmıştı. Bu medreselerde devrin ileri gelen bilginleri dersler vermiş, talebe yetiştirmiş ve çevrelerine kültürden meydana gelen bir hâle gibi ışık saçmışlardı. Nitekim, XIV. asırda eserleri ile Osmanlı medresele-

33. Bu medreselerin hakkında geniş bilgi için bkz. Şendur, *op. cit.* s. 56-60.

34. İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut 1964, s. 205.

ri üzerinde etkisi görülen Saadettin Teftazânî (ö. 792/1389) Nizâmîye'de müderrislik yapmıştı.

Abbasî halifeleri de Nizâmîyelerin açtığı bu yolu izleyerek medreseler açmaya ve onlara vakıflar tahsis etmeye başladılar. Nitekim Abbasî halifesi el-Mustansır billah Ebû Ca'fer Mansur b. Zâhir bi- Emrillah'in (ö. 640/1242) tesis ettiği muhtelif medreseler arasında Mustansırıye Medresesi, o zamana kadar eşine rastlanmayan bir şekilde bina edilmişti. Suyûtî'nin ifadesine göre Dicle'nin doğusunda kurulan bu medreseden daha güzeli yeryüzünde inşa edilmemişti. Bu medrese, vakıflarının çokluğu ve görevlilerine verilen maaş bakımından da yegane idi.³⁵ Gerçekten, 631 (1233) yılında Mustansır tarafından, dört mezheb için muhteşem bir eğitim ve öğretim kurumu olarak kurulan Mustansırıye Medresesi'nde 62 talebe, dört muid ve birer müderris; ayrıca birer hadis hocası ile ikişer tane Kur'an hocası bulunmakta idi. Bunların, onar talebesi bulunuyordu. Bir hekim ve Müslümanlar'dan, tıpla uğraşan on tane de öğrenci bulunuyordu. Ayrıca, medreseye bağlı kütüphâne, hamamlar, hastahâne ve mutfak bulunmakta idi. Medresenin girişinde de büyük bir duvar saati vardı. 631 senesinin 5 Receb Perşembe günü, Halife Mustansır'ın devlet erkânı ile birlikte gelip açtığı medresede, Şafiî Mezhebi için Muhyiddin Ebû Abdullah b. Fadlan, Hanefî Mezhebi için Allame Reşidüddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Fergan, Hanbelî Mezhebi için Muhyiddin Yusuf b. Şeyh Ebü'l-Ferec b. el-Cevzî ve Malikî Mezhebi için de Ebü'l-Hasan el-Mağribî el-Malikî hoca olarak tayin edildi.³⁶ Bu medrese, çok daha sonraları Osmanlılar tarafından aynı gaye için kullanılacaktır.³⁷

35. es-Suyûtî, *Târihü'l-Hülefa*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid (tarihsiz), s. 461; Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *İlâmu's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesacid*, Kahire 1982, s. 33.

36. İbn Kesir, *Ülûlu'l-Ebâde ve'l-Kirâye*, nshir <https://1902y.org>, 139-140.

37. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 9.

Mustansiriyye Medresesi-Bağdat

Büyük Selçuklulardan sonra medrese kurma faaliyetleri, durmaksızın devam etti. Selçuklulardan sonra gelenler de onların takip ettiği sistemi devam ettirdi. Hatta bu maksatla, köylere varıncaya kadar her tarafa medreseler inşa edildi. Nitekim Musul, Şam ve çevrelerinde hakim olan Türk Atabeklerinden Nureddin Zengi, Şam, Haleb, Hama, Humus ve Baalbek gibi yerlerde medreseler inşa ettirmişti. Onun, bölgede inşa ettirdiği medreselerin isimleri, hem sayının, hem de onun bu konudaki düşüncesinin nasıl olduğunu bize göstermeye yetecektir. Şam'da kurulan medreseler: Dârü'l-hadis en-Nûriyye, es-Salâhiyye, el-İmâdiyye, el-Kilâse, en-Nuriyetü'l-Kübrâ, en-Nuriyetü's-Suğra; Haleb'te el-Halviyye, el-Asrûniyye, eş-Şuaybiyye; Hama ve Humus'ta ikişer, Baalbek'te de bir medrese. Başka bir kaynak, Nureddin zamanında kurulan medreselerin daha fazla olduğunu göstermektedir. Buna göre Şam'da (Dımaşk) 22, Haleb'te sekiz, Musul'da beş, Harran'da dört, Sincar'da altı, Cizre'de dört, Amid, Membic ve Rakka'da ikişer, Meyafarikin'de üç, Busra, Baalbek, Hama, Humus, Maarretü'n-Numan, Keşûl-Ayn ve Urfa şehirlerinde birer

medrese vardı.³⁸ Gerçekten Nureddin Zengi, Bâtınîler'e karşı Ehl-i Sünnet'in ideolojisini yaymak ve Şam'da siyasî birliği sağlamak için medreselerde verilen eğitim ve öğretimin ne denli rol oynayacağını iyi biliyordu. Böyle bir hareket ve uygulama ile o, daha önce Büyük Selçuklular'ın takip ettiği metodu aynen uygulamaya çalışıyordu.

4) Fâtımî Dönemi

İslâm tarihinin bu dönemi eğitim ve öğretim faaliyetleri bakımından üzerinde durulmaya değer bir niteliktedir. Fâtımîler, felsefî rumuzlarla ifade edilen Bâtınî te'villerin propagandalarını yapabilmek için "*ulûmu'l-evâil*"den (eskilerin ilimleri) faydalanmaya önem veriyorlardı. Nitekim 386 (m. 996) yılında Fâtımî halifeliğinin başına gelen Hâkim bi-Emrillah, küçük-lüğünden beri edebiyat, yıldızlar, rasat ve kimya gibi ilimlerle meşgul oluyordu. Halife olduktan kısa bir müddet sonra, Kahire yakınındaki Mukattam Dağı'ndabir rasathâne inşa ettirdi. Böyle bir ilim kafasına sahip olan bir kimsenin, ilim ve âlimlere karşı daha iyi davranması ve onların daha rahat bir şekilde kendilerini ilme vermelerini temin için çalışması normaldir. Halife Hâkim bi-Emrillah, bu düşünceden hareketle câmilerdeki öğretimin yanında 395 senesi Cemaziyelevvel (Mart 1005) ayında kapılarını açan "*Dâru'l-Hikme*"yi inşa etmeye başladı. Saray ve diğer yerlerden buraya her konuda değerli eserler getirilerek büyük bir kütüphâne kuruldu. Böylece, o dönemde bilinen ilimlerin kitapları burada toplandı. Kurra, fukaha, müneccim (yıldız ve uzay ilimleri ile uğraşan bilim adamları), dilci ve tabipler burada bir araya geldiler.³⁹

38. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Şeşen, *Selahaddin Eyyubî ve Devlet*, s. 323-324.

39. Ücretsiz PDF Kitap Arşivi, <https://ranney.org>
Abdu'l-Gani Mahmud Abdu'l-Kâfir, *et-Talim fî Misr*, Kahire 1977, s. 25-26; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s. 322.

el-Ezher Camii-Mısır

Hâkim bi-Emrillah, Dâru'l-Hikme'deki (veya Dâru'l-İlm) eğitim ve öğretimin her yönü ile hür ve serbest olacağını belirtmişti. Bunun içindir ki o, Sünnî ve Şîî âlimlerin yanyana bu faaliyetlere devam edebileceğine işaret etmişti. Böylece, kendisinin ne kadar serbest bir düşünceye sahip olduğunu göstermişti.⁴⁰ Gerçekten, buranın "*Beytü'l-hikme*"den farkı, dinî eserlerin burada bulunmasından başka Sünnî ve Şîî âlimlerin bir arada bulunabilmesi idi. Her ne kadar Fâtımî başkadısı ve başdâisi bu merkezin tabii başkanı idiyse de Sünnî âlimler de bu merkezin üyeleri idiler. Âlimler buraya gelerek istedikleri eserleri mütalaa ediyor veya istinsah edebiliyorlardı. Çok geçmeden "*Dâru'l-İlm*"lerin daha küçük örnekleri İskenderiye, Haleb, Kudüs, Dımaşk (Şam) ve Trablusşam'da kuruldu. Fakat daha sonra bu müesseseler, sadece birer propaganda merkezi haline döndü. Zira bunlar, Mutezile kelamı ve Yunan felsefesinden istifade ile Sünnî akideyi bulandırmakla meşgul olmaya başladılar. Bu müesseselerde felsefe ile ilgili münakaşalar, zamanla siyasî çevreyi de rahatsız etmeye başladı. Toplayıcı olacakları yerde, bölücü hale gelen bu müesseseler, zamanla zayıfladı. Sonunda

40. Muhammed Abdulkarim Annan, *Parham Camii - El-Ezher*, Kahire 1942, s. 51-52'den naklen bkz. Abdu'l-Gani Mahmud Abdu'l-Âti, age. s. 26.

sadece Kahire'deki Dâru'l-İlm kaldı. Miladî 1117 yılında Vezir Efdal b. Bedru'l-Cemalî, adı geçen son Dâru'l-İlm'i de kapattı. Ondan sonra vezir olan Me'mun el-Bataihî, Mayıs 1123 senesinde saray yakınındaki başka bir binada yeni bir Dâru'l-İlm açtı. Eskisi kadar kuvvetli olmayan bu yeni müessese, Fâtımî Devleti'nin sonuna kadar devam etti.⁴¹

Kahire, Fâtımîler dönemi boyunca İslâm dünyasındaki Şiî İsmailî dâvetin merkezi oldu. Dâru'l-İlm ise bu dâvette hizmet alacakların yetiştiği bir müessese haline geldi. Dâru'l-İlm'in önemini artıran hususlardan biri de İsmailî dâvetin önde gelen simalarından biri olan "Dâi'd-duât" Hibetullah eş-Şirazî'nin 470'te (1077) vefat etmesi ve buraya gömülmüş olmasıdır.

Eymen Fuad Seyyid'e göre Fâtımîler döneminde Mısır'daki medreseler, zimmîlere karşı İslâm'ı korumak gayesiyle açılmıştır. Zira bu devlette zimmîler, bilhassa Ermeni Behram'ın vezirliği döneminde yüksek makamlara gelmişlerdi.⁴²

Kendi saraylarında da eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam eden Fâtımî aristokrasisinin bu faaliyetleri, bazı yönleri ile temayüz etmiş görünmektedir. Bunların başında Fâtımî dönemindeki dinî eğitim ve öğretimin "Ehl-i Sünnet" akide ve fıkına aykırı bir eğitim olması yer alır. Bu arada, İskenderiye gibi merkezden uzakta bulunan yerler, Kahire kadar Şiî eğitim ve öğretim tehdidi altında bulunmuyorlardı. Nitekim İskenderiye'de Ebû Bekr et-Tartuşî Medresesi gibi tamamen Sünnî akideye göre eğitim veren medreseler de vardı.⁴³

5) Endülüs Emevîleri Dönemi

Endülüs, fetihten (711) itibaren İslâm kültür ve medeniyetinin filizlenip boy attığı ve geliştiği merkezlerden biri

41. Şeşen, age. s. 322.

42. Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler Dönemi", <https://www.rantey.org>

43. Abdu'l-Gani Mahmud Abdu'l-Âtî, age. s. 37-38.

olmuştur. Gerek Yahudi, gerek Hristiyan ve gerekse Avrupa'nın muhtelif bölgelerinden gelen batılilar için bir eğitim merkezi rolünü oynamıştır. Bu sebeple bölgede yaşayan Yahudi ve Hristiyanlar kısa zamanda Arapça öğrenerek Araplar gibi yaşamaya ve düşünmeye başladılar.⁴⁴

Medreselerinde, daha çok dil ve edebiyata önem verdikleri anlaşılan Endülüs Emevîleri, bulundukları bölgede muhtelif seviyede eğitim ve öğretim kurumu açmışlardı. Endülüs Emevî Devleti, böyle bir çalışmayı yapmak zorunda idi. Zira İslâm fethinin ardından İberik yarımadasında (bugün İspanya ve Portekiz devletlerinin bulundukları yarımada) altı milyona varan yerli halk, sonradan İspanyolca, Portekizce, Fransızca, İtalyanca ve Romence'yi meydana getirecek olan halk Latince'sini (Vulgar Latin), Berberîler ve çok küçük bir azınlık durumunda olan Araplar da kendi dillerini konuşuyorlardı. Ancak gerek doğudan gelen yeni göçler, gerekse yerli kadınlarla yapılan evlilikler sonucunda Arapça konuşanların sayısında zamanla büyük bir artış meydana geldi. "Müvelled"ler, Arapça'dan başka ana dilleri olan Latince'yi öğreniyor ve günlük hayatlarında her iki dili birlikte kullanıyorlardı. Resmî dilin Arapça olması ve eğitim ile öğretimin bu dille yapılmış olması, Berberîlerle müvelledlerin öncelikle Arapça'yı öğrenmelerini gerektiriyordu. Böylece, IX. yüzyılın ortalarından itibaren Arapça, Müslüman halkın tamamının, hatta gayr-i müslimlerin ortak konuşma ve yazı dili haline gelmişti. Arapça'nın bu hızlı yayılışından ve Latince'yi ikinci plana itmesinden dolayı Kurtuba Piskoposu Alvaro, Hristiyan gençlerin ana dilleri olan Latince ile düzgün bir mektup yazmayı dahi beceremediklerinden, buna karşılık Arapça şiir ve felsefî eserleri rahatça okuyup anlayabildiklerinden yakınmakta idi.⁴⁵ Dilin, kültür ve

44. Bekir Karlıoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim*, İstanbul 2004, s. 148.

45. Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*. XI, 219.

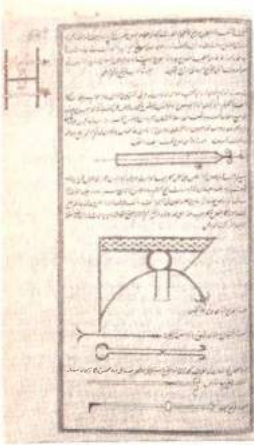
medeniyetin yayılmasındaki önemini bilen Endülüs Emevîleri, farklı dil ve kültürlerle sahip insanları bir araya getirmek ve onları bir nokta etrafında birleştirmek için Arapça ile ilgili çalışmalara hız verdiler.

Endülüs'te üç aşamalı bir eğitim ve öğretim sistemi olduğu belirtilmektedir. Altı yaşından itibaren başlayıp altı-yedi yıl süren bu ilk dönemde, diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi Kur'an-ı Kerim ve ilmihal bilgileri ile Arapça ve şiir öğretiliyordu. Bu eğitim ve öğretim için mekân olarak küçük mescidler ve câmilere yakın evler seçiliyordu. İlk aşamayı tamamlayan öğrenciler, dilerlerse "şüyûh" denilen müderrislerin etrafında oluşan halakalara katılırlardı. Belli bir program ve süreyle kayıtlı bulunmayan bu halakalarda dil ve edebiyat, fıkıh, tefsir, hadis, tıp, matematik ve kimya gibi ilimler okutulurdu. Üçüncü aşamada ise ihtisaslaşma başladı. Bu dönemin sonunda okudukları medreselerden başarılı olarak mezun olan öğrencilere müderris olabileceklerine dair icâzetnâmeler verilirdi.⁴⁶ İlim ve bu sahanın adamlarına büyük değer veren Endülüs Emevîleri, bulundukları bölgede muhtelif medrese ve eğitim kurumu açmışlardı. Nitekim el-Hakem, siyasî faaliyetlerinin parlaklığı yanında, kendisi aynı zamanda bir ilim adamı idi. İlmi koruyan bir kimse olarak ilim adamlarını da cömertçe nimetlere gark etmiş ve sadece başşehirde öğrencilere ücretsiz eğitim veren 27 okul açmıştı.⁴⁷

III. Abdurrahman tarafından başşehirin Ulucâmîi'nde (Kurtuba Mescidi) tesis edilen Kordova (Kurtuba) Üniversitesi, o devir dünya üniversiteleri arasında en yüksek mevkilerden birine erişmiş bulunuyordu. Bu İslâm üniversitesi, hem Kahire'deki el-Ezher, hem de Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'nden daha önce

46. Özdemir, agm. gösterilen yer.

47. Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tağ, İstanbul 1980, III, 839.

Endülüs'te tıp ve kimya alanında yetişmiş bilgilerden Zehrâvi'nin et-Tasrif adlı eserinden bir sayfa

kurulmuştu. Buraya, sadece İspanya'dan değil; Avrupa, Afrika ve Asya'dan da birçok talebe geliyordu. Bu talebelerin bir kısmı Müslüman, bir kısmı da Hristiyandı. Bu üniversiteyi içinde barındıran câmi, daha sonra el-Hakem tarafından genişletilmişti. İslâm ülkelerinden bu üniversiteye âlimler cezb edilmiş ve bunların geçimlerinin sağlanması için vakıflar kurulmuştu. Bu üniversitede ders veren hocalar arasında gramer bahislerini öğreten tarihçi İbn Kûtiyye ve Bağdat'ın meşhur dil âlimlerinden Ebû Ali el-Kalî de bulunuyordu. Bu zatın telif ettiği "el-Emâlî" adlı eser hâlâ okutulmaktadır. 48

Başşehirdeki bu üniversiteden ayrı olarak burada, dünyanın en zengin kütüphânesi de kurulmuştu. Halife el-Hakem'in İskenderiye, Dimaşk ve Bağdat'a gönderdiği memurlar, şehirlerdeki kitapçı dükkânlarını dolaşıp araştırır, satın alınacaklarını satın alır, istinsah edileceklerini de istinsah ettirirlerdi.* Böyle bir uygulama sayesinde adı geçen kütüphânede toplanıp tasnif edilen yazma eserlerin sayısı, 400.000'i bulmakta idi. Bu kütüphânenin, sadece kitap adlarına göre yapılmış olan katalogu 44 cilt tutmakta idi. el-Hakem, bu kitaplardan birçoğunu şahsen kullanıp istifade etmişti. Onun, bu yazma eserlerden bazılarının sayfa kenarlarına kendi el yazısı ile düşürdüğü kayıtlar (haşiyeler) sebebiyle bu yazmalar, daha sonraki ilim muhitlerinde son derece değer kazanmıştı. İsfahânî'nin, o sıralarda telif

48. Hitti, *İslâm Tarihi*, III, 840.

* İstinsah: El yazması olan kitaptan yine el yazısı ile bir nüsha kopya etmek suretiyle çoğaltmak demektir.

etmekte olduğu el-Eğanî adlı eserinin, müellifin kendi el yazısından çıkmış ilk nüshasını elde edebilmek için el-Hakem, yazara 1000 dinar tutarında bir meblağ göndermişti.

Endülüs'te meydana getirilen kültür ortamının genel seviyesi bu devirde o kadar yüksek bir noktaya ulaşmıştı ki, Dozy, heyecanlı bir şekilde; " O devirde, Endülüs'te hemen herkes okuma yazma biliyordu." diyecektir. Müslüman İspanya'da bütün bunlar olurken, aynı asırda Hristiyan Avrupa'da çoğunluğu kilise mensubu pek az kimse ancak bazı bilgi kırıntılarını elde edebilmiş bir durumda idi.⁴⁹

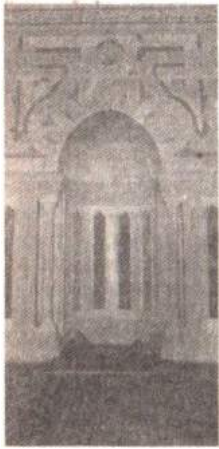
Endülüs'teki ilmî faaliyet ve çalışmalar, çok daha sonraları da devam etmiş görünmektedir. Zira gerek Mağrib (Fas), gerekse Endülüs'teki devletler, bu ilmî geleneğin devamı için gayret sarf ediyor ve değişik seviyelerde medreseler açmaya çalışıyordu.⁵⁰

6) Eyyûbîler Dönemi

Eyyûbîler devri, eğitim ve öğretim bakımından İslâm tarihinin son derece parlak bir dönemini teşkil eder. Selçuklular tarafından önce Bağdat, daha sonra Suriye'de açılmaya başlanan medreseler, Nureddin Mahmud Zengi zamanında yaygın hale getirilmişlerdi. Eyyûbîler'le Mısır, Hicaz ve Yemen'e giren medreselerde Şafîî, Hanefî ve Hanbelî fıkhi (hukuku) okutuluyordu. Bazı medreseler iki mezhebe göre öğretim verirdi. Eyyûbîler'in sonlarına doğru Sünnî dört mezheb hukukuna göre öğretim yapan medreseler açıldı. Medreselerin yanı sıra

49. Hitti, *İslâm Tarihi*, III, 841.

50. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Muhammed İsa el-Harîrî, *Târihu Mağrib el-İslâmî ve'l-Endelüs fi'l-Asr el-Merînî*, Küveyt 1987, s. 349-350; Hasan Ali Hasan, *el-Hadâretu'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Kahire 1980, s. 400-401. Mehmet Özdemir, "Endülüs" DİA, XI, 219-224; İsmail Yiğit, *Siya-sî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, İstanbul 1995, IX, ilgili bölümler.

Eyyûbiler döneminde
Halep'te yapılan
Firdevs Medresesi'nin
mihrabı

Dâru'l-Hadis ve Dâru'l-Kur'anlar da vardı. İlk öğretim, mahalle mektepleri diyebileceğimiz "küttâb"larda yapılıyordu. Matematik ve diğer tabîî ilimler genellikle özel derslerde öğretiliyordu. Bu dönemde gözde olan tıp öğretimi, daha çok hastahânelerde özel derslerle veriliyordu. İslâm tıp tarihinde tıp öğretimi yapan medrese ilk defa bu dönemde Reisü'l-Etibbâ Mühezzebüddin ed-Dahvâr (ö. 628/1230) tarafından kurulmuştur.

Ayrıca câmilerde, tekke ve zâviyelerde de eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ediliyordu. Medreseler, genellikle talebinin barındığı, câmiler ise öğretimin yapıldığı yerlerdi. Bu arada tekke ve zâviyelerde de bir çeşit yaygın eğitim diyebileceğimiz bir eğitim sistemi göze çarpıyordu. Tıp gibi pratik gerektiren ilimler, hastahâneler ile tıp medreselerinde veriliyordu. Hastahânelerde yapılan uygulama ile de öğretim destekleniyordu. Bu dönemde tıp öğretiminde pratik çok gelişmişti. Tabip ve talebeler toplu halde hastaları dolaşır, durumları hakkında konsültasyon yaparlardı.⁵¹

Ehl-i Sünnet akidesine bağlı olan Selahaddin Eyyûbî (1174-1193), ilmi seven, o olmadan sağlam bir şeyin olamayacağına inan bir kimse idi. Bu bakımdan o, daha vezirliği döneminde eğitim ve öğretim faaliyetlerine hız vermeye çalıştı. Nitekim Selahaddin, amcası Şirkûh'un vefatından sonra Fâtımî Devleti'nin veziri olarak başa geçtiği zaman (Cemaziyelahir 564/Mart 1168), yavaş yavaş kaza işlerini (kadılık) değiştirme-

ye ve Şîî Mezhebi'ne karşı Sünnî akideyi desteklemeye başladı. Selahaddin, Kahire'de vezir olarak devlet dizginlerini ele geçirdiği andan itibaren medrese inşasına başladı. Nitekim 566 senesi Muharrem ayının başında (14 Eylül 1170) Amr b. Âs Câmii yakınında inşasına başladığı Nâsiriyye Medresesi, Şafiîler'e tahsis edilmişti. Bu medresenin hocalığına da Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muzaffer getirilmişti. Selahaddin, bu medrese için çeşitli vakıflar da kurmuştu. Selahaddin'in, yine aynı bölgede Malikî Mezhebi'ne bağlı olanlar için 15 Muharrem 566 (1 Ekim 1170) tarihinde inşasına başladığı el-Kamhiyye Medresesi'nin başına da dört müderris tayin ettiği ve hocalar ile talebelere vakıflar vâsıtasıyla maaş verdiği anlaşılmaktadır. Makrizî'nin ifadesiyle bu medreselerin açılması "*Fâtımî Devleti'ne indirilen en büyük darbe*" olmuştu.⁵²

Şîî Fâtımî Devleti'ne son verip onun yerine Mısır, Suriye ve Filistin'e hâkim olan Eyyûbîler, eğitim ve öğretim faaliyetlerine büyük bir önem veriyorlardı. Bu sebeple birçok medrese kurdular. Hatta, Nizâmülmülk'ten sonra en çok medrese kurmakla şöhret kazanan şahsiyetin Selahaddin Eyyûbî olduğu kabul edilmektedir. Bu devlet (Eyyûbî Devleti) döneminde medrese inşaa faaliyetleri, sadece Selahaddin Eyyûbî için değil, halefleri için de aynı ehemmiyeti haiz idi. Nitekim Eyyûbî hükümdarlarının inşa ettirdikleri medrese sayısı Mısır'da yedi, Şam'da yedi ve Kudüs'te de üç olmak üzere toplam 17'dir. Hükümdarlarının bu şekildeki hareket ve faaliyetleri, diğer devlet erkânı ile zengin halk için örnek olduğundan, onlar da medrese inşaa faaliyetine girişmişlerdi.

İşaret edilen anlayıştan hareketle Eyyûbî döneminde emîrlerin ve nüfuzlu adamların inşa ettirdikleri medreselerin sayısı, Mısır'da 13, Şam'da 12 ve Kudüs'te iki olmak üzere

27'ye ulaşmaktadır. Bundan başka, bazı zenginlerin Şam'da 12, Mısır'da da dört olmak üzere toplam 16 medrese yaptırdıkları görülmektedir. Bu şekildeki ilmî faaliyet ve çabalar, İslâm dünyasının farklı bölgelerinden âlimlerin Mısır'a akın etmesine sebep olmuştu. Çünkü Eyyûbîler, âlimler için her türlü kolaylığı gösteriyor, onlara hizmette kusur etmiyor ve niha yet onlara devrine göre büyük meblağlara ulaşan maaşlar bağlıyorlardı. Bilginleri buraya (Mısır) çeken iki büyük etken vardı. Bunlardan biri, daha önce yani, Fâtımîler döneminde Şîî Mezhebi'ne girmek zorunda kalan halkı irşad edip onları yeniden Sünnî Mezhebi mensubu haline getirmek istemeleri, diğeri de hükümdar, emîr ve yöneticilerden iyi muamele görmüş olmalarıdır.⁵³ Öyle anlaşıyor ki, Eyyûbîler döneminde medreselerdeki hocalar ile talebeler devlet tarafından himaye görüyorlardı. Bundan başka medreseler için birçok vakıf da tesis edilmişti. Dolayısıyla eğitim ve öğretim masraflarının büyük bir kısmı bu vakıflarca karşılanıyordu.

Eyyûbîler devri, ilim ve edebiyat bakımından parlak bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Başta Selahaddin Eyyûbî olmak üzere Eyyûbî hükümdarlarından bazıları ilimle meşgul olmuşlardır. Aralarında Böri ve Behram Şah gibi şairler, el-Melikü'l-Mansur, el-Melikü'l-Muazzam ve Ebü'l-Fida gibi, eser yazan âlimler çıkmıştır. Eyyûbîler döneminde ilim hayatı bakımından Dımaşk (Şam) ve Kahire Bağdat'ı geride bırakmıştı. Bu bölgeye gelen âlimler arasında Bağdatlı, Horasanlı, Türkistanlı ve Endülüslü olanlar vardı. Bu uygun ortamda pek çok âlim yetişti. Bunlar, pek çok konuda değerli eserler yazdılar.

Eyyûbîler devri, pek çok ilim alanında olduğu gibi tarih ilmi bakımından da verimli bir dönem olmuştur. Nureddin ve Selahaddin devirlerinde Suriye'de başlayan tarih ilmi alanın-

daki uyanış, zamanla Mısır'a intikal etmişti. Bu dönemde siyaset tarih, biyografi ve ilimler tarihi alanında değerli eserler kaleme alınmıştır. Önemli tarihçiler arasında Ebu'l-Kasım İbn Asakir, Üsâme b. Münkiz, Kadı el-Fadl, İmadüddin el-İsfahânî, İzzeddin İbnü'l-Esîr, Bahaeddin İbn Şeddad, Yâkut el-Hamevî, İbnü'l-Kiftî, Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Adîm, Ebû Şâme, İbn Hallikân, İzzeddin İbn Şeddad ve İbn Ebi Usaybia gibi, her biri İslâm tarihçiliğinde önemli bir yere sahip kimseler vardı.⁵⁴

7) Memlûk Dönemi

Tarihte, Eyyûbî Devleti'nin yerine kurulmuş olan Memlûkler (648-923/1250-1517), eğitim ve öğretim faaliyetleri bakımından da onlara mirasçı olmuşlardı. Bu bakımdan onlar, Eyyûbî döneminden kalma pek çok medreseye sahip olmuşlardı. Keza medrese kurma ve inşa geleneği de Memlûk idarecilerine sirayet etmişti. Nitekim, Memlûk sultanları ile emîr ve zenginler medrese, câmi, hankâh ve zâviye inşa etme hususunda adeta birbirleri ile yarışıyorlardı. Onların bu tutumu, medreselerin gelişmesinde büyük rol oynamıştı. Bu devlette medreseler için vakıflar tesis edildiği gibi hoca ve talebelere de dolgun ücretler verilirdi. Bu medreselerin büyük bir kısmı Ehl-i Sünnet'e mensub dört mezhepten birine ait idi. Bu dönemde hem genel eğitim, hem de özel eğitim veren medreseler bulunuyordu.⁵⁵

Gerek Makrizî, gerekse Nuaymî, bu dönemdeki medreselerin sayılarını da verirler ki bunlar, küçümsenmeyecek bir rakama ulaşmıştır. Yine Makrizî, dinî ilimlerin okutulduğu pek çok medresede, yetim ve yoksul çocuklar için yapılmış yatılı ilk mek-

54. Daha geniş bilgi için bkz. Şeşen, "Eyyûbîler". DİA. XII, 26-28.

55. Geniş bilgi için bkz. İsmail Yigit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi (Memlûkler)*, İstanbul 1991, VII, 245-246.

teplerin bulunduğunu söyler. O, Zâhiriyye Medresesi hakkında bilgi verirken, yetim kalmış Müslüman çocuklara, Allah'ın kitabını öğretmek gayesiyle buraya bağlı bir mektebin inşa edildiğini, bu mektebe devam eden yetim ve yoksul talebelerin her türlü ihtiyaçlarının karşılandığını zikreder. Keza o, bu medresenin büyük bir kütüphânesinin bulunduğunu da nakleder.⁵⁶

Kahire

Memlûk dönemi, medreselerin sayıca artış gösterdiği bir dönemdir. Bu da ilmî faaliyet ve kültürün yükselmesine sebep olmuştu. O dönemde ilim öğrenme ve tahsil yolları hem kolay, hem de alabildiğine açıktı. Bu medreseler, çeşitli dinî ve aklî ilimlerin bir arada okutulması sâyesinde talebenin birkaç ilim dalında yetişmesine imkân hazırlıyordu. Bu imkân, mezkûr ilimler alanında, yeterli kültür seviyesine çıkmış pek çok ansiklopedist âlimin yetişmesine zemin hazırlıyordu. Nitekim Memlûk dönemi ilmî hareketinin önemli özelliklerinden biri, çok sayıda ansiklopedist bilgin yetiştirmiş olmasıdır. Bununla beraber bu medreseler, aynı zamanda belirli ilimlere ağırlık vermek suretiyle ihtisaslaşmayı da sağlıyordu.⁵⁷

56. Daha geniş bilgi için Prof. Makrizî'nin Hıvat, III, 379-379, <http://www.ansiklopedi.org>

57. Yiğit, age. VII, 248.

Memlûk medreselerinde yetişerek Osmanlı ülkesine gelen veya getirilen âlimlerin Osmanlı ilmî muhitinin teşekkülünde büyük rolü olduğu bilinmektedir. Nitekim Orhan Bey zamanında açılan (731/1330) ve Osmanlı döneminin ilk medresesi olan İznik Medresesi'nin ilk müderrisi olarak Davud b. Mahmud er-Rûmî el-Kayserî (ö. 751/1350) tayin edilmişti.⁵⁸ Bu zat, naklî ve aklî ilimlerdeki eğitimini Mısır medreselerinde tamamlamıştı.⁵⁹ Onun ilmî şahsiyeti, görev yaptığı bu medrese ve Osmanlı döneminin diğer medreseleri üzerinde etkili olmalıdır. Öyle anlaşıyor ki, Memlûk medreselerinde yetişen pek çok âlim, Osmanlı medreselerinde hoca olarak görev almıştı. Konu ile ilgili biyografik eserlerde, Mısır'da tahsil gördükten sonra Anadolu'ya gelip Osmanlı medresesinde görev alan pek çok âlimin ismine rastlamak mümkündür. Hele Suriye ve Mısır'ın Yavuz Sultan Selim tarafından ilhakını müteakip bu bölgede yetişen meşhur âlimlerden bazılarının Osmanlı başkentine geldiğini söylemeye gerek olmadığı kanaatindeyiz.

8) Anadolu Medreseleri

Bilindiği gibi Anadolu, günümüzde Türkiye'nin Asya kesimindeki topraklarına verilen coğrafî bir isimdir. Bu bölge, tarihin en eski çağlarından beri yoğun bir ilmî ve fikrî faaliyete sahne olmuştur. Selçuklular zamanında ise en parlak dönemini yaşamıştır. Anadolu'da İslâmiyet'in yayılması ve birliğin nisbeten de olsa sağlanması, burada imar faaliyetlerinin hızlanmasına zemin hazırlamıştır. Öte yandan İslâmlaşma ve buna bağlı olarak Türkleşme faaliyetleri, bölgede fikrî gelişmeyi de sağlamıştı. Kendilerinden önce Anadolu'da hükümlan olmuş devletler tarafından kurulan medreseler, gerek mimarî yapı,

58. Âşık Paşazâde, *Tarih*, İstanbul 1332, s. 42.

59. Taşköprizâde, *Eş-Şakâikü'l-Nu'mâniyye fî Ulema'l-Devleti'l-Osmaniyye*, Beyrut 1975, s. 26.

gerekse ilmî faaliyet bakımından Osmanlı fikir ve kültür hayatının gelişmesinde etkili olmuştu. İslâm dünyasında, Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün başlattığı ve ilk örneklerini verdiği medrese ve külliye sistemi, en çok Anadolu'da rağbet görmüş ve en güzel örneklerini burada vermiştir. Gerek Anadolu Selçukluları, gerek Beylikler, gerekse Osmanlı Türklerinin ilim ve kültür hayatına yaptıkları en büyük hizmetler, Anadolu'nun her köşesine sayısız medrese, kütüphâne, dâru's-şifa, imâret ve zâviye inşa etmeleri ile sağlanmıştı.

Selçukluların ve daha sonra kurulan devletlerin ilim alanındaki başarılarını gösteren önemli yapılardan olan Anadolu medreseleri, âbidevî portalleri ve geniş eyvanları ile mimarî bakımından bir dönüm noktası teşkil ederler. Bu medreseler sadece mimarî özellikleri ile değil, aynı zamanda uyguladıkları eğitim programları bakımından da yepyeni bir anlayışın başlangıcını sağladılar. Medreselerin vakfiyeleri, bu kültür müesseselerinin çalışma şekli, gelirleri ve sağladıkları eğitimin özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre medreselerin bazıları doğrudan doğruya İslâm hukuku, tıp, hadis ve astronomi eğitimi gibi ihtisasa ağırlık veren medreseler idi. Mesela Konya'daki İnce Minareli Medrese hadis, Sırçalı Medrese fıkıh, Kayseri'deki Çifte Medrese tıp, Kırşehir Cacabey ve Kütahya'daki Vâcidiye Medreseleri ise astronomi ve hey'et öğretimine ayrılmıştı. Vakfiyelerde, derslerin verilmiş şekli ile müderrisin vasıfları gibi özel şartlar da yer alırdı. Nitekim Konya Karatay Medresesi'nde müderrisin tefsir, hadis, usûl ve fen ilimlerinde ehliyetli, Hanefî Mezhebi'nden bir âlim olması şartı aranırken, Sivas Gök Medrese vakfiyesinde müderrisin tercihen Şafiî mezhebinden olması şartı bulunmaktadır. Ayrıca medreselerde müderrisin yardımcısı olan müderrisler, hatta talebe bile maaş ve bursların tahsis edildiği görülmektedir. Mesela Konya Altun Aba (İplikçi) Medresesi vakfiye-

sinde çok başarılı üç öğrenciye ayda 15'er dinar, orta seviyede olan onbeş talebeye ayda 10'ar dinar, yeni başlayan yirmi öğrenciye de ayda 5'er dinar burs verilmesi öngörülmüştür. Ayrıca her yıl medreseye 100 dinar değerinde kitap alınması şart koşulmuştur.⁶⁰

Müslüman bir topluma istinad eden bünyeleri ile Anadolu Beylikleri, İslâmî geleneğe uygun olarak ilmin gelişmesine hizmet etmeye ve bu uğurda çaba sarf etmeye gayret ediyordu. Onlar, siyasî cereyanlar arasında çabalayıp Bizanslılar ile Frenklerle mücadele ederken bile, sınırları dahilinde bulunan topraklarında ilim ve fikir hareketlerinin gelişme gayretlerini ihmal etmiyordu. Onlar, ilmin gelişmesi ve ilim adamlarının himayesi konusunda adeta birbirleri ile yarışıyorlardı.⁶¹

Kırşehir Cacabey Medresesi

Nizâmiye medreselerinin kuruluşundan sonra İslâm dünyasının hemen her bölgesinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin başlayıp geliştiği, buna paralel olarak da medreselerin

60. Mehmet İpşirli, "Anadolu (Eğitim ve Öğretim)", DiA. III, 128.

61. Bu konuda geniş bilgi ve örnekler için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969, s. 228-229.

kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, Beylikler dönemi Anadolu mıntıkasını bu genel kaidenin dışında tutmamız mümkün değildir. Gerçekten bu bölgede de birçok medresenin kurulduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz. Nitekim gerek yapı ve gerekse teşkilât bakımından Büyük Selçuklu medreselerini örnek aldıkları anlaşılan Anadolu Selçukluları ile Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde hâkim olan Türkmen Beyleri, Anadolu'da daha sonra Osmanlı medreselerine "Mahrec" olacak medreseler kurmuşlardır. Biz, bunlardan sadece birkaçının ismini vermekle yetinmek istiyoruz. Bu medreselerin en eskisi Konya'da II. Kılıç Arslan (1156-1192) zamanında yapılmış olan ve İplikçi diye meşhur olan Şemseddin Ebû Said Altun Aba Medresesi'dir. Bundan başka yine Konya'da Şerif Mes'ud Medresesi (639/1241), Sırçalı Medrese (640/1242-1243), Karatay Medresesi (649/1251-1252), Kayseri'de Sahibiye Medresesi (666/1262-1263), Sivas'ta Gök Medrese (670/1271-1272), Tokat'ta yine Gök Medrese (674/1275-1276), Kırşehir'de Cacabey Medresesi*, Aksaray'da Tâcü'l-Vezir Medresesi, Malatya'da Ulu Câmii Medresesi, Afyon'da Kale, Antalya'da İmâret, Atâ Bey, Karatay Medreseleri, yine Kayseri'de Külük Câmii Medresesi, Tokat'ta Çukur Çeşme Medresesi bulunmaktaydı.

Öbür taraftan, yine bir Anadolu Beyliği olan Hamidoğulları'ndan Dünder Bey 634 (1236-1237) tarihinde Eğridir'de, Emîr Sinaneddin 1319 yılında Korkuteli'nde birer medrese tesis etmişlerdi. Kütahya çevresine hâkim olan Germiyanlılar'ın da bölgede ve özellikle Kütahya'da medrese kurduklarını görüyoruz. Bunlardan Vâcidiye (Demirkapı) Medresesi ile Yakub Bey'in medresesi önemlidir. Hatta bunlardan biri olan Germi-

* Bu medresede astronomi ilmi tahsil ediliyordu. Gerek medresenin yapısı, gerekse duvarlarında kabartma olarak yapılmış bulunan astronomi ile ilgili âletler, günümüze kadar gelmiş bulunmaktadır.

Yanoğlu Medresesi, (814/1411-1412) Osmanlılar döneminde de medrese olarak kullanılıp eğitim ve öğretime hizmet etmiştir. Keza Anadolu'da Karamanlılar döneminde kullanılan pek çok medrese bulunmaktadır. Aksaray'da Zinciriye Medresesi, Ermenek'te Emîr Musa Medresesi, Karaman'da Nefise Sultan (Hâtûniye) Medresesi, Mut'ta Lala Paşa Medresesi, bunlardan sadece birkaçıdır. Ayrıca Aydınoğlu Mehmed Bey'in Birgi'deki câmî ve medresesi ile oğlu İsa Bey'in Ayasluğ'daki (Selçuk) sırf mermerden yapılmış olan câmî ve imâreti, burada zikre değer eserlerdir. Bunlardan başka Güneydoğu Anadolu'da hâkimiyet kuran Artuklular da birçok medrese kurmuşlardı. Urfa Ulu Câmîi Medresesi (507/1113-1114), Kızıltepe Harizm Taceddin Mesud (608/1211), Mardin Sultan İsa (787/1385) gibi medreseler, Anadolu'da eğitim ve öğretim hizmetinde bulunan yapılarıdır. Erzurum, Maraş, Kastamonu, Safranbolu, Milas, Isparta, Diyarbakir, Niğde, Seydişehir, Manisa, Sinop, Akşehir ve daha nice Anadolu şehirlerinde Selçuklular ile Beylikler döneminde medreseler inşa edilmiştir.⁶²

Osmanlı öncesi medreselerdeki öğretim metodu, fazla teferruatlı değildir. Medrese eyvanlarında (dershâne) yapılan derslerin tedris usûlünde devlete ve zamana göre gelişerek devam eden farklılıklar görülmektedir. Başlangıçta ve bilhassa Kur'anî ilimler söz konusu olduğu zaman, ezbercilik sistemi geçerli idi. Fakat zamanla bu sistem, yerini yazma ve not almaya bıraktı. Medreselerde çok defa zihin, hafıza ve muhakeme fonksiyonu dikkate alınarak naklî bilgiler yanında düşünceyi geliştiren aklî ve felsefî ilimlere de önem veriliyordu. Fakat zaman zaman, bu ideal program, ikinciler aleyhine bozulabiliyordu. Bu neviden dengesizliklere de Gazzalî gibi ilim

62. Bu dönemdeki medreselerin bulundukları şehirler ile isimleri hakkında geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Beylikler*, s. 228-232; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 10-11; İpşirli, adı geçen madde, DİA. III, 128-130.

adamları karşı çıkmışlardır. Bu konuda onun "el-Münkız" adlı eserinde geniş malumat bulunmaktadır.

Urfa Ulu Cami

Medreselerde dersler, çoğu zaman sabah namazından hemen sonra başlardı. Bu da bir kişinin Kur'an okuması ve Hz. Peygamber'e salât ile selâm getirmesi ile olurdu. Eğitim ve öğretim metodunda, hoca ile talebenin karşılıklı soru sorma yöntemi, başka bir ifade ile aktif metod uygulanırdı. Öyle anlaşıyor ki, bundan asırlarca önce aktif metodun önemi biliniyordu. Bu yüzden İslâm ülkelerindeki eğitim ve öğretim bu metodla devam ediyordu. Nitekim Eyyûbî ve Memlûk dönemi Mısır'ındaki eğitimi değerlendirip tahlil eden Abdulgani Mahmud Abdu'l-Âtî, "muid" in (müderris yardımcısı, asistan) görevlerinden bahsederken, onun, hocaya bir seferden fazla soru soran talebenin, yeniden hocaya sormaya utandığı veya çekindiği için anlayamadığı konuları ve sorularını açıklayıp cevaplandıracağını söyler. Böylece hocadan (müderris, günümüzün ifadesiyle profesör) başka, talebe ile daha yakından ilgilenen ve asistan (günümüzde araştırma görevlisi) kabul edebileceğimiz muidin öğrenci ile daha rahat konuştuğunu belirtir.⁶³ Bu ifade-

63. Abdu'l-Âtî, age. s. 272.

ler, medreselerde müderristen başka diğer eğitimcilerin de öğrencilere yardımcı olduğunu göstermektedir.

B. İhtisas Medreseleri

Şimdiye kadar sadece genel eğitim ve öğretime tahsis edilen ilim merkezleri ile medreselerden ve onların fonksiyonlarından kısaca söz ettik. Osmanlı öncesi İslâm dünyasında, sadece belli branşlarda eğitim ve öğretim faaliyetinde bulunan medreseler de vardır ki, bunlara ihtisas medreseleri denilmektedir. Değişik hizmet alanları ve hedefledikleri eğitim öğretim gayeleri itibariyle üç kısma ayrılan bu medreselerden de ana hatları ile söz etmek gerekmektedir. Böylece Osmanlı dönemi ihtisas medreselerinin niçin ve nasıl kurulduklarını öğrenmiş olacağız.

1. Dâru'l-Hadis

"Yer, mekân, ev" gibi anlamlara gelen "dâr" ile "hadis" kelimelerinden meydana gelen "Dâru'l-Hadis", Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden (tasvibleri) ibâret olan hadis eğitim-öğretim ve araştırmalarının yapıldığı yer demektir. Bunun içindir ki, İslâm eğitim tarihinde bu müesseselere "Dâru's-Sünne", "Dâru's-Sünneti'n-Nebeviyye" gibi isimler verilmiştir. Hz. Peygamber'in, vahyin ilk yıllarında Mekke'de ilk dersleri verdiği Erkam b. Ebü'l-Erkam'ın evi, ilk Dâru'l-Kurra olarak kabul edilebileceği gibi, ilk Dâru'l-Hadis olarak da kabul edilebilir. Zira Hz. Peygamber, nâzil olan Kur'an âyetlerini, kendisine inanan kimselere (ashab) burada hem öğretiyor, hem de bunları izah edip açıklıyordu.

Umeyye Camii-Şam

İslâm âleminde hadis ilmi eğitim ve öğretimi ile araştırmalarına müstakil olarak tahsis edilen medreselerin ilki, Haleb Atabeklerinden Nureddin Mahmud b. Zengi (541-569/1146-1174) tarafından Şam'da açılmış olup kurucusunun lakabına nisbetle "en-Nuriye" adı ile anılmıştır.⁶⁴ Bu medreselerin ikincisi de Musul'da açılmıştı. Bunları takiben Eyyûbîler'den el-Melikü'l-Kâmil, "el-Medresetü'l-Kâmiliyye"yi (622/1225), el-Melikü'l-Eşref, Şam'da "Medresetü'l-Eşrefiye"yi⁶⁵ kurdular. Yine bu sırada Seyfeddin Mahmud b. Urve (ö. 620/1223) adına "Dâru'l-Hadis-i Urviyye"nin Şam'da Ümeyye Câmii dahilinde açıldığını öğrenmekteyiz.⁶⁶ Bu ilk dönemden sonra pek çok yerde benzer isimle eğitim ve öğretim müesseselerinin açıldığı görülmektedir. Nitekim Osmanlı öncesi Anadolu şehirlerinde de bu gaye ile kurulmuş ihtisas

64. Bu medresede meşhur müellif İbn Asakir de eğitim görmüştür. Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi*, IV, 1062.

65. Bu medrese, Osmanlılar döneminde de aynı hizmeti görüyordu. Kendisine tahsis edilen vakıflar vâsıtasıyla vazifesini aksatmadan eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ediyordu. Vakıfları ile ilgili bir belge, 17 Ramazan 1175 (12 Nisan 1762) tarihini taşımaktadır. BOA. C. Evkaf, nr. 28640.

66. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 12.

medreselerine tesadüf edilmektedir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin meşhur veziri Sâhib Atâ Fahreddin Ali, Konya'da "İnce Minare Dâru'l-Hadisi"ni, İlhanlı veziri Şemseddin Cüveynî, Sivas'ta "Çifte Minare Dâru'l-Hadisi"ni (670/1271-1272) tesis etmişlerdi.

2. Dâru't-Tıb

İslâm dünyasında tıp tedrisi ve tedavinin birlikte yürütüldüğü medreseler, "Dâru't-Tıb", "Dâru's-Şifa", "Dâru's-Sihha", "Dâru'l-Âfiye", "Mâristan" ve "Bimâristan" gibi isimlerle anılıyordu.

İslâm'dan önceki Arap tıbbı, genellikle tecrübeye dayanıyordu. Bu dönemde Araplar, daha ziyade bitkileri ve özellikle çöl bitkilerini ilaç olarak kullanıyorlardı. İslâm'ın gelişi ile tıp için yeni kapılar açılmaya başlandı. Zira Hz. Peygamber, doktorlarla istişareyi teşvik ediyor ve onların bilgilerinden yararlanmayı gerekli görüyordu. Hatta bu konuda o, doktorların Müslüman olup olmamasına da bakmıyordu. Nitekim "Veda Haccı" esnasında hastalanan Sa'd b. Ebi Vakkas'ın tedavi edilmesini, zamanın Arap tabibi ve henüz Müslüman olmayan Hâris b. Kelde es-Sakafî'den istemişti.⁶⁷

İslâm tarihinde, tıpla iştilal ve hastahâne kurulmasının gerektiği anlayışı, Hz. Peygamber dönemine kadar uzanmaktadır. "Hendek Muharebesi" esnasında, yaralıların "Rüfeyde Çadırı" denilen bir çadıra kaldırılıp orada tedavi edilmelerini istemesi, buna işaret etmektedir.⁶⁸ Bu, Hz. Peygamber'in ilk

* Bu medresenin vakfiyesi 663-679 (1265-1280) yılları arasında yazılmıştır. Vakfiyenin, 663 (1265) tarihli kısmında yapıdan açıkça bahsedildiğine göre medrese, mescid ve minare bu tarihten önce yapılmış olmalıdır. Bilgi için bkz. Doğan Yavaş-Ahmet Vefa Çobanoğlu, "İnce minareli medrese", DİA, XXII, 269-270.

67. Âmir en-Neccar, *Fi Târihi't-Tıb fi'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Kahire 1986, s. 41.

68. Ahmed İsa Bek, *Târihu'l-Bimaristanat fi'l-İslâm*, Beyrut 1981, s. 9.

defa hastahâne kurulmasını emreden kimse olduğunu göstermektedir. Bununla beraber, ilk defa tam teşkilâtlı "*Daru'sh-Şifa*"nın Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik tarafından Şam'da hicrî 88 (m. 706) tarihinde kurulduğu bilinmektedir.⁶⁹ Hastahâne kurma geleneği Emevîler'den başlayarak Abbasîler ve daha sonraki dönemlerde de gelişerek devam etmiştir.⁷⁰

Türk emîrlerinden Emîr Ebu'l-Hasan Yahkem (ö.329/940-941), Bağdat'ta bimâristan kurmuştu. Türk hükümdarları tarafından kurulan ve sonradan "*Atik Bimâristan*" adıyla anılan ilk bimâristan, Ahmed b. Tulon tarafından 259 (872) tarihinde Kahire'de kurulmuştu. Bundan başka, Nureddin Mahmud b. Zengi'nin Halep ve Şam'da, Suriye Selçukluları'ndan Emîr Alemüddin Sencer Kerek'te, Tutuş'un oğlu Dukak da yine Şam'da Dâru'sh-şifalar kurmuşlardı.⁷¹

Darüşşifa-Amasya

Osmanlılardan önce Anadolu'da tesis edilen birçok Dâru'sh-Şifa bulunmaktadır. Bunlardan birkaç isim, söylediklerimi-

69. Ahmed İsa Bek, age. s. 10.

70. Bu konuda daha geniş bilgi ve kaynaklar için bkz. Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003, s. 361 –363.

71. Geniş bilgi için bkz. Ahmed İsa Bek, age. s. 61-112; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 12-13.

ze örnek olarak verilebilir. Kayseri Gevher Nesibe Dâru'ş-Şifası (602/1205), Sivas I. Keykâvus Dâru'ş-Şifası (614/1217), Mengücekler'den, Fahreddin Behram Şah'ın kızı Turan Melike Hanım'ın Divriği'de 626 (1228) yaptırdığı Divriği Dâru'ş-Şifası, İlhanlılar devrinde Amasya'da yapılan (708/1308) Dâru'ş-Şifa. Ayrıca Diyarbakır ve Mardin gibi yerlerde Artuklular tarafından yaptırılan Dâru'ş-Şifalar da vardır.

İslâm dünyasında hastahâneler, sadece bedenî rahatsızlıklarla ilgilenmiyordu. Onlar, ruhî ve psikolojik hastalıklarla da meşgul oluyordu. Yakubî ve Mes'ûdî, eserlerinde Bağdat yakınlarında bulunan bir tekkenin psikiatrik bir müessese olarak akıl hastalarının tedavisine tahsis edildiğini belirtirler. Mes'ûdî'nin ifadesine göre Deyr (Dair) Hızkıl akıl hastahânesi, Abbasî Halifesi el-Mütevekkil (847-861) döneminde, el-Müberred tarafından ziyaret edilmişti. Demek oluyor ki, adı geçen akıl hastahânesi, şimdilik belgelerle isbat edilebilen ve sadece akıl hastalarının tedavisine tahsis edilmiş ilk psikiatrik hastahâne olma şerefine daha layıktır. Çünkü bu müessese, Batı'da ancak XV. asırda ve çok zor şartlarda ortaya çıkan hastahânelerle mukayese edilemeyecek kadar bir önceliğe sahiptir.⁷²

3. Dâru'l-Kurra

"Yer, mekân, ev" gibi anlamlara gelen "dâr" ile "okuyan" anlamındaki "kâri" kelimesinin çoğulu olan "kurra" kelimelerinden meydana gelen "Dâru'l-Kurra", Kur'an-ı Kerim'in öğretildiği, bir bölümü veya tamamının ezberletildiği ve kıraat vecihlerinin talim ettirildiği mektepler için kullanılmıştır. Bazı Müslüman devletlerde bu müesseselere "Dâru'l-Kur'an" ve "Dâru'l-Huffaz" gibi isimler de verilmiştir.

72. Aslan Terzioğlu, "Ortaçağ İslâm Hastahâneleri ve Avrupa'ya Tesirleri", *Belleten* (1970), XXXIV/133, 127.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber, daha bi'setin (peygamberlik ve vahyin gelişi) dördüncü senesinde kendi evinden başka gizlice eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmak üzere, Safa tepesinin eteklerinde bulunan ve Beni Mahzûm kabilesinden olan Erkam'ın evini kullanmaya başladı. Hz. Peygamber burada hem Müslümanlar'a, hem de kendisini dinlemek ve buna göre karar vermek isteyenlere Kur'an okuyup anlattığı gibi, inanç ve sabır konusunda da onları eğitiyordu. Bunları nazarı itibara aldığımız zaman vahyin başlangıcındaki ilk "Dâru'l-Kurra"nın Erkam b. Ebu'l-Erkam'ın evindeki bu Dâru'l-Kurra, ilk hocanın da bizzat Resûlullah olduğu söylenebilir.

İslâm yayılış tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen "Akabe Bey'atları"ndan sonra Hz. Peygamber, Yesribli'ler'e (Medine halkı) Kur'an muallimi (öğreticisi) olarak Mus'ab b. Umeyr'i göndermişti. Böylece, daha kendisi ve ashabı Medine'ye varmadan, oradaki Müslümanların gerek Kur'an'ı, gerekse bu sâyede İslâm'ı öğrenmelerine imkân sağlamıştı.

Müslümanlar, hicrî ikinci asrın başlarında ashaptan nakledilen yedi kıraatı⁷³ temsil eden "Kurra"lar etrafında toplanarak onları öğrenmeye başladılar. Böylece câmilerde veya özel mekânlarda kurrallar etrafında teşekkül eden halkalarla kıraat ilmi tahsil edilmeye başlandı.

Anadolu Selçukluları ile Karamanoğulları dönemlerinde bu müesseseler, "Dâru'l-Huffaz" adını almıştı. Selçuklular döneminde Konya'da Sâhib Atâ, Ferhuniye (700/1300), Sa'dud-din Ömer, Nasuh Bey (715/1315); Karamanoğulları döneminde ise Hacı Yahya Bey, Hoca Salman, Has Yusuf Ağa, Ka-

73. Hz. Peygamber, Kur'an'ı yedi kıraatla okumuş ve ashabına da bunu öğretmişti. Buhârî, *Sahih*, Fedâilu'l-Kur'an 5; Ayrıca bkz. Kazıcı, *İslâm Medeniyeti*, s. 364-365.

dı İmaduddin ve Hacı Şemseddin Dârû'l-Huffazları kurulmuşur.⁷⁴

Bilindiği gibi İslâm dünyasında câmiler, uzun süre birçok fonksiyonu birden icra eden mekân özelliğini koruyordu. Buna bağlı olarak eğitim ve öğretim faaliyetleri bakımından da Kur'an ve Hadis tahsilinin merkezi olma özelliğini muhafaza ettiler. Burarlarda ileri seviyede Kur'an öğrenimi için oluşturulan ders halkaları "Sub" ve "Tasdir" diye anıldı. Kıraat hocasına "Şeyhu'l-Kurra", görevine de "Meşihatü'l-Kıraa" denildi. Şehir merkezlerindeki câmilerde yürütölen Kur'an okutma faaliyeti, "Meşihatü'l-Mescid", ordugahlarda yürütölen faaliyetler ise "Meşihatü'l-Cünd" ismini aldı. Bu sonuncunun hocalarına "Kariu'l-Cünd" de denirdi.⁷⁵

Has Bey Daru'l-huffazı - Konya

Öyle anlaşıyor ki, Kur'an eğitim ve öğretimi için açılan bu müesseselere, İslâm dünyasının hemen her yer, zaman ve bölgesinde önem verilmiştir. Zira burada hem Kur'an'ın okunması, hem ezberlenmesi, hem de bazı görevlerin yapılması bakımından böyle bir mekâna ihtiyaç vardı. Kaldı ki bu ilim sayesinde Allah kelamı öğreniliyor ve bunun karşılığında da sevab kazanılıyordu. İşte bu sebeple her dönemde olduğu gibi Osmanlı döneminde de bu isimle ve özel bir ihtimamla açılan, adı geöen müesseseyi görmek mümkündür.

74. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 14-15.

75. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "Dârû'l-Kurra", DiA, VI-II, 543.

İKİNCİ BÖLÜM OSMANLI DÖNEMİ

OSMANLI DÖNEMİ

İslâm ülkelerindeki ilmî hayatın gelişmesinde XI. asrın müstesna bir yeri olduğuna daha önce işaret edilmişti. Bu asırdan itibaren, sistemli bir eğitim ve öğretim mahalli olarak medreseler halkın dinî, medenî, sosyal ve kültürel anlayış bakımından yetişmesinde faal bir rol oynamaya başladı. Osmanlılar dönemindeki ilmî hayat, genel olarak medrese sistemine dayanmakta idi. Bu sebeple Osmanlılarda medreseler hem program, hem de mimarî sahada büyük bir gelişme gösterdi. Bu bakımdan, Osmanlı şehirlerinin fizikî gelişmesinde de medreselerin önemli bir yeri bulunduğu söylenebilir.

Tarihte kurulan büyük devletlerden biri olan Osmanlı Devleti döneminde, bilim alanında önemli gelişmeler olduğu görülmektedir. Osmanlıların ilme verdikleri değer, kuruluş yıllarından itibaren kendisini göstermeye başlamıştı. Zira Osmanlı bey ve sultanları, belli bir kültür ve anlayış hareketi çerçevesinde, devrin ilim adamlarını etraflarında toplamış ve ülkelerinde genç ilim adamlarının yetişeceği medreseleri kurmaya başlamışlardı. Medrese, devletin kuruluşundan başlayıp XX. asrın ilk çeyreğine kadar inişli çıkışlı bir seyir izlemekle beraber, ülkenin ilim, irfan, kültür, medeniyet ve sosyal hayatına doğrudan doğruya büyük hizmetleri geçmiş bir eğitim kurumudur. Bundan başka, belirtilen tarihler arasında siyasî, askerî, dinî, adlî ve sosyal hayatın gerektirdiği yöneticileri yetiştirmek suretiyle de ülke insanına hizmet etmiş bir müessese-

dir. Bu bakımdan medrese, Osmanlı devlet ve toplumunun ihtiyaç duyduğu pek çok alandaki uzmanı yetiştirmek suretiyle gerçek görevini yerine getiriyordu.

Osmanlı Devleti'nde, daha kuruluş yıllarından itibaren başlayan eğitim-öğretim hareketleri, farklı safhalar geçirmişti. Gerçi Türkler'in Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra ilmî faaliyetlere önem verildiği, kısa zamanda şehir, kasaba ve köylerde açılan muhtelif seviyedeki eğitim ve öğretim kurumlarından anlaşılmaktadır. Bu dönemde İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi merkezler, oldukça yoğun ilmî faaliyetlere sahne olmuşlardı. Ayrıca Osmanlı şehzâdelerinin sancak beyi olarak bulundukları Amasya, Manisa ve Kütahya gibi şehirlerde de ilmî faaliyetler bir hayli gelişmişti.

Osmanlılar, medrese eğitimi ve dolayısıyla ilim ve bu sahanın adamlarına büyük bir değer veriyordu. Bunun için bilim adamlarının tahsil ve eğitim konusunda karşılaşılabilecekleri her türlü olumsuzluğu ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Bu devlette, ilim ve bu sahanın mensuplarına itibar edilip saygı gösterildiği için İran, Turan, Horasan, Dağıstan, Hindistan, Buhara, Haleb, Şam, Mısır ve Karaman gibi, ilmin geliştiği birçok İslâm ülkesinden pek çok âlim İstanbul'a akın ediyordu.⁷⁶ Böyle bir akın sebebiyle devletin siyasî merkezi olan İstanbul, yavaş yavaş İslâm dünyasının ilim merkezi haline geldi. Bu arada, gerek devlet, gerekse toplumun, her alandaki bilim adamlarına ve ailelerine olan saygısını gösteren ve bu sebeple ilim adamlarının, Osmanlı ülkesine nasıl geldiklerine işaret eden bir örnek vermekle yetinmek istiyoruz.

Bilindiği gibi Akşemseddin, İstanbul'un manevî fâtihi olarak bilinir. Bu zatın asıl adı, Şemseddin Muhammed b. Hamza'dır. Akşemseddin veya kısaca Akşeyh adı ile şöhret kazan-

76. Tayyazâde Ahmed Atâ, *Târih-i Atâ*, İstanbul 1293, I, 213.

mıştır. 792 (1390) yılında Şam'da (Dımaşk) doğmuştur. "Avâ-rifu'l-Meârif" adlı eserin müellifi Şeyh Şehabeddin Sührever-dî'nin (ö. 632/1234) torunlarından olan Şeyh Hamza'nın oğ-ludur. Baba tarafından nesebi Hz. Ebu Bekir'e kadar uzan-maktadır. Yedi yaşlarında iken babası ile birlikte Anadolu'ya gelerek o dönemde Amasya'ya bağlı bulunan Kavak'a yerleş-ti (799/1396-1397). Kur'an-ı ezberleyip kuvvetli bir dinî tah-sil gördükten sonra Osmancık medresesine müderris oldu. Bu arada iyi bir tıp tahsili gördüğü de anlaşılmaktadır.⁷⁷ Görül-düğü gibi, ileride İstanbul'un manevî fâtihi olarak şöhret bu-lacak olan Akşemseddin, ailesi ile birlikte Şam'dan Anado-lu'ya gelip yerleşen ve burada önemli hizmetler ifa eden şah-siyetlerden sadece birisidir.

İlk devir Osmanlı ilim adamlarının yetişmesinde işaret edilen bölgelerden gelen âlimlerin büyük bir faydası olduğu gibi, Anadolu'dan diğer yerlere yapılan ilmî seyahatlerin ve o bölgelerde yapılan tahsilin önemi de büyüktür. Nitekim Ana-dolu'dan kalkan pek çok genç, İslâm dünyasının belli başlı ilim merkezlerine giderek yetişmişti. İyi bir tahsil ile ülkelerine dönen bu gençler, Anadolu'da açılan medreselere müderris olarak tayin edilmişlerdi.⁷⁸ Nitekim bunlardan Şeyh Edebalı Şam, Dâvud-ı Kayserî ise Kahire'de ihtisas yapmıştı.

Gerçekten, kuruluş döneminde Osmanlı ilim hayatını canlandıran en önemli unsurlardan birisi şüphesiz çift yönlü işleyen akademik seyahatlerdir. İslâm dünyasında ilim tahsil ve tedrisi için seyahatin çok önemli ve köklü bir yeri bulun-maktadır. Bu husus, Hz. Peygamber'in hadislerinde teşvik

77. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Âşık Paşazâde, *Tarih*, İstanbul 1332, s. 202; Mecdi Mehmed Efendi, *Hadaiku's-Şakaik*, nşr. Abdülkadir Özcan, İs-tanbul 1989, s. 240; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcu't-Tevârih*, İstanbul 1280, II, 518.

78. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 5-6.

görmüştür. Nitekim Tirmizî'de Enes'ten nakledilen bir hadise göre Resûlullah; " İlim tahsili için çıkan kimse dönünceye kadar Allah yolundadır."⁷⁹ buyurmuştur. Keza, Ebû Hüreyre'den nakledilen başka bir hadiste de "Kim ki ilim tahsili için bir yola girerse, Allah ona Cennet yolunu kolaylaştırır..." buyurulmaktadır.⁸⁰ Ulemâ ile ilim tahsil yolunun yolcuları, bütün yaşantılarını Hz. Peygamber'in emir ve tavsiyelerine uydurmaya çalışıyorlardı. Ulaşım şartlarının çok zor olduğu günümüzden önceki asırlarda, medrese hocaları ile talebelerinin belirli zaman dilimlerinde İslâm dünyasının büyük ilim merkezlerini gezmeleri, bu teşvik sebebiyle olmuştur.

Osmanlı Beyliği'nde, tahsilini belirli seviyeye ulaştıran talebeler, hocalarının da tavsiyesi ile İslâm dünyasının o dönemlerde tanınmış ilim merkezleri olan Kahire, Bağdat, Şam, Semerkant ve Buhara gibi şehirlere giderek tahsillerini tamamlarlardı. Bunlar, birkaç yıl sonra da İslâm dininin temel prensiplerini öğrenmiş, İslâm kültür ve medeniyeti konusunda yetişmiş, bunun gençlere aktarılması için nasıl davranılması gerektiğini kavramış birer âlim olarak ülkelerine dönerlerdi.

Çift taraflı olan bu akademik seyahatin diğer bir yönü ise tamamen farklı idi. Bu nokta, Osmanlı sultanlarının davetleri ve olumlu tavırları sebebiyle Anadolu beylikleri ile diğer meşhur ilim merkezlerinden bilginlerin Osmanlı ülkesine misafir hoca olarak gelmeleri idi. Bunlar içerisinde Osmanlı topraklarına tamamen yerleşenler olduğu gibi kısa veya uzun vadele kalanlar da olurdu. Nitekim, kuruluş dönemi Osmanlı medreselerindeki âlimlerin "Arabî", "Acemî", "Tusî" ve "Semerkandî" gibi nisbeleri bu keyfiyeti açıkça göstermektedir.⁸¹

79. Tirmizî, İlim, 2.

80. Tirmizî, İlim, 2.

81. Mehmet İpşirli, " Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı" *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1994 , I, 253.

Sultan II. Murad devrinin bu açıdan çok farklı bir özelliği bulunmaktadır. Bu dönemde şeyhülislâmlığın teşkili, Edirne, Bursa ve diğer şehirlerde büyük medreselerin kurulması yanında ilmî ve tasavvufî akımların hayli geliştiği ve âdetâ büyük bir fetih için kültür hazırlığının yapıldığı bir devir olmuştur. Bu dönemde Molla Gürânî, Alaeddin Tûsî, Şerefüddin Kırımî, Alaeddin Semerkandî, Fahreddin Acemî gibi pek çok âlim Osmanlı ülkesine gelmişti. Çoğu, Sa'deddin Taftâzânî (ö. 791/1389) ile Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413) gibi üstadlardan yetişen bu bilginler, geldikleri muhitlerdeki ilim ve fikir akımları ile felsefî tartışmaları Osmanlı diyarına taşımışlardı. Bu sâyede, ülkenin ilmî hayatında gözle görülür bir canlılık kaydedilmişti.⁸²

Fâtih dönemi, sadece teşkilât açısından değil, anlayış ve yaklaşım bakımından da bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Onun, meşhur teşkilât ve teşrifat kanunnâmesinde, ilk defa olarak ulemâ ve ilmiye sınıfı ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Ayrıca ilmiye, seyfiye ve kalemiye şeklinde mesleklerde bâriz bir ayrılma söz konusu olmuştur. Bu mesleklere intisap edecek olan gençlerin menşeleri, tahsilleri, formasyonları ve hizmet edecekleri alanlar artık yavaş yavaş ve tedricen belirmeye başlamıştır.

Fâtih'in şahsiyeti, tutumu ve devri, pek çok konuda olduğu gibi ilim hayatı açısından da önemlidir. Onun, çok serbest bir ortamda Manisa'da saray muhitinde Arapça ve Farsça'nın yanında bazı Balkan dillerini öğrendiği bilinmektedir. Hocaları ile olan münasebeti, münakaşaları ve nihayet Molla Gürânî karşısında boyun eğmesi, hoca-talebe münasebetleri için daima anlatılan menkıbevî bir hikâye olmuştur. Fâtih, dinî ve

82. Halil İnalcık, "Murad II", *İslâm Ansiklopedisi* (İA.), VIII, 614.

felsefî konulara karşı büyük bir ilgi duymuş, bilginler arasında bu konuların tartışılmasını sağlamıştır.⁸³

Osmanlı medreselerinde, gerek dinî ilimler, gerekse günümüz ifadesiyle müsbet ilimler diyebileceğimiz bütün ilim dallarında haram veya helallik, üstünlük veya aşağılık gibi herhangi bir fark gözetilmiyordu. Zira Osmanlılar, İslâm'dan aldıkları ilhamla bütün ilimleri faydalı görüyordu. Bu görüş ve anlayış, farklı ilim dallarındaki bilginler için de geçerli idi. Nitekim bu dönemde tıp, astronomi ve matematik sahasında yazılan eserler, medreselerde ders kitabı olarak okutuluyordu.

Osmanlılar'da, ilim ve ilim adamlarına gösterilen saygıya işaret eden birçok arşiv belgesi bulunmasına rağmen biz, gayr-i müslim ilim adamlarına gösterilen saygıya temas eden bir belgeden söz etmek istiyoruz. Böylece daha önceki Müslüman devletlerde olduğu gibi⁸⁴ bu dönemde (Osmanlı) de din farkının gözetilmediğine işaret etmek istiyoruz. 17 Şevval 1155 (16 Aralık 1742) tarihini taşıyan belgeye göre tabip Mikel'in, Manol ve Nikola adlarındaki iki oğlu Padova Medresesi'nde tıp tahsil ettikleri için cizye ve diğer tekâliften (vergi) muaf oldukları gibi onların, ehl-i İslâm'ın kıyafeti⁸⁵ olan kalpak, sarı mest ve papuç giymelerine ve ata binmelerine müsaade edilmektedir.⁸⁶

Osmanlılar, medresedeki eğitim ve öğretim faaliyetlerini vakıflar vâsıtasıyla devam ettirdiler. Fâtih Sultan Mehmed'in, İstanbul'u feth eder etmez "Sahn-ı Semân Medreseleri"ni te-

83. Geniş bilgi için bkz. İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, 254.

84. İbn Ebi Usaybia, *Uyûnu'l-Enba fi Tabakati'l-Etibba* adlı eserinde, İslâm dünyasında, Müslüman hükümdar ve diğer idarecilerin, Müslüman olmayan tabiplere de nasıl saygı gösterdiklerini ve onlara karşı nasıl şefkatli bir şekilde muamelede bulunduklarını anlatır. Bilgi için bkz. age. Beyrut 1965.

85. Osmanlılar döneminde her sınıf ve meslek sahibinin kendilerine has kıyafetleri vardı. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, İstanbul 1998, s. 114-116.

86. BOA. C. Sıhhiyye, nr. 132.

sisi ve bunların giderlerini karşılamak için vakıf kurmasından⁸⁷ sonra, devlet merkezi olduğu gibi ilim merkezi haline de gelen İstanbul'da pâdişahlar başta olmak üzere sultanlar, vezirler, ilim adamları, zenginler ve bazı saray mensupları tarafından pek çok medrese inşa olunmuştur. Yalnız Mimar Sinan'ın baş mimarlığı sırasında İstanbul'da inşa edilen medreselerin sayısı, altısı Süleymaniye medreseleri olmak üzere 55'i bulmaktadır. XVII. asrın son çeyreği başında ise İstanbul'daki medrese sayısının 126'ya ulaştığı görülmektedir. Fetihten XIX. asra kadar İstanbul'da inşa edilmiş bulunan medrese sayısı 500'ü aşmaktadır. Ancak bunların büyük bir kısmı, yangın ve

87. "Hülasa-i ekvân olan zümre-i insanın müşarekât-ı cinsiyesi olan en'amdan imtiyazı, ilim ve irfan ile olduğun tamam iz'an, belki fırka-i melâik ve sükkân-ı seb'i erâik üze şeref ve fazl-ı ilm ile olduğun âyet-i hidâyet gayet-i "Âdem'e i-simleri öğretti" nass-ı kerimi ile ittikan edüp cezm buyurdular ki, ilim, matlab-ı a'la, maksad-ı aksa, urve-i vüska, kible-i ulyadır.

"La cerem inan-ı himem-i âliyelerini hâne-i ilmi tamir, meşâilini tenvir sahasını tathir, fenasını safa bahş ve dilpezir etmek semtine masruf buyurup pâ-yitahtları "dâru'l-ilm" olmağ için havli-i câmi-i şerifte sekiz medrese ve bu medreseler verasında "Tetimme" ismi ile mevsüm birer medrese-i beççe cem'an ol altı medrese ve câmi-i şerifin garba mâil olan kapısı tarafında bir "dâru't-talim" bina buyurdular ki, her medresenin şemse-i tâk-ı muallasında envâr-ı Hüda gün gibi rahşan ve âyine-i ruham-ı mücellasında rûy-i safa kurs-i hurşid gibi tabandır. Tâ ki, mekteb-i sâbıkta sebakin tamam etmekle hitta-ı Rûm'da şöhrat bulan hamele-i ulûm tahsil-i fezâile mâil olan kevabile ta'lim-i ulûm-i rûsûm eyleyeler. Buka-ı hayrat-ı mezbûrenin cümlesi ol zât-ı âlî cenaba intisâb ile beyân ve ta'rif ve tahdid ve tavsiften müstağnidir. Câmi-i Şerifin cânib-i garbisinde bir buka-ı latife dahi inşa buyurdular. Tâ ki medâris-i şeriflerinde ifâde-i ulûm eden müderrisîn ve iktisâb-ı ulûm-ı âliye eden tâlibin-i müstaidîn belki ulema-ı müstahikkinden sair muhtacın için vakf buyurdıkları kitaplar için mahzen olan. Ve zaman-ı devletlerinde olan ulema-ı kiramı havli-i câmi-i şeriflerinde sâkin olmaya terğib, belki ekseri için mihmandar-ı keremleri menâzil-i lâyika ve mesâkin-i faika tertib etmekle erbab-ı fezail ol havlinin âb u havasına mâil olup etraf-ı câmi-i bariğlan mecma-ı ulema olmağla pür nur ve numûne-i "Beyt-i Ma'mur" olmuştur. Ol pâdişah-ı ma'delet âyin emraz-ı bâtinîyeye ilağ ile itmam-ı hizmet-i din-i mübin eyledikten sonra merza-yı müslimin ve mehnat-i ab u kıl ile âzurde dil olan misafirin-i vâridîn ve mücavirin-i muhtacın hizmetini dahi zimmet-i himmet-i âliye-i şâhânelerine lâzım ve emr-i mütehattem bilüp it'am-ı taam-ı sünnet-i Halil (Hz. İbrahim) pesendide-i Hazret-i Rabbu'l-Enâm olup... "Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri, Ankara 1938, s. 51-55.

Mimar Sinan

deprem gibi tabiî âfetlere maruz kalarak yıkılıp yok olmuş veya terk edilmiştir.⁸⁸

Osmanlı Devleti'nin yükselmesinde mevcut eğitim ve öğretim müesseselerinin büyük bir rolü olduğu bilinmektedir. Medrese ve "Sıbyân Mektepleri", eğitim ve öğretim bakımından devletin kontrol ve dayatmasından (siyasetten) uzak, ilmî bakımdan müstakil ve bağımsız kurumlardı. Bunlar, vakıflara bağlı idiler. Başlangıçta güçlü olmaları, iki sebeple izah edilebilir: Vakıflara

bağlı olmaları ve bu bağlılıktan dolayı siyâsî otoritenin kontrolün-

den uzak bulunmaları. Bu dönemde hem devlet güçlü, hem de toplum istikrarlı olduğu için vakıflar da gerçek görevlerini gereği gibi yerine getiriyorlardı.

Biraz önce, Osmanlılar'ın, eğitim ve öğretim faaliyetlerine büyük bir önem verdiklerinden bahsetmiştik. Bununla beraber, bu faaliyetlerin tamamının medreselerde cereyan etmediğini de belirtmek gerekir. Nitekim saray içinde şehzâdelerin yetişmesinden mülkî, idarî ve diğer bazı elemanların yetiştirilmesine kadar varan bu faaliyet sahasına giren ve bu alanda hizmet veren daha başka müesseseler de vardır. ⁸⁹

88. Mübahat S. Kütükoğlu, *1869'da Faal İstanbul Medreseleri*, İstanbul 1977, s. 56.

89. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I, 6-40.

İslâm eğitim tarihi içinde müstesna bir yeri bulunan Osmanlı medreseleri, orta ve yüksek tahsili gerçekleştiren müesseselerdi. Osmanlı döneminin ilk medresesi, Orhan Gâzi tarafından 731 (1330) tarihinde İznik'te açılmıştı.⁹⁰ Orhan Gâzi, bu medrese için vakıflar tesis etmişti. Bu vakıflardan bir kısmı da köylerdir. Geliri medrese öğretim elemanı olan müderris ve talebeye tahsis edilen bu köyler, her türlü "Tekâlif-i Örfiyye"den (Örfî Vergiler) muaf idiler. Nitekim 27 Cemaziyevvel 1136 (23 Şubat 1724) tarihli bir "arz" (dilekçe), İznik'e bağlı Kozluca köyünün, adı geçen medreseye vakfedildiğini göstermektedir.⁹¹

İznik'te bir medrese

İlk dönem Osmanlı ilim hayatı hakkında bilgi veren D'Ohsson'a göre Osmanlı Devleti'ndeki ilmî faaliyetler, daha

90. Âşık Paşazâde, Tarih, İstanbul 1332, s. 42; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 1.

91. BOA. C. Maarif, nr. 5174.

Osman Gâzi döneminde başlamıştı. D'Ohsson, bu konuda şu bilgileri vermektedir: "Osman Gâzi, Söğüt'te yeni imparatorluğun temelini atarken, hazine ve silah ile beraber ilmî ve kültürel faaliyetlere karşı da gayet müteşebbis idi. İlmî yönden ilerlemeyi ve en azından eski medreseleri oldukları gibi muhafaza etmeyi arzu ederdi. Veliahdı ve oğlu Orhan Gâzi, İznik'te imparatorluk câmiini yükseltirken orada bir de, bir asrı mütecaviz bir zaman boyunca Osmanlı medreselerinin en yüksekî olarak bakılacak olan bir medrese yaptırdı. Yeni kurulmuş (731/1330) ve kendi ismi ile adlandırılmış olan bu medresenin idaresi, İslâm âlemindeki diğer bütün medreseler gibi müderris titri altında Şeyh Dâvud-ı Kayserî'ye verildi."⁹²

Tahsil hayatına Kayserî'de başlayan Dâvud-ı Kayserî (ö. 751/1350), dinî ve naklî ilimleri öğrendikten sonra Mısır'a gitmişti. Orada ne kadar kaldığı ve kimlerden ders aldığı kesin olarak bilinmemektedir. Muhyiddin Arabî'nin üvey oğlu Sadreddin Konevî'nin halifelerinden tefsir sahibi ve Muhyiddin Arabî'nin "Fususul-Hikem"ini şerh eden Kemaleddin Abdürrezzak Kâşânî (ö. 736/1335) ile tanışıp ondan bilgi aldığı da söylenebilir. Yüksek tahsilini Mısır'da yaptıktan sonra Anadolu'ya dönen Dâvud-ı Kayserî, İznik'teki ilk Osmanlı medresesine 30 akça maaşla tayin edilmişti. Osmanlı Devleti'nin bu ilk müderrisi, aynı zamanda iyi bir düşünür idi. Eserlerinden dinî ve aklî ilimlerde iyi bir öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Dinî ilimlerden bilhassa fıkıh ve hadis sahalarında derin bilgiye sahipti. Ancak daha ziyade tasavvuf, kelâm ve felsefe alanlarındaki dirayetiyle temayüz etmişti.⁹³

Osmanlı döneminin ikinci medresesi de, Orhan Gâzi'nin büyük komutanlarından biri olan ve İznik fethinde büyük ya-

92. Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 6.

93. Mehmet Bayraktar, "Dâvud-ı Kayserî", *DiA*, IX, 32-33.

rarlılıkları görülen Lala Şahin tarafından Bursa'da kurulmuştu. Bu medrese, İznik fethindeki hizmetlerine mükâfat olarak Taceddin el-Kürdî'nin fetvasıyla kendisine bağışlanan ganimet malı ile kurulmuştu.⁹⁴

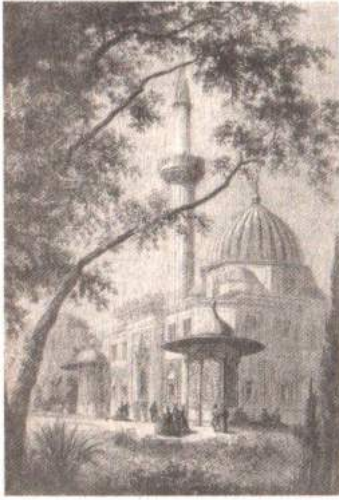
İznik, bir ilim merkezi olarak önemini XV. yüzyılda da korumuş ve bu yüzden şehre "âlimler yuvası" unvanı verilmişti. İznik medresesinin yetiştirdiği ünlü âlimlerden biri de Osmanlıların ilk şeyhülislâmı olan Molla Fenarî'dir (ö. 834/1430-1331). Bu zat, önce Karaman, daha sonra da Mısır'da tahsilini tamamlamıştı. Bir yandan tasavvuf, öbür yandan da mantık ve daha başka aklî ilimlerde ihtisas yapmış bir bilgindi. Mısır'da bulunduğu sırada Ahmedî (şair) ve hekim Hacı Paşa ile birlikte tahsil görmüş olan Molla Fenarî'nin yazdığı mantık kitabı, hicrî 1304 (1886-1887) yılında İstanbul'da basılmış ve son zamanlara kadar medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Molla Fenarî'nin bundan başka aklî ilimlere dair "Uveysatu'l-Efkâr fi İhtiyar-i Uli'l-Ebsâr" adlı bir eseri daha vardır.⁹⁵

Osmanlılar'ın, ilk bir buçuk asır içinde yaptırmış oldukları medreselerin derece ve sınıf itibarıyla en mühimleri İznik, Bursa ve Edirne'de idi. Kuruluşun başlarında İznik medresesi, beyliğin birinci sınıf medresesi idi.⁹⁶ Bu medresede yapılan eğitim ve görülen öğretimin derecesi hakkında kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte müderrisliğine (öğretim üyeliğine) tayin edilmiş olan şahıslar, bunların hayatları ve eserleri vâsıtasıyla ilmî durumları tedkik edilecek olursa bu medresenin oldukça yüksek seviyede bir tahsil müessesesi olduğu düşünülebilir. Gerçekten, gerek Dâvud-ı Kayserî, gerekse halefleri olan Taceddin el-Kürdî ve Alaeddin el-Esved, devrin büyük â-

94. A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s. 12.

95. Adıvar, age. s. 13.

96. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 2.

Ulu Cami-Bursa

limleri arasında sayılıyorlardı. Bu nokta göz önünde tutulursa İznik Orhaniye Medresesi'ni yüksek bir müessese olarak kabul etmek icab eder.⁹⁷

Bursa'nın fethinden ve başkent olmasından sonra orada da medreseler kuruldu. Bundan dolayı İznik Orhaniye Medresesi ikinci dereceye indi. Buna karşılık Bursa'daki Sultaniye Medresesi birinci dereceye çıktı. Orhan Gâzi'den sonra oğlu Murad (Murad Hüdavendigâr), Bursa'nın Çekirge semtinde Kaplıca civarında bir câmi,

medrese ve imâret yaptırmak suretiyle bu konuda babasından aşağı kalmadığını göstermişti.⁹⁸

Yıldırım Bâyezid, hisar dışında bir câmi ve medrese yaptırmakla, bir taraftan Bursa'nın bir ilim, irfan ve kültür merkezi haline gelmesini, öbür taraftan da şehrin hisar dışına taşması ile genişlemesini sağladı. Çelebi Sultan Mehmed'in (I. Mehmed) Bursa'da kurduğu medrese, diğerlerine göre ayrı bir özellik taşır. "Sultaniye Medresesi" denilen bu tahsil kurumunda ilk müderris, Mehmed Şah Efendi (ö. 839/1435) olmuştur. Molla Şemseddin Fenârî'nin oğlu olan bu zatın ilk dersinde, öğrencilerden başka Bursa'nın belli başlı âlimleri de hazır bulunmuşlardı. Mehmed Şah Efendi, bu derste, med-

97. Geniş bilgi için bkz. Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 7; "Mescid", İA. VIII, 72.

98. Sultan Murad, yaptığı bu müesseselere gelir getiren birçok vakıf tahsis etti. H. 787 tarihli vakfiye, bu konuda geniş bilgi vermektedir. Bkz. BOA. Vakfiyeler Tasnifi, nr. 162/5; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 7.

reselerde okutulan ilimlere dair sorulan suallere cevap vermişti. Sultaniye müderrislerinin, böyle umumî şekilde ders vermeleri bir gelenek haline gelmişti. Bilhassa Bursa Sultani Medresesi kurulduktan sonra İznik Medresesi ikinci dereceye düştü. Bu gelişme, bir ilim merkezi olarak Bursa'yı ilk sıraya yükseltmişti. Bu durum, Sultan II. Murad'ın Edirne'de Üç Şerefeli Câmî yanındaki "Saatli Medrese"sini kurana kadar devam etti. Edirne, devlet merkezi olduktan sonra Sultan II. Murad zamanında 841 (1437) yılında başlanarak bazı ârızalar sebebiyle 851 (1447) senesinde tamamlanan "Üç Şerefeli Câmî" yanındaki medrese ile "Daru'l-hadis", o tarihte Osmanlı ülkesindeki medreselerin üstünde yer aldı. Böylece Bursa'daki "Sultaniye Medresesi", gerek eğitim ve öğretim, gerekse tahsisatı bakımından ikinci dereceye düştü. Üç Şerefeli Medrese müderrisine o tarihe kadar hiçbir medrese öğretim üyesine verilmeyen 100 akça yevmiye verildi. Halbuki bundan önce İznik Medresesi müderrisinin yevmiyesi 30, Bursa'daki Sultaniye medresesi müderrisinin ise 50 akça idi. ⁹⁹

Görüldüğü gibi, Bursa'nın fethinden hemen sonra, orada da toplumun eğitim ve öğretimine hizmet edecek çeşitli medreseler kuruldu. Şuurlu ve ne yaptığını bilen bir politika sonucu, sınırları yavaş yavaş genişleyen Osmanlı Devleti'nde pek çok devlet ricali mektep, medrese, imâret ve câmî gibi farklı alanlara hizmet veren kurumları açmakta âdeta birbirleri ile yarışıyordu. Örnek olması bakımından sadece İstanbul'un 1453 yılındaki fethinden sonra Fâtih tarafından topluma hizmet maksadıyla meydana getirilen eserleri vermek istiyoruz. Buna göre onun, 30 yıllık hükümdarlığı döneminde başta İstanbul, Bursa ve Edirne olmak üzere devletin çeşitli şehirlerinde 85'i kubbeli olarak 300 kadar câmî, 57 medrese,

99. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 3.

Fatih Sultan Mehmet

59 hamam, 29 bedesten, çeşitli saraylar, hisar, kale, sur ve köprüler yaptırdığı görülmektedir.¹⁰⁰ Fakat ne yazık ki, bunların çoğu, zamanın ve insanelinin tahribatına dayanamayarak yok olmuşlardır.

764 (1363) tarihinde Edirne'nin fethinden sonra, Rume-
li'deki fetihlerin daha sağlıklı ve başarılı olabilmesi için devlet merkezi buraya nakledilmişti. Edirne'nin devlet merkezi olması, burada da medreselerin hızla açılıp çoğalmasına sağlamıştı. Zira biraz önce de temas edildiği gibi, herkesten önce devletin

başında bulunanlar, bulundukları yerlerde eğitim ve öğretim kurumu açmayı bir gelenek haline getirmişlerdi. Böyle bir anlayıştan dolayıdır ki, hemen her zaman devlet merkezinin bulunduğu şehir, ilmî faaliyetlerin en çok yoğunlaştığı merkez oluyordu. Nitekim İstanbul'un fethi ve devletin merkezi haline getirilmesinden sonra Fâtih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan "Sahn-ı Semân Medreseleri" ön plana geçti.

"Fâtih Külliyesi" kurulunca sekiz büyük medreseye "Sahn" adı verilmişti. Her ne kadar bu tabiri, ilk tomar Arapça vakfiyede bulamıyorsak da Fâtih'in tashihinden ve külliye müderrislerinin tedkikinden geçen meşhur kanunnâmede görüyoruz. O halde bu tabir, Fâtih'ten günümüze kadar gelmektedir.

100. Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1989, s. 239.

Fâtih külliyesinin büyük medreselerinden herbirini, mânâ itibariyle birer fakülte sayabiliriz. Vakfiyelerinde, buralara aklî ve naklî ilimlerde mütehasşis müderrislerin (profesör) tayin olunacağı açıkça belirtildiğine göre, buralarda tıp, fıkıh (İslâm hukuku), hey'et (astronomi) ve ilâhiyat okutuluyordu. Bu büyük medreselerin odalarında birer yüksek ilim talebesi (danişmend) oturuyordu. Bunlar, seviyesi yüksek dersleri okuyunca branşlarına göre daha sonra hekim (doktor), fakih, fen adamı, maliye ve devlet memuru oluyorlardı.

Üç Şerefeli Camii-Edirne

Bu sahn medreselerine "*Musıla-ı Sahn*" olan "*Tetimme*"ler de, âdetâ bugünkü lise tahsiline benzer bir eğitim veriyordu. Öğrenciler, ancak buraları bitirdikten sonra Semâniye medreselerine gelebiliyorlardı. Bu duruma göre Semâniye medreselerine alem olan sahn tabiri, yüksek bir tahsil derecesini gösteriyordu.¹⁰¹

Osmanlı medreselerindeki eğitim ve öğretim (tedris) usûlü, hiç şüphesiz diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi bir usûl takip etmiş olup, medreselerin sayıları arttıkça bunlar da derece ve sınıflarına göre bir düzenlemeye tâbi tutulmuştu. Bunun içindir ki, ilk defa Sultan II. Murad (1421-1451) döneminde medreselerin dönemlerine göre bir teşkilâtlanmaya tâbi tutulduğu görülür. Bununla beraber Osmanlılar'daki esas-

101. A. Süheyl Ünver, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 95.

lı medrese teşkilâtını Fâtih Sultan Mehmed zamanında görmektediriz.¹⁰² Fâtih medreselerinin (Sahn medreseleri) yapılması, Osmanlı topraklarındaki medrese teşkilâtı için bir yenilik sayılmaktadır. Bu sebeple kısaca bu medreselerden söz etmek istiyoruz.

Fâtih Kanunnâmesi'nde "*Sahn-ı Semân*" diye adlandırılan medreselere "*Semâniye Medreseleri*" de denilmektedir. Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra, Bizans İmparatoru Jüstinyen'in eşi Teodora tarafından yaptırılan "*Havariyun Kilisesi*" yerine câmi yaptırdı. Daha sonra câmiin doğu ve batı kısmına "*Sahn-ı Semân*" denilen sekiz medrese yaptı ki, bunlar yüksek tahsil içindi. Bunların arkalarına da "*Tetimme*" adı ile bu medreselere öğrenci yetiştirmek için sekiz medrese daha yaptırdı. Başkaları tarafından tenkid edilmekle beraber vakfiyedeki kayıt ve Âli'nin bildirdiğine göre burası, İstanbul'un ortasına tesadüf ettiği için buraya sahn denmiştir. Tarihî rivayetlere göre bu medresenin programını Vezir Mahmud Paşa ile matematik ve astronomi âlimi Ali Kuşçu tertip etmişlerdir. Dördü, câmiin doğu kısmında, dördü de batı tarafında bulunan bu medreselerden her birinin 19 odası vardı. Sekiz müderristen her birinin birer odası 50 akça yevmiyesi vardı. Ayrıca beşer akça yevmiye ile bir oda, ekmek ve çorba verilmek üzere sekiz medreseden her birine birer "*muid*" (asistan, araştırma görevlisi) verildi. Her medresenin onbeş odasına ikişer akça yevmiye (burs, kredi), imâretten ekmek ve çorba (yemek) verilmek üzere birer "*danışmend*" konuldu. Geri kalan iki oda da kapıcılarla ferraş denilen temizlik işçilerine tahsis olundu.

Sahn medreselerinin arka taraflarında yüksek tahsile, yani "*Sahn-ı Semân*" medreselerine danışmend (öğrenci) yetiştirmek üzere "*Tetimme*" veya "*Musıla-ı Sahn*" ismiyle anılan ve sahn

102. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 2.

medreselerinden küçük olan sekiz medrese daha inşa edilmişti. Bu medrese, derece itibarıyla orta tahsil seviyesinde idi.

Sahn medresesi öğrencilerine “*danişmend*”, Tetimme talebesine de “*Suhte*” (yanlış ve galat olarak softa) deniyordu. Tetimmelerden her hücreye üç öğrenci konmuştu. Bu odalardan her birisine ihtiyaçlarına sarf edilmek ve mum parası olmak üzere beşer akça tahsis edildiği gibi, yemekleri de imâretten veriliyordu.¹⁰³

Osmanlı medreselerinde “*Ulûm-ı âliye*” (alet ilimleri) denilen kelim, mantık, belagat, lügat, nahiv, matematik, astronomi, felsefe, tarih ve coğrafya gibi ilimlerin yanında, “*Ulûm-ı âliye*” (yüksek ilimler) denilen Kur’an ilimleri, hadis, tefsir ve fıkıh gibi ilimler okutulurdu.

Fatih Cami-İstanbul

İstanbul’da Sahn-ı Seman ve Tetimmeler yapıldıktan sonra, Osmanlı Devleti hudutları içinde medreseler de yeni bir teşkilât ve düzenlemeye tâbi tutuldu. Buna göre aşağıdan yukarıya doğru her derecede hangi ders ve kitapların ne ölçüde okutulduğunu kesin olarak tesbit etmek pek mümkün gö-

103. Bu medreseler hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Fâtiḥ Mehmed II Vakfiyeleri*, s. 51-58; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 7-9.

rülmemektedir. Bununla beraber, bazı vakfiye, kanunnâme ve biyografiler sayesinde bunu tesbit etmek kolaylaşmaktadır. Gerçi gerek Fâtih döneminde hazırlanmış olan medrese eğitim programları, gerekse ondan sonrakiler tarafından uygulananlar da bugün için tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber bazı müellifler (İshak b. Hasan Tokadî, Saçaklızâde Muhammed b. Ebi Bekr el-Mar'aşî, Ali b. Abdullah e-Uşşakî gibi) hem eğitim-öğretim programı, hem de okunan ders ve kitaplar hakkında bilgi vermektedirler.¹⁰⁴

Daha önce de temas edildiği gibi Osmanlı medreseleri, asıl teşkilâtlanmasını Fâtih döneminde yapmıştı. Bu modele göre şekillenen medreseler, bazı değişikliklere uğramalarına rağmen kapatılıncaya kadar hemen hemen aynı eğitim sistemi korumuşlardı. Bu modele göre Osmanlı medreselerini i-sim olarak aşağıdan yukarıya doğru şöyle sıralayabiliriz:

1. Hâşiye-i Tecrid
2. Miftah
3. Kırklı
4. Ellili
 - a. Hâric
 - b. Dâhil
5. Sahn-ı Semân
6. Altmışlı

Böyle bir tasnifin günümüzdeki okul veya sınıf ile karıştırılmaması gerekir. Zira sınıf veya okul, günümüze has bir olgudur. Halbuki Osmanlı döneminde sınıf, okul veya sene değil, ders geçme söz konusudur. Burada bir noktaya daha temas etmek gerekir ki o da, Batı'da eğitim ve öğretim hakkı, henüz bir insan hakkı olarak ele alınmamışken Osmanlılar'da

104. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002, s. 20-36.

herkese açık, şeffaf ve ücretsiz bir eğitim-öğretim vardı. Dileyen herkes bu haktan yararlanabilirdi. Zira daha önce de temas edildiği gibi eğitim ve öğretimin gerektirdiği her türlü ihtiyaç, araç-gereç, hocaların maaş ve masrafları, talebenin yeme içmesi vs. gibi ihtiyaçlar, birer sivil toplum kuruluşu olan vakıflarca karşılanırdı.

Osmanlı medreselerinde, müderrislerin günlük olarak aldıkları yevmiye, medreselerin derecelerini gösteriyordu. Mesela müderrisinin yevmiyesi 20 veya 25 akça olan medreselere "Hâşîye-i Tecrid" dendiği gibi, Yirmili Medrese de deniyordu. Müderrisinin yevmiyesi 30 veya 35 akça olan "Miftah" medreselerine aynı zamanda Qutuzlu Medrese de deniyordu. Hocasının yevmiyesi 40 akça olan ve "Telvih" denen medreseye aynı zamanda Kırklı Medrese de deniyordu. Bundan bir derece yüksek olan "Hâriç Ellili" medresedir. Kırklı ve Hâriç Ellili Medreseler, Osmanlılar'dan önceki devirlerde Anadolu'da hükümdar olan Anadolu Selçukluları ile Beyliklerin hükümdar, hükümdar aileleri ve vezirlerinin yaptırdıkları medreselerdir. Siyasî iktidar değişikliği, bu medreseler ve bunları ayakta tutan vakıfları ile eğitim-öğretim kadrosu bakımından bir değişikliğe sebep olmuyordu. Zira Osmanlılar, bunlara herhangi bir şekilde müdahalede bulunmuyordu. Çünkü Osmanlı anlayışına göre, bir beylikten kendisine geçen herhangi bir kurum, memleketin ilim, irfan ve kültürüne aynı şekilde hizmet etmeli idi. Bu bakımdan Germiyan, Karaman, Hamid, Dulkadir, Saruhan beyleri ve hatta memlûk yöneticilerinin gidip yerlerine Osmanlı'nın gelmesi, toplum ve kurumları bakımından fazla bir şey değiştirmiyordu. Günümüzün ifadesiyle yapılan şey, sadece bir iktidar değişikliği idi. Yani Karamanoğlu, Dulkadiroğlu, Germiyan oğlu gitmiş yerine Osman oğlu gelmişti. Bu bakımdan yönetimdeki siyasî değişiklik, medreseleri etkilemiyordu. Hatta Osmanlılar bu nevi medreseleri

yüksek dereceli olarak kabul ediyordu. "Dâhil Ellili" medreseler ise, Osmanlı pâdişahları ile şehzâde vâlideleri, şehzâdeler ve pâdişah kızlarının yaptırdıkları medreselerdir. Bundan sonra en yüksek tahsil seviyesi olan "Sahn-ı Semân"a geçilirdi. Sahn medreselerine talebe yetiştirmek üzere kurulan Tetimme Medreseleri, Dâhil Medreseleri kısmına girerdi.

İlk defa medrese eğitimine başlayacak olan öğrenci, "Muhtasarât" denilen dersleri gördükten sonra "Hâşiye-i Tecrid" Medresesine devam ederdi. Orada başarılı olursa müderristen bir belge (icazetnâme, diploma) almak suretiyle bir yukarı derecedeki "Miftah" Medresesine devam ederdi. Oradan da Kırklı, Hâriç ve Dâhil Medreseleri'ne, en sonunda da Sahn Medreseleri'ne girerek "Danişmend" olurdu.¹⁰⁵

Kanunî Sultan Süleyman inşa ettirdiği Süleymaniye Medreseleri'nden önce Osmanlı ülkesinde müderrisliğin en yüksek derecesini Sahn müderrisliği teşkil ediyordu. Talebeden müderris olmak isteyenler, mülazemetten sonra Sahn medreselerine devam edip danişmend olmak zorunda idiler. Öyle anlaşıyor ki, Tetimme ve Hâriç ile Dâhil medreseleri, günümüzün üniversitesi durumunda olan Sahn-ı Semân Medreseleri için lise seviyesinde eğitim-öğretim veren kurumlardı. Onun için bunlara "Musıla-ı Sahn" deniyordu. Sahn medreselerinde oda sahibi olanlar, eser telif edebilecek kadar ilimde ilerleyip bilgi sahibi olmuş kimselerdi. Bunların eskileri muid (asistan, doçent) olup Tetimmeler'deki talebeye ders verirdi.¹⁰⁶

Devlet teşkilâtında meydana gelen bozuklukları ile sebeplerini bir layiha şeklinde Sultan IV. Murad'a sunan Koçi Bey, Osmanlı ilim hayatındaki bozulma ve sebepleri üzerinde durup bu ve benzer kurumların nasıl ıslâh edilebileceğine de işa-

105. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 11-12.

106. M. Şerafettin Yalçın, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat*, İstanbul 1999, I, 463.

ret eder. Ancak o, bütün müesseselerde olduğu gibi, ilmî hayattan bahsederken de daha önceki durumla bir karşılaştırma yapar. Bu karşılaştırma sayesinde biz, 1003 (1594) yılına kadar medreselerin durumu ile muid olanların nasıl bir seviyede olduklarını öğreniyoruz. Koçi Bey, bu konuda şöyle diyor:

Süleymaniye Cami

“... Evvela bir ilim öğrenmek isteyen, danışmend olmak isterse bilginlerden birisi ele alıp, evvela ondan mahreç dersi okur, istidadı ve kabiliyeti görüldükten sonra müderrislerden birine gönderirdi. Ondan ötekine böyle böyle hâriçte, dâhilde ve sahn'da uzun müddet danışmend olur, sonra istediği yerde durup, yolu ve sırası gelince mülâzım olup, “Ruznamçe-i Hü-mâyûn”a adı yazılırdı. Sırası gelince, sahn danışmendlerinin eskileri -ki muidlerdir- her birine birer Tetimme tayin olunup orada kalan softalara (suhte) bilgi anlatırlardı. 1003 (M. 1594) tarihine gelinceye kadar Sahn muidlerinin şimdiki müderrisler kadar mevkii ve itibarı vardı. Danışmend olup uzun zaman medreselerde ilim ile meşgul olmayınca mülâzım olunmazdı. Ve kimse, kimsenin icâzetsiz danışmendini alamazdı. İlim yolu gayet temiz ve derli toplu idi. O yüzden işlerinde câ-

hil ve yabancı olmayıp, her biri yolu ile geldiğinden kadı ve müderrislerden hepsi, bilgisi ve dini mükemmel, ırz ve vakar sahibi adamlar olup müderris olduğu takdirde din ve devlete doğrulukla hizmet edip halka gayet faydalı olurdu."¹⁰⁷

Fâtih Sultan Mehmed'in, Sahn-ı Semân Medreseleri'nde müstakil olarak Tıp ve Dâru'l-Hadis binaları yoktu. Günün bu konudaki ihtiyacı göz önüne alınarak Süleymaniye Medreseleri'ne Tıp, Matematik (Riyaziye) ve Dâru'l-Hadis ilave edildi. Süleymaniye Vakfiyesi'nden anlaşıldığına göre Süleymaniye Câmii'nin kuzey tarafına düşen kısımda medrese-i evvel ve medrese-i sâni denilen birinci ve ikinci medreselerle, kuzey doğuda bir hamam, kible tarafında bir Dâru'l-Hadis¹⁰⁸, câmiin tam güneyine tesadüf eden kısımda Medrese-i Râbi' (dördüncü medrese), bunun doğusunda da medrese-i sâlis (üçüncü medrese), câmiin güney batısında Tıp Medresesi¹⁰⁹ ve eczahane, câmiin batı kısmına düşen tarafında ise imâret, tabhâne ve Dâru's-Şifa denilen hastahâne yapılmıştı. Demek oluyor ki, Kanunî Sultan Süleyman tarafından vücuda getirilen medreseler manzumesi (külliye, üniversite kampüsü) şu fakültelerden teşekkül ediyordu: Dâru'l-Hadis, Tıp, Riyaziye, Tabiiye, Din, Hukuk ve Ede-

107. Koçi Bey, *Risale*, nşr. Zuhuri Danışman, İstanbul 1972, s. 26-27.

108. Süleymaniye vakfiyesinde Dâru'l-Hadis için şöyle denilmektedir: "Ba'dehû şart edüp buyurdular ki, Ahâdis-i Nebeviyye ve ahbar-ı Mustafaviyye nakl olunmak için bina olunan Dâru'l-Hadis'te, bir âlim ü âmil ve fâzıl ü kâmil, tefsir-i Kur'an-ı fasîhe kadir ve nakl-i ahâdis-i sahihada mâhir... ", *Süleymaniye Vakfiyesi*, nşr. Kemal Edip Kürkçüoğlu, Ankara 1962, s. 31-32.

109. Vakfiyede, Tıp Medresesi ile ilgili olarak da şu ifadeler yer almaktadır: "Ve ilm-i tıp için bina olunan medrese-i tayyibede fazilet ü kiyâset ve kuvvetli hads ü ihsas ile ma'ruf ve basiret ve zekâ ve selâmet-i havas ile mevsûf de-kayık-ı ilm-i mizâna ârif ve külliyyât ü cüz'iyat-ı ilm-i ebdâna vâkıf, Eflâtûn-i zaman ve Aristo-yi evân, etibbâ-yı İsâdem ma-beyninde mümtaz ve hukema-yı Calinus kadem ortasında ser-efraz olan kimesne müderris olup talebe-i ilm-i tıbbâ Kanun-ı hukemâ-i sâbıkada mücez ve yadgar olan kavaidi tahsil babanıda... ", Vakfiye, s. 32.

biyat Fakülteleri. Ayrıca hastahâne, imâret, hamam, tabhâne vesair müstemilât, bütün bu siteyi meydana getirmişti.¹¹⁰

Câmi, medrese ve diğer tesislerin temeli, 7 Cemâziyelevvel 957 (24 Mayıs 1550) senesi Perşembe günü atılmış, Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi (1545-1574) tarafından mihra-bın temel taşı konmuştu. Câmi, 963 yılı Şevval (1556 Ağustos) ayında bitmiş ise de diğer tesislerin bitiş tarihi daha sonraları olmuştur. Süleymaniye medreseleri içinde derece itibarıyla en yüksek olan Dâru'l-Hadis idi. Müderrisi yevmiye 100 akça alıyordu. Diğer müderrisler ise yevmiye 60 akça alıyorlardı.

Bilindiği gibi eğitim ve öğretim, vatandaşının ekonomik, sosyal, kültürel ve medenî sahada gelişmesini isteyen hiçbir devletin vazgeçemeyeceği bir faaliyettir. Bununla beraber her devlet, vatandaşını, kendi şartları, ihtiyaçları ve ileriye dönük hedeflerini göz önünde bulundurarak yetiştirmeye çalışır. Osmanlı Devleti de vatandaşını kendi konumu, şart, ihtiyaç ve geleceği için garanti olabilecek şekilde yetiştirmeye gayret etti. Bu gayenin gerçekleşmesi için de eğitim ve öğretim müesseseleri kurdu. Devletin kuruluşu ile başlayıp, yıkılışına kadar çeşitlenerek gelişen bu müesseseler, devlet ve çoğunlukla vakıflar vâsıtasıyla kuruluyordu. Bu müesseseleri klasik ve yeni diye iki gruba ayırabileceğimiz gibi, örgün ve yaygın eğitim müesseseleri diye de ayırmak mümkündür.

A. Örgün Eğitim-Öğretim Müesseseleri

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bir bakıma Tanzimat'ın ilanına (1839) kadar memleketin irfan, kültür, adalet ve kısmen de olsa yönetimine hâkim olan medreselerin, sivil ve askerî hayatın istediği yönetici, hâkim (kadı) ve diğer elemanları yetiştirmek suretiyle büyük bir hizmeti yerine getirdiği

110. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 34.

bilinmektedir. Bu müesseseler, belirli yaş ve bilgi seviyesindeki insanları, yine belirli zaman ve disiplinlere göre yetiştirmek üzere kurulmuş bulunan müesseselerdir. Bu kuruluşların, sivil ve askerî olmak üzere iki alanda şekillendikleri görülmektedir. Bir bakıma özel eğitim ve ihtisas konusuna girdiği için bu alandaki askerî müesseseleri daha sonraya bırakıp sivil eğitim-öğretim kurumlarından bahsetmek istiyoruz. Bu arada, "Yaygın Eğitim Kurumları" diyebileceğimiz câmi ve tekke gibi kurumlardan da kısaca bahsedeceğiz.

a. Sıbyân Mektepleri

İlk eğitim ve öğretimi veren bu mektepler, beş-altı yaşlarındaki çocuklara okuyup yazma, bazı dinî bilgiler ve dört işlemden ibâret olan matematik derslerini verirdi. İslâm dünyasının ilk asırlarında "Küttâb"¹¹¹ adıyla tanıdığımız bu okula, Müslüman Türk devletlerinden Karahanlı ve Selçuklular'da "Sıbyân Mektebi" deniyordu. Osmanlılar da aynı okula, bu isimle birlikte "Dâru't-talim", "Mektep", "Taş Mektep", "Mahalle Mektebi", "Mektephâne" ve "Mekteb-i İbtidaiye" gibi isimler verdiler. Bu mekteplerde "sabi" denilen beş-altı yaşındaki çocuklar okudukları için "Sıbyan Mektebi", hemen her mahallede birer tane bulunduğu için de "Mahalle Mektebi" ve çoğu taşla yapılan binalar oldukları için de "Taş Mektep" deniyordu. Osmanlılar'da bu mektebin hocasına "Muallim", yardımcısına da "Kalfa" veya "Halife" denilmekte idi.¹¹² Süleymaniye Vakfisi'nde, bu mekteplerin açılış sebepleri ve

111. Küttâblar hakkında geniş bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, İstanbul 1995, s. 17-20.

112. Fâtih vakfiesine göre Sıbyan Mektebi hocası (Muallim) günde altı, kalfa da iki akça ücret almakta idi. Bilgi için bkz. Vakfiye, s. 313-314; 18 Receb 1204 (4 Nisan 1790) tarihli bir ilama göre İstanbul'da Ali Fenarî Mahallesi'ndeki mektebin kalfası iki akça gündelik ile bu görevini yerine getirmektedir. BO-A. C. Maarif, nr. 6198.

buraya tayin edilecek hoca (muallim) ile yardımcısının özellikleri şu ifadelerle tesbit edilmiş bulunmaktadır:

"Ve câmi-i mezbûre-i şebîh-i Beyt-i ma'mûr kurbunda behcet ve bahada bî-bahane ve zib u ziynette yegane-i zama-ne bir mekteb-i etfal-i müslimîn ve meksebi-âdâb-ı ilm u din icad eylediler ki, fukara-ı sıbyân ve tâlib-i Kur'an olan ehl-i imana ta'lim-i Kelâm-ı Kadîm (Kur'an-ı Kerim) ve tefhim-i Furkan-ı Hamîd (Kur'an'ı anlama) olunup şeref-i Kur'an ile muhalla ve üstüvar..." 113

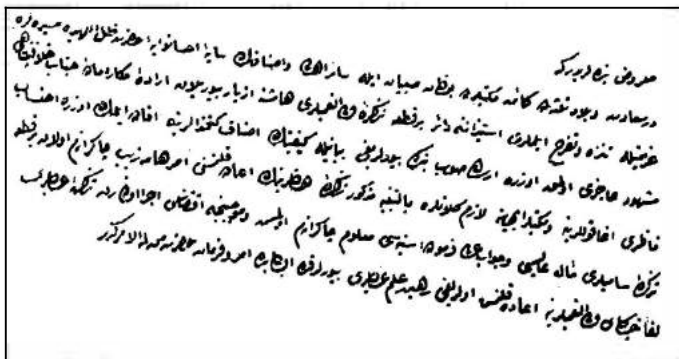
Vakfiyenin bu ifadelerinden anlaşıldığına göre, Kanunî Sultan Süleyman, Müslüman çocuklarının din ile ilgili bilgileri edinmeleri ve Kur'an'ı okuyup anlamaları için câminin yakınında bir "Sıbyân Mektebi" açmıştı. O, bu mektebin giderlerini karşılamak için de gelir getiren vakıflarda bulunmuştur.

"Ve mekteb-i mezburda, bir ehl-i tecvid, hâfız-ı Kelâm-ı Mecid (Kur'an'ın tamamını ezberlemiş hâfız), ilm-i kıraatta ferîd ve salâh usıyânette reşid, şevayib-i meayyib-i töhmetten (şaibe ve ayıplar töhmetinden) ma'sum ve zühd u felâh ile mevsûm ilm-i fıkha vâkıf ve vâcibat-ı sünen-i salâta ârif kimesne muallim olup, sıbyân-ı fukara (fakirlerin çocukları) ve fukara-ı sıbyâna ta'lim-i Kur'an-ı Azîm ve salâta müteallik (namazla ilgili) mesaili tefhim edüp sıbyân otuz adetten eksik olmaya ve ücret almaya ve vazife-i yevmiyesi sekiz akça ola."

Süleymaniye Vakfiyesi'nin bu bölümüne bakıldığı zaman, Sıbyân mekteplerinde hocalık (muallim) yapacak olan kimse-lerde hangi özelliklerin bulunması gerektiği görülür. Buna göre muallim, sâlih, dindar ve Kur'an'ın tamamını ezbere bilmesi gerektiği gibi, iyi bir tecvid ve kıraat sahibi olması da gerekmektedir. Ayrıca İslâm dini esasları diyebileceğimiz dinî ilmi-hal bilgisine sahip olmalıdır. Keza, her türlü ayıp ve şai-be

töhmətinden uzak bulunacak, okutacağı talebe sayısı 30'dan aşağı olmayacak ve bunlardan hiçbir şekilde para almayacaktır. Yaptığı hizmet karşılığında da günde sekiz akça olan ücretini vakıftan alacaktır. Bu duruma göre Osmanlı Sıbyân mekteplerindeki eğitim ve öğretim parasız bir şekilde devam ediyordu diyebiliriz.

“ Ve bir sâlih u mütediyyin, salâh u zühd ile ma'rûf ve mütediyyin ehl-i Kur'an kimesne dahi mekteb-i mezburda halife olup etfal u sıbyâna ta'lim-i heca ve Kur'an eyleye. Ve muallime halef olup huzur-i mağibinde ikamet-i hizmet edecek, vazife-i yevmiyesi üç akça ola.”¹¹⁴

Sıbyan Mektebi öğrencilerinin mesire yerine gideceklerini gösteren izin belgesi

Görüldüğü gibi Sıbyân Mektebi'nde muallim yardımcısı olan kalfada da bulunması gereken özellikler ile onun buradaki hizmetinden söz edilmektedir. Buna göre halife veya kalfa sâlih, dindar, ehl-i Kur'an ve iyi bir insan olacaktır. Çocuklara okumayı öğretecek, hocanın bulunmadığı zamanlarda onun görevini hakkıyla yerine getirebilecek bir kimse olmalıdır. Bütün bunlara karşılık günde üç akça yevmiye alacaktır.

Ücreti mektep vakfı tarafından ödenen kalfanın (halife) ücret durumu, herhalde vakfın malî imkânlarına göre değişmiş olmalıdır. Zira 14 Receb 1204 (30 Nisan 1790) tarihli bir "arz"dan anlaşıldığına göre İstanbul'da Ali Fenaî Mahallesi'ndeki Mustafa Çelebi Vakfı'ndan yevmiye iki akça ile mektep halifesi olan Musa oğlu Hüseyin, kendi arzusu ile görevini İsmail b. Abdullah'a bırakmaktadır.¹¹⁵ Bu belge bize, bu mekteplerde her zaman yevmiyenin üç akça olmadığını, bazen daha az miktarda olabileceğini göstermektedir.

Pakalın, bazı Sıbyân mekteplerinde çocuk velilerinin hocaya bir miktar ücret ödediklerini söyleyerek şöyle der: "Bununla beraber bazı sıbyân mekteplerinde talebe velisinin kudretine göre hocaya bir miktar ücret ödedikleri olurdu." Bu durum, herhalde son zamanlardaki köy mektepleri için geçerli olmalıdır. Zira Osman Nuri Ergin'in ifadesine göre "Sıbyân mekteplerinde çocuklar parasız okuduktan başka, üste de hem gündelik, hem de elbise alırlardı. Bundan başka bedava yemek yiyip içerlerdi. Ayrıca senede bir defa gezintiye götürülürlerdi."¹¹⁶ Öyle anlaşıyor ki, özellikle pâyitaht olan İstanbul'daki Sıbyân mektebi çocuklarının gezintiye ve mesireliklere (piknik) götürülmeleri, günümüzde de olduğu gibi, çocukların olumsuz bir durumla karşılaşmaları için izne bağlanmıştı. Bundan başka, sabahtan akşama kadar eğlenen çocukların yorgun düşmelerinden dolayı ertesi günün tatil edilmesi de bu izinde etken bir rol oynuyordu. Bunda mevsim, güvenlik, sağlık ve pedagojik faktörlerin etkisinin olması gerekir. Nitekim elimizde bulunan bir belge, bu iznin sadece

115. BOA. C. Maarif, nr. 6198.

116. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I, 87.

Sıbyân mektebi talebesi için değil, diğer esnaf ve halk için de olduğunu göstermektedir.¹¹⁷ Sıbyân mektebi öğrencilerinin mesirelere gitmeleri, bu okullarla ilgili vakfiyelerde de bulunmaktadır. Nitekim hicrî 1168 (1754-1755) tarihli Şeyhülislâm Es'ad Efendi Vakfiyesi'nde; "Her sene 1200 akça ile hoca ve halife-i mektep olanlar sıbyânı seyre götürüp tabh-ı taam ve it'âm-ı sıbyân olunması" denildiği gibi 1166 (1752-1753) tarihli Rami kadının vakfiyesinde de "Eyyâm-ı Rebi'de (ilkbahar günlerinde) sıbyanları hocaları mesiregâha götürüp it'âm-ı taam eylemeleri" denilmektedir. Bu iki vakfiyeden de anlaşıldığına göre sıbyân mektebini kuran hayır sahibi (vâkıf), çocukların uygun zamanlarda gezintiye çıkmalarını sağlamayı düşünmüştü. Osman Nuri Ergin de bu konuda şunları söylemektedir: " Vakfiyede, gerek olsun, gerekse olmasın bütün mektepler bilhassa ilkbaharda bu gezintiye giderlerdi. Bu da hem mektep talim hey'eti, hem mektep talebesi, hem de onların aileleri için bir sevinç, bir gezinti vesilesi olurdu."¹¹⁸ Abdülaziz Bey, o günün tabiriyle "mektep seyri" denilen bu gezintiye nasıl çıkıldığını, yol hazırlıklarının nasıl yapıldığını, nerelere gidildiğini, bu esnada çocuk velilerinin ne şekilde davrandıklarını, mahalle zenginlerinin bunlara nasıl yardımda bulunduklarını, mahallede malî durumu iyi olanların fakir çocuklara nasıl yardım ettiklerini anlattıktan sonra; "Mektep seyrini haber alan mahalledeki küberâ da hoca efendiye haylice para gönderir. Çocuk sayısına göre üç, dört hatta daha fazla

117. 14 Cemaziyelevvel 1255 (30 Mart 1839) tarihli bir belgede şöyle denilmektedir: " Der saâdet ve bilâd-ı selâsede kâin mekteplerde bulunan sıbyân ile sair ahali ve esnafın saye-i ihsan vâye-i hazret-i zillullahîde mesirelere azimetle tenezzüh ve teferrüc eylemeleri istizanına dair bir kıt'a tezkire-i veliyü'n-niamîleri hâmişine ezyar buyurulan irâde-i mekârimvade-i cenab-ı hilâfetpenahi...", BOA. Irâde Dâhiliye, nr. 13.

118. Bilgi için bkz. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I, 88.

kuzu alır, pişirmek için konaklarından birer ahçı ile gerekli kapları, söfra, kaşık ve havluları da sabah erkenden kararlaştırılan mesireye yollarlardı.” demektedir. Ayrıca o, zenginlerin çocukları nasıl giydirdiklerini, çocukların buralarda hangi oyunları oynadıklarını anlatır. Bu arada mesireliklerde, çocukların hocadan nasıl ayrıldıklarını ve kendi başlarına nasıl hareket edip oynadıklarını tafsilatlı bir şekilde anlatır.¹¹⁹

Pâdişahlar tarafından vakıf olarak yaptırılan mektepler, genellikle imâretler yanında olduğu için bunların talebeleri parasız yemek yerlerdi. Sultan II. Bâyezid’in Vakfiyesi’nde “... Her iki nevbet (sabah, akşam) fukara için pişen taamdan, eytamdan ve evlad-ı fukaradan mektepte hazır olanlara âdet üzre her ikisine birer aş verirler, eti ve ekmeğiyle...” denilmesi, bunu açıkça ortaya koymaktadır. Kanunî’nin vakfiyesinde ise şöyle deniyor:

“Mekteb-i Şerif-i mezburda taallüm-i Kur’an-ı Azîm eden eytam-ı zuafanın (zayıf fakirlerin) melbusatı (elbise ve giyimleri) hususu için yevmî onar akça verilip yılda iki defa eytam-ı mezbureye kifayet miktarı libas (elbise) alivereler. Ve her gün iki nevbet fukara için pişen aştan ve ekmekten mektepte hazır olan eytama ve evlad-ı fukaraya (yetimler ile fakirlerin çocukları) vereler. Ve âdet üzre her gün ikisine bir çanak aş, bir pare et ve iki ekmek vereler. Ve mektephâneye hasır lazım oldukça mâl-ı vakıftan alivereler.”¹²⁰

Kanunî Sultan Süleyman’ın vakfiyesinde işaret edilen bu şartları her mektepte görmek elbette ki mümkün değildi. Bu bakımdan, başka insanlar tarafından yapılan mekteplerde bu

119. Geniş bilgi için bkz. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, nşr. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay, İstanbul 2002, s. 64-66.

120. *Süleymaniye Vakfiyesi*, nşr. Kemal Edib Kürkçüoğlu, Ankara 1962, s. 42-43; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I, 87.

kadar kolaylık söz konusu olmadığı için onlarda talebeye sadece yiyecek parası verilirdi. Bununla beraber, Sultan I. Abdülhamid'in yaptırdığı Sıbyân Mektebi'nin yanında bir de aşevi bulunduğundan "Mektebe devam eden sıbyânın 60 neferine günde ikişer akça verile" kaydının konmuş olmasıyla, oraya devam eden talebeye yemekten başka gündeliğin de verildiği anlaşılmaktadır.¹²¹ Bundan başka bayram, mübarek gün veya bir şehzâdenin doğumu gibi önemli günlerde Sıbyân Mektepleri'nin hocası ile talebelerine de bizzat pâdişah tarafından ihsanda bulunulurdu. Nitekim 18 Zilhicce 1226 (4 Ocak 1812) tarihli bir "arz", buna işaret etmektedir. Biz, dönemin lisan özelliğini de aksettirmesi bakımından bu belgeden çok küçük bir bölümünü buraya alıyoruz:

"Arz-ı dai-i devlet-i aliyyeleridir ki, sülale-i tahire-i hazret-i şehriyarîden zînet efzay-ı mehd-i vücud olan şehzâde-i civan baht Sultan Murad efendimiz hazretlerinin kudûm-ı meymenet luzûmları teşekkürü içün ferman-ı âlî huzur-ı âlilerine takdim kılınan defter mucibince âsitane- aliyyede (İstanbul) vaki bi'l-cümle hankah ve zevayanın meşayihî efendilere ve dervişanına ve bi'l-cümle mekteblerin hocalarına ve taallum eden sıbyânına ma'rifet-i daileri ile tevzi' olunmak içün memhûr (mühürlü) tobralar (torbalar) ile taraf-ı dâilerine irsal buyurulan (gönderilen) çıkınlar, lede'l-vurûd (vardıklarında)..."¹²²

Osmanlı döneminde eğitim ve öğretimin söz konusu olduğu her yer ve zamanda mutlaka bir vakıf ile karşılaşırız. Bu vakıflar sayesinde toplumun her kesim ve bölgesine bu hizmetin gittiği görülür. Gerek vakfiye, gerek biyografi, gerekse arşiv belgeleri bunu açıkça ortaya koymaktadırlar. Nitekim Evliya Çelebi, Erzurum'daki eğitim ve öğretim ile medreselerinden bahsederken; "ilim tahsili için medreseleri, Dâru'l-kurra'sı, Dâru'l-ha-

121. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I, 87-88.

122. BOA. C. Maarif, nr. 5227.

disi ve 110 kadar Sıbyân Mektebi vardır.” demektedir.¹²³ Bununla beraber biz, 18 Cemaziyelevvel 1189 (17 Temmuz 1775) tarihli bir arşiv belgesinin (berât), konu ile ilgili bilgisine müracaat etmek istiyoruz. Buna göre Gümülcine âlimlerinden biri olan İsmail Halife, Divân-ı Hümâyûn’a bir arzla müracaat ederek, “Gümülcine’de debbağhâne kurbunda (yakınında) vaki (bulunan) müteveffa Hacı Hasan Mektebi evkafından almak üzere vazife-i muayyene ile muallim-ı sıbyân olup yedinde (elinde) olan berât, bi-kazaillahi teala zâyî’ (kaza ile kaybolmuş), müceddeden (yeniden) yedine berât-ı şerif-i âlişan ita (verile)...”¹²⁴ der.

Öyle anlaşıyor ki, Sıbyân mekteplerine yapılan tayinler de beratla olmaktadır. Nitekim 27 Muharrem 1183 tarihli (6 Mayıs 1769) bir “arz”dan anlaşıldığına göre Isparta’da bulunan Pir Ahmed Muallimhânesi’nde muallim olan Seyyid Ali Efendi, kendi isteğiyle bu vazifeden ayrılmakta ve arz sahibi olan kimseye bu görev için berât verilmesini istemektedir.¹²⁵ Mekteplerin vakıflara bağlı olarak hizmet görmesi, Tanzimat’tan sonra da devam etmekte idi. Nitekim 5 Cemaziyelevvel 1267 (8 Nisan 1851) tarihli bir âriza”, Şanlıurfa’daki Yusuf Paşa Câmii ile mektebi için şehre bir saatlik mesafede bulunan Sırım adlı köyün bütün arazisinin vakıf olduğunu belirtmektedir.¹²⁶

Sıbyân mektebi yapmak isteyen bir kimse, bu okula ihtiyaç duyulan bir mahalleye, ekonomik gücüne göre ve ihtiyacı karşılayacak büyüklükte bir bina inşa edip vakfederdi. Bu mektebin ayakta kalması, görevini sürdürebilmesi, bakım ve onarımının sağlanması için, gelir getiren gayr-i menkul emlâk veya parasını vakfederdi. Bu gelir ile aynı zamanda müteveli, muallim, kalfa gibi idarî ve öğretim personelinin yevmiyeleri (maaş) de kar-

123. Evliya Çelebi, *Seyahatnâmeden Seçmeler*, nşr. Atsız, İstanbul 1971, s. 258.

124. BOA. C. Maarif, nr. 7683.

125. BOA. C. Maarif, nr. 5905.

126. BOA. C. Evkaf, nr. 21327.

şılanırdı. Gerek mektep kurucusu, gerekse diğer müesseselerle ilgili vakıfların, vakıf hükmüne girebilmesi için mahkemeye tescil edilmesi gerekmekte idi. Bu sebeple vâkıf, (vakfı kuran, tesis eden) mahkemeye gelerek belirlediği mahallede bir mektep yaptırıp vakfettiğini, bu vakfa, belirlediği bir kişinin mütevellî tayin ettiğini, vakıfta çalışacak olanların yevmiyeleri (maaş), tamir ve onarım için yapılacak maddî harcamaları karşılamak gayesiyle belli seviyede gelir getiren emlak veya nakit parasını vakfettiğini belirttikten sonra mahkemeden vakfiyesinin tescil edilmesini istemekte idi. Kadı, sahibi bulunduğu imkânlarla vakfı yapan kişi ve vakfedilen malda gerekli şartların bulunup bulunmadığını araştırdıktan sonra bir çeşit jüri diyebileceğimiz "Şuhûdu'l-hal" heyetinin hazır bulunduğu bir oturumda vakfiyenin tescil (kayda geçmesi) işlemini tamamlardı. Düzenlenen ve tasdik edilen vakfiyenin bir sureti vâkıfa verilmekte, bir sureti mahkeme kayıtlarına (Şer'îyye sicili defteri) geçirilmekte, bir sureti de "Evkaf defteri"ne kaydedilmek üzere İstanbul'a gönderilmekte idi.¹²⁷

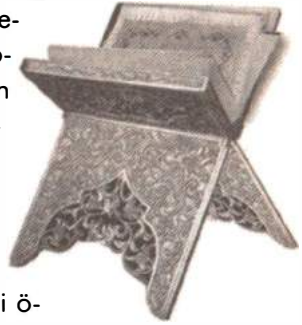
127. Vakfiye hakkında geniş bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, Osmanlı Vakıf Medeniyeti, İstanbul 2003, s. 49-53.

Çocuğun tahsil derecesi yükseldikçe hocaya birer hediye verilmesi adettendi. Bu, velinin durum ve zenginliğine göre değişirdi. Kimi kumaş getirir, kimi bir şal takdim eder, köylerde koyun sahibi olanlar ise bir koç takdim ederlerdi.¹²⁸

Bilindiği gibi İslâm dini, erkek ve kadın herkesi ilim öğrenme mecburiyetinde bırakmaktadır. İslâm, tahsil hususunda insanlar arasında herhangi bir ayırım yapmaz. Bu sebeple anne ve babalar, çocuklarını okutup eğitmekle mükelleftirler. Bu yüzden eskiden çocuklar daha küçük yaşlarda iken mektebe başlarlardı. Çocuk mektebe, "Âmin Alayı" denilen bir merasimle başlatılırdı. "Bed'-i Besmele" diye de isimlendiren bu merasimin başlangıcı, okula başlayacak olan çocuğun evinin temizliği ile olurdu. Evdeki işler bitince, bütün ev halkı hamama giderdi. Her yerde aynı olmamakla beraber, mektebe başlama merasimi, evvela hamamda kadınlar arasında kutlanırdı. Buradaki eğlence akşama kadar devam ederdi. Ertesi gün çarşı-pazar dolaşılır, çocuğa yeni elbise ve ayakkabılar alınırdı. Genellikle kandil, pazartesi veya perşembe günleri, mektebe başlama günü olarak kabul edildiklerinden hazırlıklar da ona göre yapılırdı. İstanbul'da mektebe başlayacak olan çocuk, önceden Eyüp Sultan'a götürülüp orada dua edilirdi. Okula başlayacak olan çocuğun ailesi, bir gün önceden mektebin hocasına haber gönderirdi. Çocuk, Eyüp Sultan'dan eve döndükten sonra mektep çocukları ile ilahiciler eve gelirlerdi. Bu esnada mektebe başlayacak olan çocuğun evinin önü ile alayın geçeceği yollar kalabalıktan geçilmez olurdu. İstanbul sokakları dar ve yokuş olduğundan genellikle kapının önünde, çocuğun bineceği kırmızı kolanlı, yeşil ince altlıklı, siyah eğerli bir midilli dururdu. Âmin alayı eve gelince hoca dua eder, arkasından herkes "amin" derdi. Çocuk, daha önceden hazırlanmış olan midilliye veya mümkün ise arabaya bindirilirdi. İlâhiler

128. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, III, 202.

söylenerek çocuk evden alınırđı. Çocuğın ailesi, davetliler ve halk âminci kafilesinin arkasından giderdi. Şehrin sokaklarında bir müddet dolaşıldıktan sonra çocuk mektebe getirilirdi. Yine usûlüne uygun olarak hocasından ilk dersi "Bed'-i Besmele" (besmeleye başlama = okul ve okumaya başlama) aldıktan sonra hocası ile davetlilerin ellerini öperdi. Bundan sonra talebelerden birisi "aşr-ı şerif" okurdu. Hocanın duası ile de merasim sona ererdi. Daha sonra ziyafetler verilir, hocaya hediyeler takdim olunur, mektepte bulunan diğerk çocuklara şeker ve simitler dağıtılırdı. Âmin alayları denilen bu şekildeki bir merasimin önemli bir pedagojik değerk taşıdığı ve bilhassa çocuklarda büyük bir okuma arzusu uyandırdığı muhakkaktır.¹²⁹

Çocuklarda büyük bir okuma arzusu uyandıran "Âmin alayı" ile "Bed'-i Besmele", insanların toplumdaki durumlarına göre sade, basit veya biraz şatafatlı olabilirdi. Ancak saray ve özellikle şehzâdeler için yapılan bu nevi alay ve törenler çok mutantan olurdu. Kaynaklar, bize bir şehzâdenin okumaya başlaması vesilesi ile yapılan "Bed'-i Besmele" merasimi hakkında tafsilatlı bilgiler vermektedir. Toplum piramidinin en tepe noktasında bulunan hükümdarların eğitim ve öğretime verdikleri değeri göstermesi bakımından kısaca böyle bir merasimden bahsetmek istiyoruz. Böylece hem saray eğitimi, hem dönemin eğitim ve öğretim şekli, hem de yapılan tören hakkında bilgi vermiş olacağız:

129. Âmin Alayı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I, 91-96; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I, 58-59; Mustafa Öcal, "Âmin Alayı", DİA, III, 63.

Osmanlı sarayında beş veya altı yaş, şehzâde ve sultanların tahsile başlama yaşları idi. Şehzâdelerin eğitim ve öğretime başlaması için tertip edilen merasime "Bed'-i Besmele" adı verilirdi. Sultanların öğrenime başlaması ise saray içinde yapılan bir törenle olurdu. Bu törene devlet erkânı davet edilmezdi.

Topkapı Sarayı

Daha önceden yapılan tesbite göre şehzâdeye bir hoca tayin edilirdi. Bundan sonra sadrazam, şeyhülislâm, kadiaskerler, Ayasofya şeyhi, diğer meşayih ve ulemâ gibi erkân, bir gün öncesinden tezkire gönderilerek davet edilirdi. Merasim için genellikle sarayın etrafındaki köşklere biri tören mahallesi olarak tesbit edilirdi. Bu tesbitten sonra buraya gelecek olan sadrazam, nakibüleşraf ve sadreyn efendiler (Anadolu ve Rumeli Kadiaskerleri), yeniçeri ağası, defterdar, reisülküttâb ve çavuşbaşı ile diğer erkân için merasim obası ve çadırları hazırlanırdı. Bu arada "Matbah-ı Âmire"ye hazırlık yapması için iki gün öncesinden haber verilirdi. Güneş doğduktan yarım saat sonra davetliler gelip kendilerine ayrılan yerlere oturur, onlara "teberdâr"lar tarafından tatlı ve kahve ikram edilirdi.

Daha sonra sofralar kurularak Matbah-ı Âmire'den yemek gelirdi. Sadrazam, şeyhüislâm ve dârüssaâde ağası bir sofrada yemek yerken nakibüleşraf, kadiaskerler, Ayasofya şeyhi, yeniçeri ağası, defterdârlar, reisülküttâb, çavuşbaşı, tezkireci efendiler, müteferrika, züemâ ve diğer davetliler, kendileri için ayrılan çadırlarda yemeklerini yerlerdi. Saray mutfağında hazırlanan çeşitli yemeklerin yanında mutlaka pilav ve zerde ikram edilirdi.

Pâdişah, yemekten sonra önünde rikâb ağaları ve sol tarafında silahdâr olduğu halde gelip köşke girdiği zaman herkes ayağa kalkıp yürümek suretiyle onu karşılardı. Pâdişah, çavuşların alkışları arasında içeri girip oturduktan sonra şehzâdenin getirilmesi için izin verilirdi. Bu izin üzerine bütün davetliler kalkıp orta kapıya, oradan da yürüyerek "Bâbüssaâde"ye giderlerdi. Şeyhüislâm ile sadrazam burada bir miktar dinlenirlerdi. Bu arada şehzâde, "Harem"den Bâbüssaâde'ye getirilmiş olurdu. Yanında lalaları olduğu halde davetliler tarafından alınıp ata bindirilen şehzâde tören mahalline getirilirdi. Lalalardan biri, içeriden çıkarken başı üzerinde üstü örtülü bir rahleyi de beraberinde getirirdi. Buraya gelen şehzâde, sadrazam tarafından attan indirilerek pâdişahın eli öptürülürdü. Rahle, pâdişahın önüne yere serilen iki halı veya örtünün arasına konurdu. Şehzâde, ilk ders için sadrazam tarafından kucaklanarak buraya oturtulurdu. Karşısına oturan şeyhüislâm, "Elif be" den başlayarak alfabenin bir kısmını okuyarak tekrar ettirirdi. Şehzâde, teberrüken şeyhüislâmın bu ilk dersten sonra elini öpmek isterse de şeyhüislâm el öptürmezdi. Bundan sonra pâdişahın elini öpen şehzâde, davetliler tarafından tebrik edilirdi. Böylece şehzâde tahsile başlamış olurdu. Şehzâdeye ilk cüzü ile cüz kesesi, pâdişah veya sadrazam tarafından hediye edilirdi. Bu esnada davetlilere hil'atler giydirilirdi. Bundan sonra şehzâde, tekrar aynı alayla harem kapısına kadar

götürülürdü. Şehzâde, daha sonraki günlerde derslerini, kendisine tayin edilen hocasından alırdı.¹³⁰

Sıbyân mekteplerinin müfredatında zamanla değişiklik ve gelişmelerin olduğu görülmektedir. Bütün bu değişiklik ve gelişmeler, başta Fâtih olmak üzere II. Bâyezid dönemleri ile daha sonraki dönemlerde görülmektedir. Nitekim Sultan I. Mahmud'un annesi tarafından Galata'da yaptırılan mektebin vakfiyesinde; "*Fenn-i kitabette mahareti müselleme ve ta'lim-i meşk-i hatta a'lem bir kimesne hâce-i meşk olup...*" denilmektedir. Buna göre bu mektepte hüsn-ı hatt dediğimiz güzel yazıyı öğretecek bir hocanın bu mektebe tayin edilmesi istenmektedir. Keza Sultan I. Abdülhamid'in vakfiyesinde de, "*Bir hattat-ı üstad, ta'lim-i hatta sahib-i itiyad kim ise mekteb-i şerife müdavemet eden sıbyâna hâce-i meşk olup edaet ve sınaat-ı hat ile eday-ı hizmet eyleye...*" denilmektedir. Bütün bunlardan başka Sultan I. Mahmud'un 15 Şevval 1152 (4 Aralık 1739) tarihli vakfiyesinde buraya bir de hat hocası tayin ettirdiği ve çocuklara güzel yazı öğretilmesini emrettiği anlaşılmaktadır.¹³¹

Sultan II. Mahmud tarafından 1824'te çıkarılan "Ta'lim-i Sıbyân Hakkında Ferman"da ise öncelikle "*zâruriyat-ı diniye*" denilen ve hemen hemen her Müslüman'ın bilmesi gereken ilmihal bilgilerinin öğretilmesi şart koşularak muallimlerden çocuklara Kur'an ta'limi, tecvid ve ilmihal öğretmeleri istenmişti. Tanzimat'ın ilanından kısa bir müddet önce (1838) de "*Umur-ı Nafia Meclisi*"nde mektepler için hazırlanan bir layihada mektepler küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrıldıklarından programları da buna göre düzenlenmişti. Öğrenci-

130. Kaynaklar ve bilgi için bkz. Zeynep Tarım-Ertuğ, "Osmanlı Devletinde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek", *Osmanlı*, Ankara 1999, IX, 141.

131. Konu ve vakfiyeler hakkında geniş bilgi için bkz. Özgönül Aksoy, *İstanbul Sıbyân Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 1986, s. 14; Cahid Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, II, 9-11.

lerin sınıflara ayrılması ve her sınıfta ayrı derslerin verilmesine işaret edilmektedir. Ayrıca bu sınıflarda hangi derslerin okunacağı da belirtilmektedir.¹³²

Öğrencilerin, Sümerler'de sıralara, Yunan'da iskemlelere oturmalarına karşılık İslâm mekteplerinde hocanın etrafında halkalar meydana getirip yere oturdukları görülmektedir. Öğrencilerin Mısır, Yahudi ve Japon mekteplerinde de yere oturdukları bilinmektedir. Osmanlılarda, çocukların dört-beş-altı yaşlarında okula başladıkları, Anadolu'da daha çok dört, İstanbul'da ise beş-altı yaşlarında mektebe gittikleri görülmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde köklü değişiklikler, Sultan II. Mahmud zamanında yapıldı. Bu dönemde bir bakıma ilk öğretimi mecburî hâle getiren Sultan II. Mahmud'un bir fermanına temas etmek istiyoruz. Buna göre, çocuklar bir san'ata verilmeden önce mektebe gideceklerdir. Bu emre riayet etmeyen ebeveyn (anne baba) ile okula gitmeyen çocukları yanlarında çırak olarak bulunduran kimseler cezalandırılacaklardır. İlk öğretim çağındaki çocuklardan okula gitmeyip bir san'ata verilenlerin araştırılma işi mahalle imamı ile okul hocasına verilmiş görünmektedir. Bunlar, bu durumda olan çocukları bağlı bulundukları merkezlerin kadılarına bildirecek, onlar da gereken cezayı uygulayacaklardır. 1240 (1824-1825) tarihli fermanın bir bölümünü döneminin dil özelliklerine dokunmadan buraya alıyoruz. Böylece hem ferman, hem de o dönemin anlayışını kendi ifadeleri ile aktarmış olacağız:

"Cümleye malumdur ki, Ümmet-i Muhammed'denim diyen kâffe-i ehl-i İslâm'a göre ibtida şerait-i İslâmiyeyi ve akaid-i diniyesini öğrenip bilmek, ba'dehû iktisâb-ı maişet için kangı dirliğe

132. Bilgi için bkz. Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, nşr. Mustafa Ergün ve arkadaşları, Ankara 2002, s. 5-6.

sulûk edecek-ise etmek. Ve'l-hasıl her bir şeyden evvel zâruriyat-ı diniyyeyi öğrenmekliği umûr-ı dünyeviyyenin cümlesine takdim eylemek lâzım iken bir zamandan beri ekser-i nâs analarının ve babalarının seyyiesi olarak kendileri kaldıkları misillûevladlarının câhil kalmasını düşünmeyerek...imdi emr-i dinde şerm ve istihya caiz olmadığına binaen şimdiye kadar cahil kalmış olan genç ve ihtiyarbi'l-cümle Ümmet-i Muhammed, câhilliğin dâreynde (dünya ve ahiret) vehametini düşünüp ve bu babta birbirinden utanmayarak hemen Hak'tan (Allah) utanıp kendileri bulundukları kâr, kisb ve san'at ve hizmetleri arasında bilmedikleri mesail-i diniye ve akaid-i İslâmiyelerini dahi öğrenip bilmeklehasbe'l-imkân sa'y ve gayret ve ol vechle kendilerini dâreyn selâmetliğine irgürmekle sarf ve sa'y ve makderet eylemeleri fariza-i uhde-i diyanetleri olduğundan başka... Eğer İstanbul sekenesinden ise İstanbul kadısı olan efendi tarafına ve Eyüp ve Üsküdar ve Galata sükkânından iseler kadıları efendiler taraflarına, mektep hocasıyla beraber varup ve çocuğu dahi getirüp gösterüp taraf-ı şer'den (mahkeme tarafından) yedlerine (ellerine) memhur (mühürlü) izin tezkiresi almak ve izin tezkiresi almadıkça esnaf taifesi şakirdliğe (çıraklığa) almamak; ve şakirdliğe alınmakla esnaf kethüdalarının dahi re'y ve marifetleri munzam olmak lâzımeden olduğuna binaen şayet esnaftan biri o makule tezkiresiz çocuğu şakirdliğe alır ve babası ve vâlidesi verir ise okuduğu mektebin hocası veyahut mahallesinin imamı doğru kadı efendilere haber vermek ve kadı efendiler dahi bu keyfiyeti ihyay-ı din-i mübin kaziyesine mebni olduğundan taraflarından taharri olunarak (araştırılarak) izin tezkiresi almaksızın san'ata verilmiş sabi (küçük çocuk) bulunur ise alanı ve vereni ve ol esnafın kethüdasını ve haber vermediği için mektep hocasını li eclî't-te'dib Bâb-ı Âli'ye inha eylemek..."¹³³

133. İstanbul ve Bilâd-ı selâse kadılarına hitaben yazılan fermanın tam metni için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, Tarih, İstanbul 1309, XII, 238-240; Mahmud Cevad İbnu's-Şeyh Nâfi, Maarif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı, İstanbul 1338, I, 1-3; Kazıcı, İslâm Eğitim Tarihi, s. 103-105.

Kuruluş dönemindeki Sıbyân mekteplerinin tahsil süreleri hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Herhalde bu, öğrencinin zekâ, çalışkanlık ve okuması gereken kitapların bitirilmesine bağlı idi. Bununla beraber 1846 tarihli bir tezkireden, Sıbyân Mektepleri'nin tahsil müddetinin dört yıl olduğu anlaşılmaktadır. 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizam-nâmesi'nde de bu müddet muhafaza edilmekte ve mektebe devam mecburiyet yaşı erkekler için yedi, kız çocukları için altı olarak tesbit edilmektedir.

Osmanlı toplum hayatının birçok müessesesinde olduğu gibi Sıbyân Mektepleri de hayır sahipleri tarafından vakıf şeklinde kurulmakta idiler. Bu sebeple Osmanlı ülkesinin en küçük köyüne varıncaya kadar bu maksatla kurulmuş pek çok vakıf görmek mümkündür. Bu bakımdan, adı geçen mekteplerin sayılan, bir hayli kabarık idi. Bu konuda verilen rakamlar birbirlerini tutmamakla birlikte, Evliya Çelebi'nin kendi devrinde sadece o günün İstanbul'unda 1933 Sıbyân Mektebi bulunduğunu söylemesi,¹³⁴ bu sayının küçümsenmeyecek bir boyutta olduğuna işaret etmektedir. Sıbyân mekteplerinin sayısı ile ilgili benzer rakamları başka şehirlerde de görmek mümkündür. Nitekim mahkeme kayıtlarına (Şer'iyye Sicilleri) göre XVI. asırda Bursa'da 134 mektebin isim ve varlığının tesbit edildiği, tesbit edilemeyenlerle birlikte bu sayının 150'nin altına düşmeyeceği, yapılan araştırmalar sonucu belirtilmiş olmaktadır.¹³⁵ Sıbyân mektepleri, Osmanlı'nın klasik devrine ait birer müessese olmasına rağmen isim ve müfredattaki değişiklikleri ile beraber Cumhuriyet dönemine kadar gelmişlerdir.

İleride de bahsedileceği gibi medreseler, Osmanlı Devleti'nin hemen her şehrinde hatta birçok küçük yerleşim birimin-

134. Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, II, 15.

135. Mefail Hızlı, *Bursa Sıbyân Mektepleri*, Bursa 1999, s. 27.

de de çevreyi kültürel açıdan zenginleştirirken, bu kurumların bir alt basamağını oluşturan mekteplerde de belli bir disiplin içinde tedrisat gerçekleştiriliyordu. Belki de medreselerde elde edilen başarıların arka planında, mekteplerde kazanılan temel bilgi, görgü ve tecrübe bulunuyordu. Alelade bilgilerin verilmediği anlaşılan Sıbyân Mektepleri'nde, belli bir müfredat ve ders programının takip edildiği anlaşılmaktadır.¹³⁶

Sıbyân mektepleri, sabahleyin erkenden açılıp ikindiye kadar derslere devam ederdi. Günümüz okullarında olduğu gibi teneffüs yoktu. Sadece öğleyn yemek için tatil edilirdi. Bu esnada yemekten başka namaz da kılınırdı. Aslında çocuklar mektebe yakın yerlerde oturdukları için yemeklerini evlerinde yerlerdi. Bu arada diğer işlerini de bitirdikten sonra mektebe gelirlerdi. Bu mekteplerde teneffüse ihtiyaç görülmemesi, derslerin fâsılalarla verilmesinden ileri geliyordu. Hoca bir kısım talebe ile meşgul olurken diğerleri serbest kalıyorlardı. Bu arada isteyen çalışır, isteyen yazı yazar, arzu eden biraz dışarı çıkabilirdi. Bir şey yapmadan oturan öğrencilere de müdahale edilmezdi. Yalnız hocanın dersini ihlâl edecek ve dersin sükûnetini bozacak kadar gürültü edilmesine müsaade edilmezdi.

Mekteplerde eğitim perşembe günü öğleye kadar devam ederdi. Ertesi gün cuma tatili olduğu için çocuklara izin verilirdi. O günün tabiriyle bu izne "âzad edilme" denirdi. Her gün akşama doğru dersler bitince öğrenciler hep bir ağızdan günahlara tevbe ve istiğfar ettirildiği gibi çeşitli dualar yapılır ve sonunda da Kur'an okunarak pâdişaha, hayırsever insanlara ve Allah'ın bütün kullarına dua edilirdi. Bu duadan sonra çocuklar yine hep birden "amin" diyerek okuldan ayrılırlar-

136. Daha geniş bilgi için bkz. Mefail Hızlı, "Osmanlı Sıbyân Mekteplerinde Okutulan Dersler (Klasik Dönem Bursa Örneği)", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim*, İstanbul 2001, s. 109-115.

di. Bu eski ve güzel âdet, unutulmadan her mektepte uyulmaya devam ediyordu.¹³⁷

Bu mekteplerden yetişen çocukların her biri, büyüüp iş sahibi olduklarında, veya yüksek rütbelere ulaştıklarında, hocalık hakkına her zaman gereken hürmeti gösterirlerdi. Zira onlar, böyle geleneksel bir terbiye ile büyütülüyorlardı. Hoca efendi yanlarına geldiğinde veya herhangi bir yerde hocayı gördükleri zaman derhal elini öperlerdi. Hocaya karşı saygılı davranmak, onun hal ve hatırını sormak, para veya hediye vermek suretiyle onun hayır duasını almaya çalışırlardı. Bu, vazgeçilmez bir âdetti. Ayrıca mektep arkadaşı olup sıkıntı içinde bulunanlara da bizzat ve nakden yardım etmek, işleri olanlara kolaylık göstermek, onları her zaman arayıp sormak, görüşürken saygılı davranmak ve hakkını gözetmek, en eski terbiye kurallarındandı.¹³⁸

Sıbyân Mektebi tabiri, resmî olarak "İbtidai" mekteplerin açılışına kadar devam etmiştir. Bundan sonra "Sıbyân Mektebi" tabiri, yerini "*Mekâtib-i İbtidaiyye*" diye adlandırılan ilkokullara bırakmıştır.¹³⁹

Osmanlılar'da, yeni bir anlayışla öğretmen yetiştirmek için okul açma fikrinin ortaya çıkması, Tanzimat Dönemi'ne rastlar. Bununla beraber, daha önce de "müderris" denen hocaların medreselerden yetiştiği bilinmektedir. Ayrıca Fatih Sultan Mehmet zamanında Sıbyan Mektepleri'ne öğretmen yetiştirmek için özel bir program uygulandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ayasofya ve Eyüp Medreseleri'nde uygulanan programda "âdâb-ı mübahese" ve "usûl-ı tedris" gibi pedagojik formasyon derslerinin bulunmasına itina gösterilmişti.¹⁴⁰

137. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, s. 63.

138. Abdülaziz Bey, *age.* s. 64.

139. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I, 203.

140. Cemil Öztürk, "Darulmuallimin", *DİA*, VIII, 551.

Osmanlı eğitim ve öğretim tarihinde orta öğretim seviyesindeki "Rüşdiye" öğrencilerini yetiştirmek üzere bir "Dâru'l-Muallimîn" açılmıştı. Nizamnâmesi Cevdet Paşa tarafından hazırlanan Dâru'l-Muallimîn, "İbtidaiye, Rüşdiye ve Âliye" isimleri ile bölümlere ayrılıyordu. Diğer okullara öğretmen yetiştirmek üzere açılan bu okulun toplam öğrenci sayısı 140 idi. Bunlardan 60'ı İbtidaiye, 40'ı Rüşdiye, geri kalan 40'ı da Âliye bölümünde idi. 24 Rebülevvel 1309 (28 Ekim 1891) tarihli nizamnâmeye göre Dâru'l-Muallimîn öğrencilerine maaş verildiği gibi kitapları da ücretsiz olarak temin ediliyordu.¹⁴¹ Bununla beraber "Sıbyân Mektepleri"nde hocalık yopacak öğretmenleri yetiştiren yüksek seviyede bir okul yoktu. Bu sıkıntıyı ortadan kaldırmak, Sıbyân Mektebi öğrencilerinin bilgi kapasitelerini yükseltmek ve bütün Sıbyân Mektepleri'ndeki öğrencilere aynı bilgiyi vermek için "Dâru'l-Muallimin-i Sıbyân" adı ile yeni bir okulun açılmasına karar verildi. Derviş Paşa'nın nâzirliği döneminde verilen bu karardan hemen sonra Süleymaniye Vakfı dahilinde bir okul açılmıştı.¹⁴²

b. Medreseler

Arapça'da, "derase" kökünden gelen medrese kelimesi, "ders görülen ve eğitim-öğretim yapılan yer" anlamına gelip çoğulu "medâris"tir.¹⁴³ Bununla beraber medrese, günümüzün ilköğretim okulları durumundaki Sıbyân Mektepleri'nin üstünde ve daha ileri seviyede tahsilin görüldüğü orta ve yüksek tahsil kurumlarını ifade etmektedir.

İslâm eğitim-öğretim tarihi içinde müstesna bir yeri bulunan Osmanlı medreseleri, orta ve yüksek tahsili gerçekleştiren müesseselerdi. Medrese, memleketin ihtiyaç duyduğu eğitim-

141. Geniş bilgi için bkz. BOA. İrade Meclis-i Mahsus, nr. 5394.

142. Mahmud Cevad b. eş-Şeyh Nâfi', *Maarif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, İstanbul 1338, s. 126.

143. Ş. Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317-1318, II, 1313-1314; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 436.

öğretim ile ilim, irfan, kültür ve bu sahanın elemanlarını yetiştiren bir kuruluş idi. Daha önceki devirlerde olduğu gibi Osmanlılar'da da şahıslar tarafından tesis edilen ve yaşaması, zaman zaman onarılması ve ilmî faaliyetlerine devam edebilmesi için vakıflar kurulan medreselerin hocalarına "müderris" (= profesör), yardımcılarına da "muid" (= asistan, araştırma görevlisi) denirdi. Medrese talebesi ise "danişmend", "suhte" veya "talebe" adlarıyla anılırdı.¹⁴⁴ Sıbyân Mektebi veya o seviyede özel eğitim görmüş olan kimseler, medreselere giderek muayyen hocalardan bir program dahilinde belirlenmiş dersleri okurlardı.

Osmanlı ilim geleneğinde eski Orta Asya ilim ve kültür hayatının belli ölçüde etkisinin olduğu muhakkaktır. Ancak bunun unsurlarını açık bir şekilde tesbit edip ortaya koymak oldukça zordur. İslâmî gelenek ve etki ise tarihî seyir içinde daha kolay takip edilebilmektedir. Bu etkiyi biri yaklaşım, diğeri de uygulama olarak iki noktada değerlendirmek mümkündür. Yaklaşım tarzı, tamamıyla yerleşmiş geleneğin devamı olarak kendini gösterir. Bu, Kur'an-ı Kerim âyetleri ile Hz. Peygamber'in hadislerinde yer alan övücü ve teşvik edici ifadelerle dayanır. Uygulamaya gelince bu, tarihî seyri içinde ortaya çıkmıştır.

ba) Medreselerin Fizik Yapısı

Değişik yönleri ile ele alınıp incelenecek olan medrese yapılarında bulunan bölümler, onların özel birer mekân olduklarını göstermektedir. İslâm dünyasında değişik zaman, bölge ve iklim şartlarında inşa edilen medrese binalarının yapı bakımından birbirlerinin aynı olması mümkün değildir. Bunun için, her medresede aynı yapı elemanının kullanıldığı söylenemez. Bununla beraber, Osmanlı dönemi medrese yapısına etkisi olmasından

144. Geniş bilgi için bkz. Fâtiḥ Mehmed II Vakfiyeleri, ilgili bölümler; *Süleymaniye Vakfiyesi*, nşr. Kemal Edip Kürkçüoğlu, Ankara 1962, ilgili bölümler.

ve birçok yapı elemanını bünyesinde toplamasından dolayı Anadolu Selçuklu medreseleri ve hatta daha öncesine ait medreselerin yapıları hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

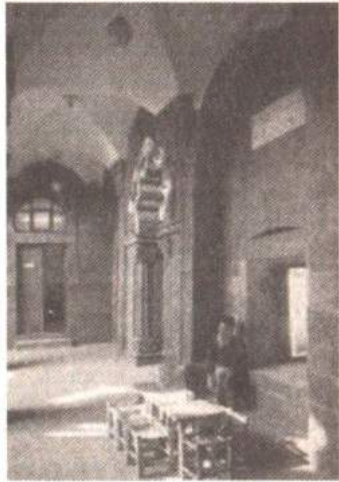
Anadolu medreseleri, üstü açık olsun kapalı olsun bir orta avlu etrafında tertiplenmiş ve umumiyetle müstakil binalardır. Avlusuz ve müstakil olmayan tek medrese, Kayseri'de Külük Câmii'ne bitişik olan medresedir. Avlusu olan ve fakat bir câmi ile birlikte inşa edilmiş medresenin ilk örneklerine ise Artuklu döneminde rastlanır. Kızıltepe'deki Tâceddin Mes'ud Medresesi ile Mardin Şehidiye Medresesi bu tip medreselere girer. Her ikisinde de avlunun bir kanadında medrese için pek büyük sayılabilecek bir Ulucâmii bulunur. Diyarbakır Mes'udiye ve Urfa Ulucâmii medreseleri, kendi avluları etrafında tertiplenmiş, fakat bir ulucâmiin parçası olarak inşa edilmişlerdir. Câmi ile medresenin birbirlerine bitişik olarak yapılması, Güneydoğu Anadolu bölgesinde, daha sonraki yüzyıllarda da devam edecek ve bazı büyük medreselerde bir veya iki mescid bulursa dahi her ikisi de Mardin'de bulunan Sultan İsa ve Kasım Pâdişah Medreseleri'nde olduğu gibi câmi yine medrese ile birlikte yapılacaktır.

Câmi ile medresenin bitişik olarak yapıldığına Selçuklu çağında da şahit oluyoruz. Kayseri Huand Hatun Medresesi bunun bir örneğini teşkil etmektedir. Burada her iki bina müstakil olarak tasarlanmış, sadece bir duvarları müşterek yapılmıştır.

İster müstakil, isterse başka bir binaya bitişik olarak yapılsın her medrese fonksiyonu icabı bazı belirli eleman ve bunların gerektirdiği hacimleri içinde toplayan bir bina tipidir. Bu bina elemanlarının tamamı bir medresede bulunmayabilir. Fakat genellikle bütün medreselerde avlu, eyvan, kışık ders-hâne ve talebe hücreleri (odaları) vardır. Türbe, mescid, aş-

hâne, havuz, helâ ve çeşme gibi bina elemanları ise bazı medreselerde bulunur.¹⁴⁵

Osmanlıların örnek aldıkları Anadolu Selçuklu medreselerinin, genel mekân düzeni açısından kapalı ve açık avlulu, iç mekân düzeni bakımından da karşılıklı iki eyvan (tek eksen) ve avlunun her cephesinin ortasında yer alan birer eyvan (çapraz eksen) tarzında iki ayrı grupta inşa edildikleri bilinmektedir. Bu inşaat türleri XIV ve XV. yüzyıllarda da devam edecek, klasik Osmanlı

Mesudiye Medresesi-Diyarbakır

mimarisinin rasyonel ve evrensel formları ortaya çıkıncaya kadar denemeler durmayacaktır. Güneydoğu Anadolu'da Artukoğulları mimarisi Eyyûbî sanatının etkisi altında kalacak, Orta Anadolu'da Selçuklu mimarisi Karamanlı sanatında yeni bir ifade kazanacak, kuzey ve batı Anadolu'da XIV. yüzyılda bu bölgelere yayılmaya başlayan Osmanlılar'ın geliştirmeye çalıştıkları yeni bir mimarînin ilk örnekleri ortaya çıkacaktır.¹⁴⁶ Gerçekten bina ve elemanları bakımından Osmanlı dönemi medreseleri, daha ilk devirlerden itibaren kendilerinden öncekilerden farklılıklar gösterir. Nitekim Bursa'da Yıldırım, Yeşil ve Muradiye Medreseleri'nde, Selçuklu medreselerinde bulunan simetrik eyvanlar ortadan kalkmış; kible tarafına çıkıntı halinde büyükçe kubbeli bir dershâne ilave edilmiştir. Ayrıca her

145. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, I, 131-142.

146. Kuran age. s. 148.

talebe hücresi, bir pencere ile dışarıya açılır olmuştur. Bir diğer fark da tek katlı olan medreselerde portallerin sadeleşip taş ve tuğlanın birlikte kullanılmış olmasıdır.

Osmanlı medreseleri çoğu zaman bir câmiin yanında yapılırdı. Öğrenciler, geceleri kendi hücrelerinde yatar, yemeklerini imâretten yer, derslerini de yakındaki câmide veya medresenin büyükçe sofasında görürlerdi. Her öğrenci odasının küçük bir dehlizi bulunurdu. Odada duvarlar içine açılmış gözler ve dolaplar vardı ki, öğrenci, kitap ve eşyasını buraya koyardı. Müşterek olan helâ, hücrelerden uzakta ve avlunun bir köşesinde bulunurdu.¹⁴⁷

bb) Medreselerin Dereceleri

Daha önce de kısaca temas edildiği gibi Osmanlı medreselerini klasik dönem itibariyle derecelere ayırmak mümkündür. Bunlar, farklı zaman dilimlerine göre üç grupta ele alınabilir. Bunların ilki, derecelendirmenin nasıl bir sisteme oturtulduğunun bilinmediği ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Sultan II. Murad devrinin sonuna kadar süren "*İlk Medreseler Dönemi*." Orhan Gâzi'nin, İznik'te inşa ettirdiği ilk medrese ile başlayan bu dönemle birlikte medrese sayısında bir hayli gelişme oldu. Bu yüzden ilk teşkilâtlanmanın Sultan II. Murad döneminde yapıldığı bildirilmektedir ki biz, daha önce bu konuya temas etmiştik. İkincisi, yönetim ve teşkilâtta olduğu gibi eğitim ve öğretim kurumlarında da gerçekleştirdiği düzenlemeler ile çığır açan "*Fâtih Sultan Mehmed Dönemi*." Sahn-ı Semân Medreseleri'nin açılması ile medreseler yeni bir statü kazandı. Bu dönemdeki en yüksek medrese Sahn-ı Semân idi. Bu dönemdeki medreseler, hocalarının aldıkları yevmiyeler (ücret, maaş) ile de isimlendiriliyorlardı. Bu konu üzerinde daha önce durulmuştu. Üçüncüsü de, kur-

147. Celal Esad Arseven, *Türk Sanatı*, İstanbul (Cem Yayınları, tarihsiz), s. 95.

duğu medreseler ile medrese düzenine yeni bir çerçeve kazandıran ve Osmanlılar'da bu sistemi zirveye ulaştıran "*Kanunî Sultan Süleyman Dönemi*"dir. Biz, önemine binaen bu dönem ayrı bir başlık altında vermek istiyoruz.

bc) Kanunî Dönemi

Osmanlı medrese sistemindeki en büyük gelişmelerden biri de şüphesiz ki, Kanunî Sultan Süleyman döneminde meydana gelmişti. Kanunî devri, her sahada olduğu gibi medrese eğitim-öğretim ve teşkilâtında da zirveyi ifade etmektedir. Fâtih Sultan Mehmed'in, "*Sahn-ı Semân*" Medreseleri'nde Dâru's-şifa olmakla beraber henüz tıp ve matematik fakülteleri yoktu. Günün şartları ve ihtiyaçları göz önüne alınarak Süleymaniye Medreseleri'ne Tıp, Riyaziye (Matematik) ve Dârul-hadis ilave edildi. Ahmet Cevdet Paşa, Kanunî döneminde Tıp ve Matematik fakültelerinin açılma sebeplerini anlatırken şöyle der: Kanunî Sultan Süleyman dönemindeki geniş çaplı askerî hareketler sebebiyle ordu için bir hayli tabip, cerrah ve mühendise ihtiyaç vardı. Zamana göre mühendislerin de önemi artmıştı. Bu yüzden, Süleymaniye Câmii yanında bir tıp medresesi yapıldı. Böylece ayrı bir doktorlar sınıfı teşekkül etti. Bunun yanında bir de Dâru's-şifa yapıldı. O dönem Avrupa'sında dâru's-şifa yapma fikri yoktu. Yine Süleymaniye Câmii yanında dört büyük medrese yapıldı. Bu arada harp tekniklerinin bilinmesi bakımından alt yapı oluşturan riyaziye (matematik) bilgisinin öğrenilip yayılması için gayret sarf edildi. Câmiin önünde de bir Dârul-hadis inşa edildi. Süleymaniye Vakfiyesi'nden anlaşıldığına göre, Süleymaniye Câmii'nin kuzey tarafına düşen kısımda medrese-i evvel ve sâni denilen birinci ve ikinci medreselerle kuzey doğuda bir hamam, kible tarafında bir dârul-hadis, câmiin tam güneyine tesadüf eden kısmında medrese-i râbi' (4. medrese), bunun doğusun-

da da medrese-i sâlis (3. medrese), câmiin güney batısında tıp medresesi ve eczahâne, câmiin batı kısmına düşen tarafında ise imâret, tabhâne ve dâru'ş-şifa denilen hastahâne yapılmıştı. Demek oluyor ki, Kanunî Sultan Süleyman tarafından vücuda getirilen medreseler manzumesi (üniversite), Dâru'l-hadis, Tıp, Riyaziye, Tabiiyye, Din, Hukuk ve Edebiyat tedrisatı yapılan fakültelerden meydana gelmişti. Ayrıca hastahâne, imâret, hamam, tabhâne vs. gibi birimler bu siteyi (külliye, kampüs) oluşturmuştu.¹⁴⁸

Câmi, medrese ve diğer tesislerin temeli 7 Cemaziyelevvel 957 (24 Mayıs 1550) tarihinde atılmış, Şeyhülslâm Ebu's-Suûd Efendi tarafından mihrabın temel taşı konmuştu. Câmi, Şevval 963'de (Ağustos 1556) bitmiş ise de diğer tesislerin bitiş tarihi daha sonraları olmuştur. Süleymaniye Medreseleri içinde en yüksek pâyeye sahip olan, Dâru'l-hadis idi. Vakfiyeye göre Süleymaniye müderrislerine yemvî (günlük) 60'ar akça verilmesi şart koşulmuştu. 964'te (1556-57) tamamlanan Dâru'l-hadis müderrisine de günlük 50 akça verilmesi şartı vardı. Ancak bu, sadece vakfiye üzerinde kalarak ilk müderrisine yevmiye 100 akça verildiği gibi, sonra tayin edilenlere de aynı miktarda akça verilmişti. Böylece Dâru'l-hadis, XVI. asır ortalarında Osmanlı medreseleri arasında en yüksek pâyeyi almış oluyordu.¹⁴⁹ Buna göre, Fâtih Sultan Mehmed'in kurmuş olduğu Sahn-ı Semân Medresesi, öğretim seviyesi bakımından Dâru'l-hadis medresesinin altında kalmış oluyordu. Bundan böyle en yüksek müderris derecesi, Sahn Müderrisliği değil, sıra ile İbtida-i Altmışlı, sonra Hareket-i Altmışlı, Musıla-ı Süleymaniye, Hamise-i Süleymaniye, Süleymaniye ve nihayet Dâru'l-hadis-i Süleymaniye Müderrisliği oluyordu. Bu

148. Süleymaniye Vakfiyesi, s. 26-32; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, I, 110; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 48.

149. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 48-49.

medreselerde kaç müderris olacağı belli idi ve sayılarında bir artış olmazdı.

Bu dönemde, Hâric ve Dâhil derslerini gören bir öğrenci Hukuk, İlâhiyat ve Edebiyat Fakültesi durumunda bulunan Sahn-ı Semân Medreseleri'ne girmeyecek Riyaziyat ve Tıp Fakültesi derslerini takip edecekse Musıla-ı Süleymaniye denilen medreselere devam ederdi. Ancak buradan mezun olduktan sonra Süleymaniye Medresesi'ne devam edip yüksek tahsil yapabilmirdi.

Kanuni Sultan Süleyman

Böyle bir sistemle Kanunî, bir taraftan Sahn-ı Semân Medreseleri'nin üstünde medreseler kurmayı gerçekleştirirken, bir taraftan da Osmanlı medreselerinin pâyelerini yeni bir sisteme göre düzenlemiş oluyordu. Buna göre Osmanlı Medreseleri'nin aşağıdan yukarıya doğru şu şekli aldığı görülür:

1. İbtida-i Hâric Medreseleri
2. Hareket-i Hâric Medreseleri
3. İbtida-i Dâhil Medreseleri
4. Hareket-i Dâhil Medreseleri
5. Musıla-ı Sahn Medreseleri
6. Sahn-ı Semân Medreseleri
7. İbtida-i Altmışlı Medreseleri
8. Hareket-i Altmışlı Medreseleri
9. Musıla-ı Süleymaniye Medreseleri
10. Süleymaniye Medreseleri
11. Dâru'l-Hadis Medreseleri

Görüldüğü gibi Kanunî Sultan Süleyman devrinin en yüksek pâyeli medresesi, Süleymaniye Dâru'l-Hadisî idi. Daha sonraki dönemlerde Osmanlı ülkesinde birçok Dâru'l-Hadis açılmakla birlikte Süleymaniye Dâru'l-Hadisî, devletin son dönemlerine kadar bu pâyesini ve önemini muhafaza etmişti. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre Süleymaniye Medreseleri ile birlikte en yüksek müderrislik derecesi de Süleymaniye Müderrisliği oluyordu. Süleymaniye'de müderris olabilmek için şöyle bir sıra takip ediliyordu: Önce İbtida-i Altmışlı, yani altmış akçalı yevmiyeden başlayarak Hareket-i Altmışlı, Musıla Süleymaniye, Hâmise-i Süleymaniye* Süleymaniye ve nihayet Dâru'l-Hadis-i Süleymaniye gelirdi. Bu medreselerde kaç müderrisin olacağı belli idi. Sayılarında artış olmazdı.

Bununla beraber Kanûnî döneminde de Fâtih'in tesbit ettiği medrese düzeninin asıl olarak aynen devam ettiği görülmektedir. Gerek Fâtih, gerekse Kanûnî dönemindeki medreselerin, günümüzdeki eğitim-öğretim sistemine göre hangi okullara tekabül ettiğine dair farklı görüşler bulunmaktadır.¹⁵⁰ Bu görüşleri kısmen kabul etmekle birlikte, meseleye dönemin kendi şart ve ihtiyaçları açısından bakmak ve ona göre değerlendirmek gerektiğine işaret etmek gerekir. Zira ne o günün problem ve programları tam anlamıyla günümüze, ne de günümüzün problem ve programları, o günün şart ve programlarına uygun hazırlanmaktadır.

İbtida-i Altmışlı denilen ve 60 akça yevmiye alan müderrislerin sayısı 48 ile sınırlandırılmıştı. Bu derecede bulunan bir müderris, terfi ettiği zaman daha yüksek bir dereceye hareket ettiği için buna "*Hareket-i Altmışlı*" denilmiştir. Yevmiyesi daha öncekinin aynı idi. Buna karşılık müderrislik derecesi daha yüksekti.

* Hâmise-i Süleymaniye müderrisliğinin XVIII. yüzyılın ilk yarısında ve takriben 1139 H. (1726 M.) tarihlerinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bilgi ve kaynaklar için bkz. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, s. 37.

150. Bu görüşler hakkında bkz. Mefail Hızlı, *Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997, s. 30-31.

Bunların sayıları da 32 idi. Buradan terfi eden birisi, Musıla-ı Süleymaniye denilen ve kendisini Süleymaniye Müderrisliği'ne götürecektir olan dereceye yükselirdi. Musıla-ı Süleymaniye Müderrisliği, "kibâr-ı müderrîsîn" denilen müderrisliklerin ilk kademesi idi. Bundan sonra "Hâmise-i Süleymaniye", daha sonra da Süleymaniye'nin dört müderrisinden birinin müderrisliği ve nihayet "Dâru'l-hadis" müderrisliği gelirdi.

Osmanlı Devleti'nde pâyeye itibariyle Dâru'l-Hadis medresesinin üstünde bir medrese olmadığı gibi, müderrisliğinin üstünde de bir müderrislik bulunmuyordu. Bu bakımdan buranın müderrisi arzu ettiği takdirde "Mahrec Mevleviyeti"ne dahil Kudüs, Halep, Eyüp, Selanik, Tırhala, Yenişehir, Galata, İzmir, Sofya, Trabzon ve Girit kadılıklarından birine tayin edilebilirdi.

Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlılar döneminde ilk defa tedris (eğitim-öğretim) hayatına başlayacak olan bir öğrenci, "muhtasarat" denilen dersleri gördükten sonra "Hâşiye-i Tecrid" Medresesi'ne devam eder. Orada başarılı olursa hocasından (müderris) bir belge (icâzetnâme, diploma) almak suretiyle bir yukarı derecedeki "Miftah" Medresesi'ne devam edip kademeleri birer birer geçerdi. Böylece değişik hoca ve medreselerde dersler görürdü. Nihayet "Hâric" ve "Dâhil" Medreseleri'ndeki dersleri gördükten sonra başlangıçta "Sahn Medreseleri'ne, Süleymaniye'nin kuruluşundan sonra da dilerse "Süleymaniye" Medreseleri'ne devam edebilirdi. Buraları da tamamladıktan sonra "icâzet" alırdı. Yani, müderrislik yapabileceğine dair kendisine diploma verilirdi. Cevdet Paşa, Sahn Medreseleri'ne gelinceye kadar Osmanlı dönemindeki talebenin geçtiği merhaleleri şu ifadelerle dile getirir:

"Ve talebeden biri danişmend olmak murad eylese, ibtida ulemâdan bir zata varup "Hâric" derslerini yani mukaddemat-ı ulûmı taallum ve tahsil ettikten sonra ol zatın tavassut ve de-

lâletiyile müderrisînden birine varup ve "Dahil" derslerini görüp Sahn derslerine kesb-i liyakat eylerdi. Sahn medreselerine dahil olabilmek için onların "idadiyesi" hükmünde bulunan medreselerde ikmâl-ı ulûm-ı mürettebe etmek lazım gelirdi ki, bunlara "Musıla-ı Sahn" denirdi. Sahn medreseleri, Fâtih Câmî-i Şerifi'nin iki tarafındaki kargir ve kurşunlu sekiz medresedir ki bunlara "Sahn-ı Semân" denir. Bunlarda sahib-i hücre olan talebe, ulemâ ve fuzalâdan zatlar olup nicesinin te'lifat-ı makbulesi vardır. Bunların eskilerine "Muid" denir ki, medreselerinde müzakereci olup bu medreselerin arkalarında ve idadiyeleri makamında sekiz Tetimme medreselerindeki talebeye dahi tedris-i ulûm ederlerdi. Koçi Bey, Sultan IV. Murad'a takdim eylediği risalesinde der ki, bin tarihine gelince Sahn müderrislerinin şimdiki müderrisler kadar kadr ve itibarları vardı.

"İşte talebe-i ulûm, böyle yek diğerin idadiyesi olan medreseden medreseye nakl ve hareket ile ikmâl-i ulûm ve fûnûn ederek Hâric, Dâhil ve Sahn raddelerinde nice müddet danişmend olarak yoluyla mülâzım olduklarında isimleri rûzname-i hümayûna kayd olunurdu. Elhasıl mülâzımînin kâffesi ashabı ilim ve maariften olarak içlerinde nâ-puhte (pişmemiş, olgunlaşmamış) ve mechulu'l-ahval kimse bulunmazdı."¹⁵¹

bd) Müderrisliğe Tayin

Medreselerdeki dersleri sırasıyla görüp icâzetnâme alan müderris adayı, bundan sonra mülâzemet ve kadiasker defterine kayd olunarak "nevbet" denilen sırasını beklerdi. Bu durumda olan danişmendlere "Mülâzım" denirdi. Ancak bu devrenin kimin yanında veya kime bağlı olarak geçirildiği ve bu devrede mülâzımların maaş alıp almadıklarını bugün kesin olarak söylemek mümkün değildir. Anadolu'da müderrislik veya kadılık yapmak isteyenler Anadolu, Rumeli'de bu

151. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, 109.

görevi yerine getirmek isteyenler de Rumeli kadiaskerinin belli günlerdeki meclislerine devam edip "Matlab" denilen deftere isimlerini kayd ettirirlerdi. Sırası gelen müderris adayı en alt seviyedeki "Hâşiye-i Tecrid" Medresesi müderrisliğine atanırdı. Bu medrese, Yirmi ve Yirmi Beşli Medrese'dir. Buradan terfi edince bir derece yüksek olan otuz, daha sonra otuz beş akça yevmiyeli "Miftah" Medreseleri'nden birinin müderrisliğine tayin edilirdi. Böylece en üst kademeye kadar çıkabilirdi. Medreseyi bitiren askerî sınıfa geçmek isterse o zaman kendisine yirmi bin akça ile "Zeâmet" in ilk derecesi verilirdi.¹⁵²

Ebussud Efendi Kabri - Eyüp

Mülâzemet, Ebu's-Suûd Efendi'nin Rumeli kadiaskerliğine kadar belli bir kanuna bağlanmamıştı. Bundan sonra yedi sene de bir mülâzemet usûlü kanun haline getirilerek pâdişaha arz olundu. Bunun üzerine 968'de (1560-61) nevbet ferman olunup medrese mezunlarının "Ruznâme-i Hümâyûn" a kayd olarak sıra beklemeleri icab ettiği görülmektedir. Buna göre ulemâden her pâyede olanların ne kadar mülâzım verecekleri de bu dönemde tesbit edilip karara bağlandı. Nitekim kadiaskerlere 10'ar, bilâdî selâse kadılarına beşer, ve diğer taht kadılarına da üçer mülâzım vermeleri kanun olmuştu. Öbür taraftan her müderrisin mü-

152. *Fâtih Kanunnâmesi*, s. 21; Uzunçarşılı, İlmiye, s. 55.

lâzemet veremediği ve ancak Ellili Medrese seviyesindeki müderrislerin mülâzemet verebildikleri anlaşılmaktadır.¹⁵³

Başlangıçta, bütün müderrislerin tayinleri kadıaskerlerin pâ-dişaha arzı ile yapılırken, XVI. asır ortalarından itibaren Hâşiye-i Tecrid, Miftah ve Kırklı Medreseler'in müderrislerinin kadıasker, daha üst seviyedeki medreselerin müderrislerinin tayinleri ise Şeyhülislâm Sadrazam vâsıtasıyla inhası üzerine olmakta idi.¹⁵⁴

Osmanlı medreselerinde müderrislik yapmak isteyenler, sadece diplomalarını ibraz etmek suretiyle bu göreve getirilmiyorlardı. Onlar, ayrıca bir imtihana tâbi tutuluyorlardı. Şayet bir medresede münhal bir yer (boş kadro) varsa ve buraya da birden fazla tâlip bulunuyorsa, aralarında seçim yapıp en liyakatli olanı seçmek için imtihana başvurulurdu. Bu imtihanda, adaylara bir mesele (problem) verilir, takrirleri dinlenir ve bir de risâle yazdırılırdı. Jüri tarafından dinlenen ve sorulara doğru cevap vermekle birlikte risâlesi (tezi) kabul edilen aday, müderrisliğe atanırdı. Müderrislerin imtihanında kadıaskerler de hazır bulunurdu. İmtihan, herkese açık olarak bir câmide yapılırdı. Bu imtihandaki sorular, müderrislerin seviyesine göre olurdu.¹⁵⁵

Osmanlı Devleti, mükemmel bir eğitim, askerî ve idarî teşkilâta sahip bulunuyordu. Bu teşkilât, XVI. yüzyılda günümüzdeki modern devletlerin teşkilâtları derecesinde muntazam ve birbirleri ile bağları olan karmaşık (mürekkeb) bir manzara arz etmekte idi. Gerek eğitim ve öğretim, gerekse diğer sahalarla ilgili durumu daha iyi kavrayabilmek için, bin-

153. Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bkz. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 34-35; Kazıcı, *Ana Hatları ile İslâm Eğitim Tarihi*, s. 96-97.

154. Bilgi için bkz. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman*, Bibliotheque National (Paris) Ancien Fonds Turc, nr. 40, vr. 138 a; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 59.

155. Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 63-64.

lerce defter ve milyonlarca belgenin bulunduğu Osmanlı arşivini görüp tedkik etmek gerekir. Kendinden önceki Müslüman devletlerde olduğu gibi Osmanlılar'da da medreseleri genel anlamda iki grupta mütalaa etmek gerekir. Bunlar; genel eğitim ve öğretim veren medreseler ile özel eğitim ve öğretim veren ihtisas medreseleridir.

be) Medreselerde Okunan Dersler ve Kitaplar

Osmanlı medreselerinde aşağıdan yukarıya doğru her derecedeki medreselerde hangi ders ve kitapların ne ölçüde okutulduğunu kesin olarak söylemek pek mümkün değildir. Bazı kanunnâmeler ile vakfiyelerde okunması istenilen bazı eserlerin isimleri verilmişse de bunların, Osmanlı medreselerinde okutulan ders ve eserlerin tamamı olmadıkları anlaşılmaktadır. Zira müderrislerin belirli ilimlerin ve onlarla ilgili temel eserlerin yanında bunları anlamaya hizmet eden ve yardımcı ders kitapları diyebileceğimiz diğer eserleri de okuttukları görülmektedir.

XVI. yüzyılda bu konuda bize ışık tutan en geniş bilgiyi Taşköprîzâde İsmeddin Ahmed Efendi'nin otobiyografisi vermektedir. Mecdî'nin, "eş-Şakaiku'n-Nu'maniye" tercümesinin sonunda Taşköprîzâde'nin, Hâşiye-i Tecrid Medresesi'nden Sahn-ı Semân Medreseleri'ne kadar her seviyede okuttuğu temel ders ve eserler kaydedilmiştir. Bunlar sâyesinde o devirde Osmanlı medreselerinde okutulan temel ilimleri ve eserleri tesbit mümkün olduğu gibi, her seviyedeki medresenin eğitim müddetini tesbit etme imkânı da sağlanmaktadır. Ancak, Osmanlı medreselerinde kitap geçmek esas olduğuna göre her seviyedeki medresenin müddetinin hoca ve talebelerin gayretlerine bağlı olarak uzayıp kıaldığı anlaşılmaktadır. ¹⁵⁶

1. Genel Eğitim ve Öğretim Veren Medreseler

Osmanlılar, Selçuklu ve Anadolu beyliklerini örnek alarak bir ilim müessesesi olarak medreseyi kurdular. Bununla beraber Osmanlı medreseleri, naklî ilimlerde Şam-Mısır, aklî ilimlerde de Bağdat-Semerkant bölgesinde yetişmiş ilim adamlarından istifade etmişti. Daha önce de temas edildiği gibi Orhan Gâzi, İznik'te ilk Osmanlı medresesini kurduğu zaman Kayseri ve Kahire'de tahsil görmüş olan Dâvud-ı Kayserî'yi bu medreseye ilk müderris olarak tayin etmişti.

Bilindiği gibi, Osmanlılar'da medrese eğitim ve öğretimi, hemen hemen devletin kuruluşu ile birlikte başlamıştır denebilir. Genel bilgi veren medreselerde kelim, mantık, belagat, lügat, nahiv, matematik, astronomi, felsefe, tarih ve coğrafya gibi "Âlet ilimleri"nin yanında "Ulûm-ı Âliye" denilen Kur'an ilimleri ile hadis ve İslâm hukuku (fıkıh) gibi ilimler okutuluyordu.

Genel olarak Osmanlı medreselerinde okutulan eserler, her dönem ve bölgede aynı olmamakla birlikte, birçok yerde müşterek olan bazı eserlerden söz etmek mümkündür. Buna göre medreselerde, hendeseden Şemseddin Mehmed Semerkandî'nin (ö. 600/1209) "Eşkâlü't-Te'sis" adlı eseri ile bunun şerhi olan Kadızâde-i Rûmî'nin kitabı okutulurdu. Matematikten hangi eserin okutulduğuna dair kesin bir bilgi olmamakla beraber, Bağdatlı İmadüddin b. Abdullah tarafından telif edilmiş olan ve "el-Fevaidü'l-Bahaiye" diye meşhur olan bir hesap kitabı ile bu eserin hicrî 891'de (M. 1486) Kemaleddin Hasan tarafından telif edilen şerhinden daha sonraları istifade edildiği bilinmektedir. Bu arada, Ali Kuşçu'nun, "Risâle-i Muhammediye" adlı ve hesaba dair olup Fâtih Sultan Mehmed'e takdim ettiği eserinin de medreselerde okutulmuş olması ihtimal dahilindedir.

Astronomi (heyet) ilminden Çağmînî'nin "el-Mûlahhas" isimli eseri ile şerhleri ve Ali Kuşçu'nun Arapça olan "Risâle-i Fet-hiye"si okunuyordu. Bunlardan başka daha bazı eserlerin okunmuş olması ihtimal dahilindedir.

İlm-i Hikmet veya felsefenin XVI. asır sonlarına kadar medreselerde okutulduğu anlaşılmaktadır. Kâtib Çelebi, bu ilim dalında Molla Fenârî, Kadızâde-i Rûmî, Hocazâde, Ali Kuşçu, Müeyyedzâde Abdurrahman, Mirim Çelebi, İbn Kemâl ve Kınalızâde Ali Efendi'nin eserlerinin okunduğunu kaydetmektedir.

Mantık ilmi ile ilgili olarak "Şerh-i Şemsiye", "Şerh-i İsaguci" ve mufassal olarak "Şerh-i Metâlî" gibi eserler okutulmakta idi. Belâgat (meânî, bedi, beyân) ilmi ile ilgili olarak Sekkâkî'nin (ö. 626/1228) "Miftahu'l-Ulûm" adlı eseri ile, bunun, İbn Hâcib tarafından kaleme alınan "Tel-hisu'l-Miftah" isimli bir çeşit özeti olan eser ve diğer şerhler okutulurdu. Kelâm ilminden de İsfahânî'nin Tevâlî şerhi Hâşiye-i Tecrid okutulurdu.

Usûl-i Fıkıh ilminden de Telvih ile İbn Hâcib'in "Muhtasar-ı Munteha" isimli eserinin Adudüddin Abdurrahman İyçî (ö. 756/1355) tarafından yazılan ve ulemâ arasında "Şerh-i Adûd" denilen şerh ile "Menaru'l-Envâr" şerhi ve İbn Melek ile Molla

و عالیم امام ایله یل سیه رد و رتبه ایوب سپه سلطان
چیرا دلوب ادلر که دروب مولای مذکور ی تحفیلر اکره نشا

Ali Kuşçu'nun Risale-i Muhammediye adlı eserini Fatih Sultan Mehmed'e sunarken gösteren minyatür.
Nakşî Bey'in minyatürü

Kinalızâde Ali Efendinin
Ahlâk-ı Alaî adlı eserinin ilk
sayfası

Hüsrev'in "Telvih" haşiyelerinden baş-
ka yine Molla Hüsrev'e ait olan "Mirka-
tu'l-Vusûl" ile diğer âlimlerin eserleri o-
kutulurdu. Fıkıh denilen İslâm huku-
kundan da Hidâye ve bunun Ebu'l-Ha-
san Ali Mürginanî (Merginanî?) (ö.
593/1196) tarafından yazılan şerhi ile
Zeylaî'nin (ö. 743/1342) Kenzü'd-De-
kaik şerhi, İbrahim Halebî'nin (ö.
956/1549) Mülta'âl-Ebhur adlı eseri
ve Molla Hüsrev'in Gurer adlı eserleri
gibi eserler okutuluyordu.

Akaid ilmi ile ilgili olarak da Adu-
diye de denilen Akaid şerhi, Celaled-
din Devvânî'nin (ö. 908/1502) İsbât-ı
Vâcib adlı eseri, Necmeddin Ebû
Hafs Ömer en-Nesefî'nin (ö.
637/1142) Akaid metni ile bunun çe-
şitli şerhleri ile Sadeddin Taftazânî'nin
Akaid şerhi okutuluyordu.

Usûl-i Hadis ile Hadis ilminden İbn Mübarek (ö.
181/797), İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1448) eserleri
ile Buhârî ve diğer hadis kitapları okutuluyordu. Tefsirden
Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud ez-Zamahşerî'nin (ö.
538/1143) el-Keşşaf adlı eseri ile Kadı Beyzavî'nin
(685/1286) Kadı Beyzavî diye meşhur olan Envâru't-Tenzil ve
Esraru't-Te'vil adlı eseri okutuluyordu.¹⁵⁷

Osmanlı Devleti'nin, medenî ve kültürel alanda gelişme-
sine imkân veren birçok konuda olduğu gibi, eğitim ve öğre-
timdeki açıklık politikasını da sonuna kadar devam ettirdiğini,

157. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 20-23.

ülkeye davet ettiği mütehasşıs hocalar ile ilim adamları sayesinde öğrenmiştik. Bu bakımdan, ilk dönemlerde Osmanlı medrese sisteminin Anadolu Selçuklu ve yine Anadolu beyliklerinin medrese sistemi şeklinde olacağını kestirmek kolaydır. Bununla beraber daha Yıldırım Bâyezid devrinde yeni bir düzenlemeye gidildiği, Sultan II. Murad döneminde Edirne "*Halebiye Medresesi*"ndeki Tetimme ve yine burada "*Dârü'l-Hadis Medresesi*"nin açılmasıyla geliştiği ve nihayet köklü değişikliğin Fâtih Sultan Mehmed devrinde ortaya çıktığı bilinmektedir. Fâtih dönemindeki medrese ve eğitim-öğretim sistemi, Kanunî Sultan Süleyman tarafından "*Süleymaniye Medreseleri*"nin açılmasına kadar devam etmişti.

İster klasik dönemde olsun, ister Tanzimat'tan (1839) sonraki yeni dönemde olsun, genel eğitim ve öğretim veren medreseler, dönemlerindeki ilimlerin birlikte okutulduğu medreselerdir.

İstanbul'da "Sahn-ı Semân" ve tetimmeleri kurulduktan sonra, Osmanlı Devleti hududları içindeki medreselerde yeni bir düzenlemeye gidildiğine daha önce işaret edilmişti. Buna göre aşağıdan yukarıya doğru her derecede hangi ders ve kitapların ne ölçüde okutulduğunu kesin olarak söylemek mümkün görülmemekte ise de bazı vakfiye, kanunnâme ve biyografiler sayesinde bunları tesbit etmek kolaylaşmaktadır. Genellikle, müderrislerinin aldıkları yevmiye (günlük ücret) miktarına göre de isimlendirilen Osmanlı medreseleri, aşağıdan yukarıya doğru şöyle bir sıra takip eder:

a) Hâşiye-i Tecrid (Yımmili) Medreseleri

Bu sınıfa giren medreselerde, Seyyid Şerif Cürcânî'nin, Kelâm sahasındaki "*Hâşiye-i Tecrid*" adlı eseri okutuluyordu. Bu-

* Sultan II. Murad, Edirne'de yaptırdığı bu medresesine o sırada Haleb'ten gelmiş olan Siraceddin Mehmed (Halebî)'nin adını vermişti. Ayrıca, bu medresenin ilk müderrisi olarak da onu tayin etmişti.

nun için bu medreselere "Hâşiye-i Tecrid" adı verilmişti. Bu eser, Nâsiruddîn Tûsî'nin "*Tecridü'l-İtikad*" veya "*Tecridü'l-Kelâm*" adlı eserinin hâşiyesidir. Öyle anlaşıyor ki "Hâşiye-i Tecrid", adını verdiği medresede okutulan en önemli ders kitabıdır. Bu medresede, adı geçen eserden başka kitaplar da okunmakta idi. Nitekim Seyyid Şerîf'in fıkıh ilmine dair olan "*Şerh-i Feraiz*"i ve Sa'düddin Taftâzânî'nin belagat ilmine dair olan "*Mutavvel*"i de okutulmakta idi. Öbür taraftan, öğrencinin bu medresede okutulan eserleri anlayabilmesi için "*İlm-i Sarf*"tan Emsile, Bina, Maksud, İzzî ve Merah; "*İlm-i Nahiv*"den Avâmil, İzhar, Kâfiye gibi eserleri, Şerh-i İsağuci gibi Arapça, Tevali gibi fıkıh usûlüne dair eserleri de okumuş olması gerekir.

b) Miftah (Otuzlu) Medreseleri

Bu medreseler de, Sa'düddin Taftâzânî'nin belagat ilmine dair olan "*Şerh-i Miftah*" adlı eserinin adını taşımaktadır. Bu medreselerde, Şerh-i Miftah'tan başka fıkıhtan Tenkih ve Tavzih, kelâmdan Hâşiye-i Tecrid'in devamı, hadisten de Mesâbih okutuluyordu. Bununla beraber Hâşiye-i Tecrid Medresesi'nde olduğu gibi bu medreselerde de başka eserlerin okutulmuş olması gerekir. Nitekim Kâtib Çelebi, Fâtih Sultan Mehmed'in, "Otuzlu" Medreseleri'nde "*Miftah-ı Meânî*" ve "*Sadru'sh-Şeria*"nın okutulmasını emrettiğini söyler.

c) Telvih (Kırklı) Medreseleri

Müderresine günlük olarak 40 akça verildiği için Kırklı Medrese diye anılan bu medreselerde belagat ilminden "*Miftahu'l-Ulûm*", Usûl-i Fıkıh'tan "*Tavzih*", Fıkıh'tan Râdiyüddin Hasan Saganî'nin "*Meşâriku Envârî'n-Nebeviye*"si ile Hadis ilminden de Begavî'nin Mesâbih adlı eseri okutuluyordu. Bütün bunlardan başka daha farklı eserler de ders kitabı olarak takib edilmiştir. Kırklı medreselerde adı geçen bu eserlerden başka eserlerin okutulduğu da bilinmektedir. Nitekim Şerh-i

Mevakıf, Hidâye ve Nahiv ilminden de el-Kâfiye gibi eserlerin okutulduğu bilinmektedir.

d) Ellili Medreseler

Müderrislerine günlük (yevmiye) 50 akça verilen bu medreseler, "Hâric" ve "Dâhil" olmak üzere ikiye ayrılır. Kırklı ve Hâric Ellili Medreseler, Osmanlı Devleti'nden önceki devirlerde Anadolu'da hükümdar olan Anadolu Selçukluları ile beyliklerin hükümdar, hükümdar aileleri ve vezirlerinin yaptırdığı medreselerdir. Dâhil medreseleri ise Osmanlı pâdişahları ile şehzâde vâlideleri, şehzâdeler ve pâdişah kızlarının yaptırdıkları medreselerdir.

Ellili Medreseler'in Hâric bölümünde; Fıkıh alanında Hidâye, Kelâm'dan Şerh-i Mevakıf, Hadis'ten de Mesâbih okutuluyordu. Bu medreselerin Dâhil bölümünde ise Fıkıh'tan Hidâye, Usûl-i Fıkıh alanında Telvih, Hadis'ten Buhârî, Tefsir'den de Keşşaf ve Beyzavî okutuluyordu.

e) Sahn-ı Semân Medreseleri

Daha önce de belirtildiği gibi Sahn-ı Semân Medreseleri, Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'da kurduğu külliye de bulunan sekiz medreseden oluşur. Bu medreseler, Kanûnî Sultan Süleyman tarafından Süleymaniye Medreseleri kuruluncaya kadar en yüksek tahsil veren eğitim ve öğretim kurumları idi. Sahn-ı Semân Medreseleri, sahalarında mütehassıs olacak elemanları yetiştirdiği için Musıla'yı tamamlayan öğrenci, hangi branşta ilerlemek istiyorsa o branşla ilgili şubeye devam ederlerdi. Böylece Sahn-ı Semân'ın her bir medresesi, ayrı bir fakülte olma özelliğini taşımış oluyordu. Ülkede, çeşitli dallardaki fen ve ilimler buralarda öğretilirdi. Bu sebeple seçitli hakimler, hekimler ve mühendisler hep buralardan yetişirlerdi.¹⁵⁸ Fâtih vakfiyesine

158. Emin Bey, "Tarihçe-i Tarık-ı Tedris", İlmiye Salnâmesi, s. 645.

göre müderrisine yevmiye 50 akça tayin edilmiş ise de bazı müderrislerin burada kalarak terakki ettikleri, yani başka medreselere gitmeden yevmiyelerinin, bulundukları yerlerde yükseltildiği ve böylece 60, 70, 80, 90 akçaya kadar çıkardığı görülmektedir. Burada okutulan derslere gelince bunlar, daha öncekilerin bir devamı mahiyetinde olmak üzere şunlardır: Fıkıh alanında Hidâye, Usûl-i Fıkıh'tan Telvih ve Şerh-i Adûd, Hadis'ten Buharî, Tefsir'den de Keşşaf ve Beyzavî.

f) Altmışlı Medreseler

Müderrisine yevmiye 60 akça verilen medreselerdir. Bunlar, pâyeye bakımından Sahn medreselerinden üstün olmakla birlikte tahsil müddetleri Sahn medreseleri kadar idi. Hatta Sahn medreselerinde eğitime başlanılan bazı eserlerin buralarda ikmaline çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu medreselerde okutulan dersleri de şöyle sıralamak mümkündür:

Fıkıh	: Hidâye ve Şerh-i Ferâiz
Usûl-i Fıkıh	: Telvih
Kelâm	: Şerh-i Mevakıf
Hadis	: Buharî.

Zaman zaman değişiklikler olmakla birlikte medreselerde okutulan bu derslerin yanında "Cüz'iyat" adı verilen Hikmet (Felsefe), Hesap-Hendese (Matematik-Geometri), Hey'et (Astronomi), İlm-i Zic (astronomi cetvelleri), Coğrafya, İlm-i nücûm (yıldızlar ilmi), Tıp ve Teşrih de vardır. Son asırlarda bunlara "Koltuk Dersleri" veya "Âlet İlimleri" de denmiştir. Asıl ilim şubelerini bitirenler, yukarıda isimleri verilen müsbet ilimleri tahsil edebilirlerdi. Nitekim bu branşlara giren ilimleri Fâtih'in medreselerinde bulunan fâzıl ve zu'l-cenâheyn (iki kanatlı, aklî ve naklî ilimlerde söz sahibi olanlar) denilen âlimlerden ya genel mahiyette veya özel olarak tahsil ederlerdi.

Her ne kadar isim olarak bunlara cüz'iyat deniyorsa da bunlar, medreselerde bulunan temel derslerdi.¹⁵⁹

Osmanlı dönemi genel eğitim ve öğretim veren medreselerinde gerek aklî, gerekse naklî ilimlerde okutulan dersler, zaman zaman değişik olagelmışlerdir. Hatta bazı kaynaklarda bu dersler ile kitapların isimleri manzum olarak verilmiştir. Fâtih Kütüphanesi'nde 4985 numaralı eserin boş bir yerine medreselerde okutulan dersler manzum olarak şöyle ilave edilmiştir:

Sarf okusan bir muhterem kişiden

Eline kitabın alsan olmaz mı?

Çalışsan aferin dese işiten

Düşmanın bağrını delsen olmaz mı?

Emsileyi ezber edüp süre gör

Maksud ile muradına ire gör

İzzî bilüp kaideye gire gör

Merah'ı bir hoşça bilsen olmaz mı?

Avâmil ne derse âmil ol sen de

Misbah ile nur-ı ilmi bul sen de

Kâfiye'yi Câmi ile bilsen de

Kendini â'lâ eylesen olmaz mı?

Mantık'ın çok olur kıyl ile kali

Hâcegânı hûb yazmıştır akvali

159. Geniş bilgi için bkz. A. Süheyl Ünver, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 101-106; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 20-21; Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, II, 17-23.

*Kutbeddin'den bilmek için eşkâli
Seyyid-i Hâşiyeyi bulsan olmaz mı*

*Telhis'in dersine gark olup yanıp
Muhtasar sözüne Mütavvel katıp*

*Miftah'ın üstüne Seyyid'i tutup
İlim deryasına dalsan olmaz mı?*

*Menâr'ın üstüne tut İbn-i Melek
Tavzih u Telvih'e eriş giderek*

*Pezdevî'de hâsıl eylesen gerek
Usûlü mahlûlun alsan olmaz mı?¹⁶⁰*

Bu derslerden başka, biraz önce bahsedilen ve "Cüz'iyat" adı ile medreselerde okutulan müsbet ilimler ile ilgili olarak da şiirler kaleme alınmıştır.

*Hikmetten oku hem cüz'iyatı
Fehm et cihanı seyreder cihatı*

*Hendese ilmin okursan evvel
Eşkâl-i te'sis şerhin bil eshel*

*İlm-i hesaptan oku hülâsa
İbn Celî bul ersin havasa*

*Bil ilm-i hey'et bul Şerh-i Çağmin
Berçendî'yi kıl halline tayin*

*İlm-i amelden bil usturlabı
Üç bist bâbı seyret dolabı*

*Rub'u Müceyyeb doğru ameldir
Oku amel kıl kim bî-bedeldir*

*Rub'u mukantar bil eyle seyran
Coğrafiya bil Takvim-i Büldân*

*Bil ilm-i zicten fasl-ı Tûsî
Takvimin ol dūrūr ziba arûsî*

*İlm-i Nücûm'dan ahkâmı bulma
Olacak olursan boş yorulma*

*Ahkâm-ı necmi bilmek haterdir
Ahkâm-ı şer'î bil muteberdir*

*Okut ulûmu cüz ile bile
Teşrih ilmin Tıbb-ı Nebi'yle*

*Teşrihi seyret görsen de san'at
Tıb ilmini bil, bul tende sıhhat.¹⁶¹*

Osmanlılarda, ilk medresenin kuruluşundan ve bilhassa Fâtih tarafından kurulan Sahn-ı Semân medreselerinden sonra belli bir düzen ve kanuna bağlanan medrese eğitimi ile müderrislik, ufak tefek bazı olaylar bir tarafa bırakılacak olursa güzel ve sistemli bir şekilde işliyordu. Fakat XVI. yüzyılın son çeyreğinde değişik sebeplerden dolayı* eğitim ve öğretim müesseselerinde bazı aksaklıklar görülmeye başlandı. Bunlar, medresenin gerilemesine ve hatta ileride çökmesine sebep oldu. Bu çöküşü durdurmak için zaman zaman başvurulmuş ıslâh çalışmaları ve bu uğurda harcanan çabalar ile yapılan teklifler¹⁶², fazla tesirli olmamış görünmektedir.

161. Ünver, age. s. 104-105.

* İleride bu sebepler ele alınıp incelenecektir.

162. Geniş bilgi için bkz. *Koçi Bey Risâlesi*, nşr. Zuhuri Danışman, İstanbul 1972, s. 24-31.

2. İhtisas Medreseleri

Görüldüğü gibi şimdiye kadar genel eğitim ve öğretime tahsis edilmiş bulunan medreselerin bu faaliyetleri üzerinde durduk. Halbuki Osmanlı toplumunda, bunların dışında da eğitim ve öğretime tahsis edilmiş bazı kurumlar vardı. Bunlar, daha ziyade ihtisası gerektiren bir dalda ağırlıklı olarak eğitim ve öğretim yapılan medreselerdir. Bunlardan bir kısmı, Osmanlılardan önceki Müslüman ülke ve devletlerde olduğu gibi Osmanlılarda da aynı isimle varlıklarını sürdürmüşlerdir. Biz bunları, genel medrese statüsünde olan ve olmayan diye iki kategoriye ayırmak istiyoruz.

a) Genel Medrese Statüsündeki İhtisas Medreseleri

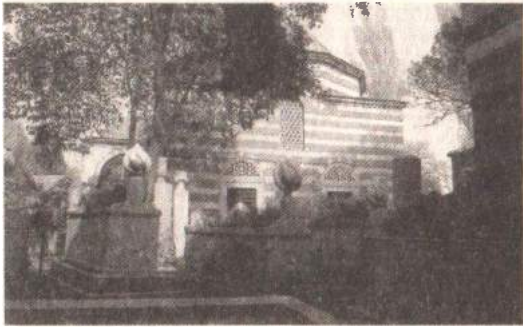
Eserimizin birinci bölümünde görüldüğü gibi, pek çok Müslüman devlette genel eğitim ve öğretim veren medreselerden başka özel alanla ilgili faaliyetlerde bulunan medreseler de vardır. Osmanlılar da bu sistemi devam ettirmek suretiyle genel bir anlayışa iştirak etmiş görünmektedirler. Osmanlı döneminde bu kategoriye giren medreseleri de üç kısma ayırmak mümkündür. Bunlar; Dâru'l-kurra, Dâru'l-hadis ve Dâru't-tıb gibi isimler almaktadır. Bunlardan başka, değişen dünya şartlarının gereği olarak klasik dönemde bulunmayan yeni bazı ihtisas medreselerinin kurulduğuna işaret etmek gerekir.

aa) Dâru'l-Kurra

Daha önce de işaret edildiği üzere, "yer, mekân, ev" gibi anlamlara gelen "dar" ile "okuyan" anlamındaki "kari" kelimesinin çoğulu olan "kurra" kelimelerinden meydana gelen "Dâru'l-kurra", Kur'an-ı Kerim'in öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının ezberletilip kıraat vecihlerinin talim ettirildiği mektepler için kullanılmıştır. Bazı Müslüman devletlerde bu kurumlara "Dâru'l-Kur'an" ve "Dâru'l-huffaz" gibi isimler de verilmiştir.

Osmanlı eğitim ve öğretim sistemi içinde yer alan ihtisas medreselerinden biri de Dâru'l-kurra'dır. Osmanlılar'dan önce

olduğu gibi, Osmanlılar'da da "kari"ler ile câmi hizmetlileri, genellikle bu müesseselerden yetişirlerdi. Sıbyân mektebini bitiren veya o seviyede özel bir öğrenim görmüş olan bir talebe, bu kurumlarda okumak istediği zaman, önce en alt seviyedeki bir Dâru'l-kurra'ya girip orada hıfzını tamamladıktan sonra daha yüksek seviyedeki bir Dâru'l-kurra'ya devam ederdi. Burarlarda "İlm-i Kiraat" ve "İlm-i Mehâric-i Hurûf"u öğrenirdi.¹⁶³

Sokullu Mehmet Paşa Daru'l-Kurra - Eyüp

Osmanlılar'ın, Dâru'l-kurra müesseselerine büyük bir önem verdikleri anlaşılmaktadır. Gerek arşiv belgeleri, gerek vakfiyeler, gerekse seyahatnâmeler, pekçok şehirde Dâru'l-kurraların bulunduğuna işaret etmektedir. Gezip gördüğü yerlerdeki dâru'l-kurralar'ın bazı özellikleri hakkında bilgi veren Evliya Çelebi (1611-1682), kendi çağında oldukça fazla sayıda Dâru'l-kurra'dan söz etmektedir. Nitekim onun verdiği bilgiye göre Amasya'da dokuz dâru'l-kurra vardı. Bunlardan sadece Sultan Bâyezid Dâru'l-kurra'sında 300'den fazla hafız bulunmakta idi. Bunların arasında "Kiraat-ı Seb'a", "Aşere ve Takrib" bilenler de vardı.¹⁶⁴ İlk bakışta abartılı gibi görünen bu bilgi, "Amasya Tarihi" yazarı Hüseyin Hüsameddin'in buradaki mevcut sekiz Dâru'l-

163. Daha geniş bilgi için bkz. Taşköprizâde İsâmeddin Ahmed Efendi, *Mevzuât-ı Ulûm*, trc. Kemaleddin Mehmed, İstanbul 1313, I, 141-144.

164. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, II, 188.

kurra hakkında ayrıntılı bilgi vermesi, Evliya Çelebi'deki sayının pek de abartılmamış olduğunu göstermektedir.

Evliya Çelebi, gezdiği bütün Osmanlı şehirlerindeki dâru'l-kurralar hakkında geniş ve kapsamlı bilgiler vermektedir. Nitekim İstanbul, Edirne, Bursa, Erzurum gibi hemen her yerde dâru'l-kurralar olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin sadece Cevdet Tasnifi'nin "Evkaf" ve "Maarif" bölümlerine bakıldığı zaman bile karşımıza sayısız dâru'l-kurra çıkmaktadır. Bunlar, halk tarafından vakıf suretiyle yapılmış eserlerdir. Halkın, Dâru'l-kurralar'a olan bu ilgisi, son zamanlara kadar devam etmiş görünmektedir. Biz, örnek olması bakımından sadece buradaki görev değişikliği ile gündeme gelen iki Dâru'l-kurra'nın ismini, o günün arz (dilekçe) dili ile kısaca nakletmek istiyoruz:

"Der-i devlet mekine arz-ı dâi-i kemine oldur ki, medine-i İzmir'de Hasan Hoca Mahallesi'nde Keçeciler sûkunda (çarşısı) vaki Hacı Emine Hatun binti Mustafa Efendi medrese-i dâru'l-kurrası vakfından almak üzere bâ berât-ı âli vazife-i muayyene ile şeyhu'l-kurra ve müderris olan..."¹⁶⁵

"Der-i devlet mekine arz-ı dâi-i kemine oldur ki, nezâret-i dâ-ilerinde âsûde evkaftan İstanbul'da merhum Üveys Bey'in dâru'l-kurra vakfından almak üzere..."¹⁶⁶ diye devam eden belgelerdeki ifade ve bilgiler, dâru'l-kurraların, diğer Osmanlı medreseleri gibi vakıflara bağlı olduğunu ve ilme hizmet gayesiyle halk tarafından yaptırıldığını göstermektedir. Halk, çok az maddî imkâna da sahip olsa, sırf sevab kazanmak ve böylece Allah'ın nzasına nail olmak için Dâru'l-kurra inşa edip ona vakıflar tahsis ediyordu.

Dâru'l-kurralar, oralarda öğretilen ilimlerle alakası bakımından daha çok câmiler içinde veya camilerin çevresinde tesis ediliyordu. Bugünkü bilgilerimize göre Osmanlılar'ın ilk

165. 17 Şevval 1215 (1 Mart 1801) tarihli arz. BOA. C. Maarif, nr. 712.

166. 20 Cemaziyevvel 1217 (19 Eylül 1802) tarihli arz. BOA. C. Maarif, nr. 6263.

Dâru'l-kurra'sı, Bursa'daki Yıldırım Bâyezid Dâru'l-kurra'sıdır. Bu Dâru'l-kurra, İmam Cezerî'nin gelişiyle Ulucâmi'de açılmıştı. Evliya Çelebi, İstanbul Dâru'l-kurraları'ndan bahsederken "evvela ne kadar selâtin câmleri, vüzera ve gayrı âyân-ı kibar câmleri varsa her birisinde mutlaka birer Dâru'l-kurra bulunur."¹⁶⁷ dedikten sonra müstakil ve bağımsız olan Dâru'l-kurralar'ın isimlerini vermektedir. Böylece Osmanlılar'da da, Anadolu Selçukluları ile Karamanoğulları'nın "Dâru'l-huffazları" gibi, câmlerden bağımsız olarak müstakil binaları bulunan Dâru'l-kurralar'ın varlığına şahid olmaktadır.

Osmanlı dönemi Dâru'l-kurraları'nda ders kitabı olarak Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Cezerî'nin (ö. 833/1429) bizde sadece "Cezerî" diye şöhret bulan eseri ile Ebû Muhammed eş-Şâtibî'nin "Şâtibî" diye meşhur olan "Kaside-i Lâmiye"si okutulurdu. Bundan başka, Cezerî'nin, Şâtibî'ye yaptığı "Fethu'l-vahid" adlı şerhi de okutulurdu.¹⁶⁸

Öyle anlaşıyor ki, Osmanlı Dâru'l-kurraları, Yıldırım Bâyezid döneminde 798 (1395) yılında Bursa'ya gelen İmam Cezerî vâsıtasıyla Şâtibî ve Cezerî tesirinde gelişme göstermiştir. XVI. yüzyılda, Kanunî Sultan Süleyman'ın emriyle Sokullu Mehmed Paşa, Mısır'da Kur'an öğretimiyle şöhret olmuş olan Şeyh Ahmed el-Mısırî'yi İstanbul'a getirterek Eyüp Câmii imamlığına tayin etmişti. Bu zat, 1006 (1597) tarihine kadar bu câmide "Teyisir Tarikı" ile kıraat okutmuştu. Bu zatın yetiştirmiş olduğu talebeleri, Osmanlı Devleti'nin muhtelif şehir ve bölgelerine dağılarak kıraat ilmini okutmuşlardı. Bu yüzden, Hicrî 1000 (M. 1591) tarihinden sonra "Teyisir Tarikı", "İslâmbol Tarikı" adıyla meşhur olmaya başlamıştı.¹⁶⁹

167. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 318.

168. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 23.

169. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraatı*, İstanbul 1995, s. 248-250.

Gerek ezberletilmek istenilen Kur'an-ı Kerim'in, gerekse öğretilmek istenen diğer ilimlerin özellikleri bakımından Dârü'l-kurralar'da sık sık tekrar ve uygulamaya dayanan bir öğretim metodunun takip edildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulamada câmiler; âdeta birer labaratuvar olarak kullanılmıştır. Bununla beraber Dârü'l-kurra mezunları, imâmet ve müezzinlik gibi câmi hizmetleri de yapabiliyorlardı. Bu durum göz önüne alındığı için bunların, itikad (iman, inanç) ve amel ile ilgili yeterli ilmihal bilgilerine sahip olmaları gerekiyordu. Bu bilgiler de diğer medreselerde takip edilen metodlarla öğretiliyordu.

Türkiye'de Dârü'l-kurralar, 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı "*Tevhid-i Tedrisat Kanunu*"nun 2. maddesi gereğince bütün diğer okullar gibi "*Maarif Vekâleti*"ne bağlanmak istenmiş ise de zamanın Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi'nin, bu kurumların birer ihtisas okulu olduğu için "*Diyanet İşleri Başkanlığı*"na bağlı olarak öğretime devam etmesi gerektiği yolundaki ısrarları sonucu, "*Kur'an Kursları*"na dönüşerek varlıklarını devam ettirme imkânını elde etmiştir.

ab) Dârü'l-Hadis

"Yer, mekân, ev" gibi anlamlara gelen "dâr" ile "hadis" kelimelerinden meydana gelen "dârü'l-hadis", Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden ibâret olan hadis tedris ve tetkiklerinin yapıldığı yer demektir. Bunun içindir ki bu müesseselere "*Dârü's-Sünne*", "*Dârü's-Sünneti'n-Nebeviye*" veya "*Dârü's-Sünneti'l-Muhameddiye*" gibi isimler verilmiştir.

Daha önce, İslâm dünyasında, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden ibaret olan "Sünnet" ile buna ait ilmi öğrenmek için dârü'l-hadislerin açıldığını ve nasıl bir eğitim verdiğini görmüştük. Dârü'l-hadis geleneğini devam ettiren Osmanlılar da hadis ilminin eğitim ve öğretimi için aynı isimle

müstakil eserler kurdu. Osmanlılar döneminde ilk dâru'l-hadis Sultan I. Murad döneminde Çandarlı Hayrettin Paşa tarafından İznik'te yaptırıldığı bilinmektedir.¹⁷⁰ Ancak günümüzde, bu eserden hiçbir izin kalmadığına da işaret etmemiz gerekir. Bundan başka, Bursa'da kale içinde Yerkapı yakınındaki Dâru'l-hadis sahasından bahsedilmiş olması, bu bölgede de daha devletin kuruluş döneminde bir Dâru'l-hadis'in yapıldığını düşünmemize imkân vermektedir. Bununla beraber ilk devir Osmanlı Dâru'l-hadisleri'nin en meşhuru, Sultan II. Murad tarafından Edirne'de Tunca nehrinin kenarında 1435 senesi Nisan'ında yaptırılan Dâru'l-hadis'tir. Diğer Dâru'l-hadis'ler, genellikle bânilerine izafe edilerek anılmalarına rağmen Sultan II. Murad'ın yaptırdığı bu müessese, "Dâru'l-hadis Medresesi" veya "Edirne Dâru'l-hadisi" diye anılmaktadır. Bu Dâru'l-hadis, Osmanlı medrese teşkilâtında bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Bugün, binasından hiçbir iz kalmayan bu Dâru'l-hadis'in ilk müderrisi, Fahreddin Acemî'dir. Tabakat kitaplarının verdiği bilgiler ışığında bu medresenin başlangıcından XVIII. yüzyıla kadar olan müderris kadrosunu tespit etmek mümkündür.¹⁷¹

Fâtih Sultan Mehmed'in, İstanbul'u fethinden sonra burada yaptırılan Fatih külliyesi bünyesinde dâru'l-hadise yer verilmediğine daha önce temas edilmişti. Muhtemelen Fâtih, babası Sultan II. Murad'ın Edirne'de yaptırdığı ve yüksek bir pâyeye verdiği "Dâru'l-hadis Medresesi"ni ikinci plana düşürmemek için İstanbul'da kurduğu külliyesinde Dâru'l-hadis'e yer vermemiştir. Nitekim bu devirde Edirne Dâru'l-hadisi ile Fâtih'in Sahn-ı Semân Medreseleri'nin müderrisleri aynı pâyeye sahip olup günde (yevmiye) 50 akça ücret alıyorlardı. Böyle bir uygulama, Fâtih'in, bu müesseseye ne kadar büyük bir

170. Kaynaklar ve bilgi için bkz. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 20.

171. Geniş bilgi için bkz. Ali Yardım, "Dâru'l-hadis", DiA. VIII, 530.

değer verdiğini göstermektedir. Nitekim, Fâtih Sultan Mehmed'in, daha sonra kendisine hoca ve vezir edineceği Sinan Paşa'yı¹⁷² Edirne Dâru'l-hadis'i'ne müderris olarak tayin etmesi de bunu göstermektedir.

İstanbul'da, ilk Dâru'l-hadis'in Kanunî Sultan Süleyman tarafından yapıldığına daha önce temas edilmişti. Bundan sonra sayılarında çoğalma başlayan bu müesseseler, bânilerinin (yapanların) isimleri ile zikredilmeye başlandı. Nitekim İstanbul'daki ilk Dâru'l-hadis'in Kanunî tarafından yaptırılıp açılmış olmasından dolayı buna "*Süleymaniye Dâru'l-hadis'i*" adının verildiğini biliyoruz. Gerek hükümdarlar, gerekse halk tarafından büyük rağbet görüp ülkenin her köşesine yayılan Dâru'l-hadis'lerin sayılarında artışlar meydana geldi. Sadece İstanbul'da hicrî 1300 (miladî 1882) senesinde yapılan nüfus sayımı için bastırılan istatistiğe göre İstanbul'da bulunan Dâru'l-hadisler'in isim ve sayılarını öğrenebiliyoruz. Buna göre, belirtilen senede, İstanbul'da mevcut olan ve faaliyetlerine devam eden Dâru'l-hadisler ile bulundukları yerler şöyledir: Hacı Beşir Ağa (Eyüp'te Baba Haydar), İzzet Efendi (Sultan Selim'de Çırağı Hamza), Misli Ali Efendi (Otlukçu Yokuşu), Hulusi Efendi (Otlukçu Yokuşu), Bosnevî (Horhor), Baba Mahmud Bekir Ağa (Şehzâdebaşı) Papaz-zâde (Koska), Damad İbrahim Paşa (Şehzâdebaşı), Hasan Ağa (Kalenderhâne), Süleymaniye (Tiryaki Çarşısı) ve yine Süleymaniye (Dökmeciler).¹⁷³ Burada şunu da belirtelim ki, İstanbul medreseleri arasında, başlangıçta Dâru'l-hadis iken sonradan terk edilen-

172. Vezir olduktan sonra bir ara Fâtih tarafından hapse mahkum edilen Sinan Paşa, İstanbul'da bulunan bütün âlimlerin, onun serbest bırakılması için Divân'a gelerek "Ya Sinan Paşa serbest bırakılır veya bütün kitaplarımızı yakıp Osmanlı ülkesini terk ederiz." demeleri üzerine Fâtih tarafından serbest bırakıldığı gibi kendisine Seferihisar'ın kadılığı ile medrese müderrisliği verilmiştir. Mecdî Mehmed Efendi, *Hadaiku's-Şakaik*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 194.

173. Bilgi için bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I, 141.

ler bulunduğu gibi, başlangıçta Dâru'l-hadis olmayıp sonradan Dâru'l-hadis haline getirilenler de vardır.

Hacı Beşir Ağa Daru'l-hadis-Eyüp

Osmanlı dönemi Dâru'l-hadis'lerinde, hadis ve ilimlerinden başka tefsir gibi diğer İslâmî ilimlerin de okutulduğu anlaşılmaktadır. Hadisten Buharî, Müslim, Meşârik gibi muteber eser ve şerhleri okutulurdu. Bu medreselerde ders okutan müderrislere "Muhaddis" denirdi. Buralara öğrenci olarak girebilmek için genel eğitim ve öğretim veren medreseleri tamamlayıp bitirmek gerekirdi. Dâru'l-hadisler de kendi aralarında çeşitli seviye ve kademelere ayrılırdı.¹⁷⁴

Osmanlı Dâru'l-hadis'lerinde okutulan ders kitapları ile ilgili bilgi kesinlik kazanmış değildir. Biraz önce ders kitaplarından bahsederken, okutulduklarını söylediğimiz kitaplar, daha ziyâde "*Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi*"nin Dâru'l-hadis'le ilgili bölümünde müderrisin özellikleri sayılırken bazı kelimelerin birer sıfat mı, yoksa bu isimleri taşıyan Mesâbih ve Meşârik gibi hadis kitaplarının isimlerini taşıyan eserlere mi ait oldukları pek anlaşılamamaktadır. Biraz önce temas edilen Buharî ve Müslim gibi önemli hadis kitapları bir tarafa bırakılacak olursa, herhalde hadisten okunacak eserler, müderrisin kendi arzusu istikametinde olmakta idi.¹⁷⁵

Mimarî yönden genel medreselerden farklı olmayan Dâru'l-hadisler, halkın eğitilmesinde, birlik ve berabereliğin sağlanmasında hizmet veren müesseselerden biri olmuştur.

174. *Süleymaniye Vakfiyesi*, s. 31-32; ayrıca bkz. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 21.

175. Ali Yardım, "Dâru'l-hadis", *DİA*. VIII, 532.

Gerek kuruluş döneminde, gerekse duraklama ve gerileme diye ifade edilen dönemlerde bile büyük hizmetler görmüşlerdir.

ac) Dâru't-Tıb

İslâm dünyasında tıp eğitim ve öğretimi ile tedavinin birlikte yürütüldüğü müesseselere "Dâru't-tıb", "Dâru's-şifa", "Dâru's-sıhha", "Şifahâne", "Bimârhâne", Bimâristan" ve "Dâru'l-âfiye" gibi isimlerin verildiğine daha önce işaret edilmişti.

Yıldırım Bayezid Darüşşifası ile ilgili arşiv belgesi

Diğer medreselerde olduğu gibi Osmanlı tıp medreseleri de İslâm dünyasında daha önce kurulmuş olan Dâru's-şifa ve özellikle Anadolu Selçukluları Dâru's-şifaları örnek alınarak kurulmuştur. Osmanlılar'da ilk Dâru's-şifa, Yıldırım Bâyezid tarafından Bursa'da kurulmuştu. Bundan sonra İstanbul'da Fâtih Sultan Mehmed, Edirne'de II. Bâyezid, İstanbul'da Haseki Sultan ve Atik Vâlide gibi tesisler hizmete girmişti.

Osmanlı ülkesinde gerek sivil, gerekse askerî hayatta büyük rağbet görerek gelişen ilim dallarından biri de tıptır. Osmanlı pâdişah ve yöneticilerinin, başka ülkelerden gelen hekimlere olan iltifatları ile onlara sağladıkları imkânlar ve özellikle Müslüman hekimlerin yetişip çoğalmasına tahsis edilmiş hastahânelerin kurulması, tıp ilminin bu ülkede daha bir gelişmesine sebep olmuştur. Osmanlı tabâbetine hem hastahâne, hem de tıp medresesi olarak hizmet eden Bursa Dâru't-tıbbı, Osmanlı Devleti'nin ilk sağlık tesisidir. Yıldırım Bâyezid döneminde askerî işlere verilen önem kadar ilim, irfan, sağlık ve diğer kültürel gelişmelere de önem veriliyordu. Bu sebeple, daha önce kendi imkânları ile tıbbın gelişmesine yardımcı olanlar, bu dönemde bir anlamda devleti yanlarında görmeye başladılar. XV. yüzyılın ilk senesinde (15 Ramazan 802/12 Mayıs 1400) Yıldırım Bâyezid tarafından Bursa'da Uludağ eteklerinde, havadar ve geniş bir arazide iki katlı olarak inşa edilen hastahânenin geniş bir bahçesi vardı. Oda ve salonların kapıları bahçeye açılırdı. Bu ilk Türk tıp müessesesi, kısa zamanda öyle bir şöhret kazandı ki, meşhur tabiplerden birçoğu, buranın kadrosuna dahil olabilmek için büyük bir gayret ve çabanın içine girdiler.¹⁷⁶

Osmanlı ülkesinde Sultan I. Murad ile Yıldırım Bâyezid devirlerinde tıp alanında bir hareketlilik görülmeye başlan-

176. Bilgi için bkz. Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Tarihî Türk Tababeti*, İstanbul 1925, s.78-81.

mişti. Bu hareketlilik, sadece amelî ve tecrübî (pratik) olarak değil, aynı zamanda teorik olarak da kendini göstermeye başladı. Nitekim Osmanlı Türkleri tarafından yazılan ilk tıp eserinin "*Havasul-Edviye*" adı ile Murad b. İshak tarafından derlendiği sanılmaktadır. Bu eser, 792 (1387) yılında "Gerede kalesinin katında ve Erkot dağında cem" olunmuştur.¹⁷⁷

Başlangıçta en güzel tıbbî müessese ve hastahâneler İran'da, Cündişapur'da idi. Araplar da bunu örnek alarak en güzel hastahâneleri Bağdat'ta yapmışlardı. Osmanlı ülkesinde yapılacak olan da bunlara benzeyecekti. İslâm medeniyet tarihinde bimâristanlar hem hastahâne, hem de tıp ilminin öğretildiği birer tıp fakülteleri idiler.

Bursa'da, Osmanlılar tarafından kurulan ilk tıp medresesi, o zamanlar ülkede inşa edilen hanların mimarî özelliklerini taşıyordu. Bu medrese iki katlı olup ortada geniş bir bahçe vardı. Oda ve salonların kapıları bu bahçeye açılırdı.¹⁷⁸ Yıldırım Bâyezid tarafından inşa ettirilen bu ilk Dâru't-tıb, kısa zamanda büyük bir şöhrete ulaştı. Geniş vakıfları ile herkese hizmet veren bu müessesenin eğitim ve öğretim sistemi, Cündişapur ile Selçuklu dönemi Kayseri (1205), Sivas (1217), Divriği (1228), Çankırı (1235), Kastamonu (1273), Konya ve Amasya (1312) Dâru's-şifalarına benziyordu. Bu hastahânelerde hekimler, usta çırak sistemi ile yetişiyordu. Daha önce bazı tıbbî eserler olmakla birlikte, bu devrin (XV. yüzyıl) sonunda da Mukbilzâde Mü'min adında ve bize iki eser bırakmış bir hekim yazar vardır. Mukbilzâde, II. Murad zamanında yetişmişti. "*Zahire-i Muradiye*" adıyla pâdişaha ithaf edilen eser, Arapça ve Farsça kitaplardan Türkçe'ye çevrilmiş bir derlemedir. Bununla beraber eserin en dikkate değer tarafı, Arapça

177. A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s. 16.

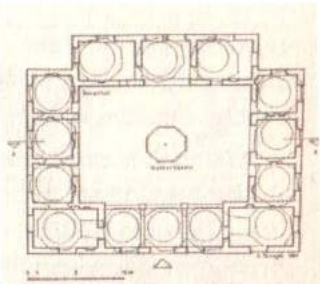
178. Bu medresenin mimarî durumu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Osman Şevki, *age*, s. 78-79.

terimler arasında Türkçe terimlerin serbestçe kullanılmış olmasıdır.¹⁷⁹

Mukbilzâde'nin ikinci eseri "Miftahu'n-Nur ve Hazainu's-Sürûr" adını taşımaktadır. Bu eser de aynı pâdişaha takdim edilmiştir. Bu eserde kısaca çeşitli ameliyat ve sağlık bilgisinden bahsedilir. Bundan sonra göz hastalıkları ayrıntılı bir şekilde verilir. Mukbilzâde, bu eserin başında hekim ve hekimlik ah-lâkı ile ilgili bilgiler de verir. O, bu konuda şöyle der: " Amma tabib, dahi gerektir ki, üstad-ı â-

kil ve zeyrek-i dâna ola, çok okuyup bimârhânelerde çok duruşmuş ola... Nâsih-i rastguy (doğru söyleyen nasihatçı) ve pakize huy ve sahihu'l-mizac ve sâdıkü'l-kavl ola" diyerek hekimlerin akıllı, zeki, çok okuyup hastahânelerde uzun süre görev yapmak suretiyle tecrübe kazanması gerektiğini belirtir. Ona göre tabip, doğru sözlü, iyi huylu ve temiz bir karakter sahibi olmalıdır. Bundan sonra, hekimin her şeyden önce kendisini hastalıklardan kurtarmasını, dünya malına karşı fazla aç gözlü olmamasını ve kendini fazlaca beğenip gururlu olmamasını tavsiye eder.¹⁸⁰

Fâtih Sultan Mehmed tarafından kurulan Sahn Medreseleri'nin yanında bir de Dâru'ş-şifa yapılmıştı. Bu müessesenin mükemmel bir şekilde vazife icra etmesi için hiçbir masraftan

Hafsa Sultan Darüş-şifası ve planı
Manisa

179. Osman Şevki, age. s. 81; Adıvar, age. s. 22.

180. Adıvar, age. s. 23.

kaçınılmamıştı.¹⁸¹ Fâtih Hastahânesi'nin (bimârhâne) 70 hücre ve 80 kubbesi olduğu belirtilmektedir. Buraya, Fâtih tarafından dersiâm ve hekim başı da tayin edilmişti.¹⁸²

Osmanlı hastahânelerinin en bariz mimarî özelliği bunların câmi, medrese, imâret, tabhâne, kervansaray, hamam, çarşı, çeşme, kütüphâne ve benzeri hayır kurumlarından meydana gelen külliyelerin bir parçası olarak planlanmış olmalarıdır. Bu külliyeler, şehir içinde adeta yeni bir küçük mahalle oluşturarak bir sosyal merkez gibi halkın her türlü sosyo-kültürel ve sağlıkla ilgili ihtiyaçlarını karşılıyordu. Osmanlı hastahânelerinde Selçuklu geleneklerinin devam ettirildiği, ancak bu dönem hastahânelerinde yeni mimarî fikirlerin de uygulandığı görülmektedir. Nitekim, Bursa'daki Yıldırım Bâyezid ve Manisa'daki Hafsa Sultan Dâru's-şifaları'nda Selçuklu hastahânelerinin mimarî özellikleri yaşatılırken, Edirne'deki II. Bâyezid Dâru's-şifası ile Mimar Sinan'ın İstanbul'da yaptığı hastahânelerde yeni mimarî düşüncelere yer verilmiştir.

Mimar Hayreddin'in, Edirne'de inşa ettiği II. Bâyezid Dâru's-şifası, hastahâne tarihinde eşî bulunmayan bir âbidedir. Bu hastahânenin, külliyeyle dahil medrese, câmi, tabhâne, fırın ve imâretle birlikte Tunca nehrinin kenarında yeşil bir sahaya inşa edilişi, şehircilik bakımından da bugünün modern planlama yönteminin Osmanlılar tarafından 500 yıl önce uygulandığını göstermektedir.

Hastalar, bimârhânede (hastahâne) kendilerini sağlığa kavuşturacak müşfik eller buluyorlardı. Kadınlar ve Hıristiyanlar için özel daireler ayrılmıştı. Tedavide en küçük teferruat bile gözden kaçırılmıyordu. Tedavi mükemmeldi. Hastalara uygun devalardan (ilaçlar) başka ruhî ve psikolojik tedavi de

181. Bilgi için bkz. *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, s. 248-251.

182. Osman Şevki, age. s. 88; İlmîye Salnamesi, s. 645.

uygulanıyordu. İcra edilen musikî ahen- gi karşısında hasta- lar maddî ıstırapla- rını unutuyorlardı. Vakfiyelerde, kimle- rin hangi görev ile buralarda hizmet verecekleri, ne ka- dar ücret alacakları ve nasıl hizmet et- meleri gerektiğine dair bilgilerin ya- nında hastalara hangi ilaç ve ye- meklerin verileceği- ne dair bilgiler de bulunmaktadır.¹⁸³

Sivas Darüşşifası'ndaki muidlik ile ilgili arşiv belgesi

XV. yüzyılda Bur- sa'da kurulan Dâ- ru't-tıbb'ı, bir tıp oku- lu sayanlar vardır. Her ne kadar vakfiyede öğretime dair bir bölü- me tesadüf edilememekte ise de, eskiden beri devam edegelen uygulamaya göre usta hekimler çıarak yetiştirirlerdi. Buna göre us- ta çıarak ilişkisi, burada da söz konusudur. Hastahânelerde, tıp ve eczacılığa dair dersler verilirdi. Böylece her iki san'atın uygulama- sı yapıldı. Elimizde bulunan birçok arşiv belgesi, buralarda "mu- idlik" (asistanlık) esasının ve öğrencilere mümkün mertebe fayda- lı olma anlayışının bulunduğunu göstermektedir. Bu bakımdan, herhangi bir sebeple vazifesinden ayrılan muidlerin yerine derhal yenisi geliyordu. Böyle bir uygulama, hem ders bakımından öğ-

183. Osman Şevki, age. s. 88-92; Ayrıca bkz. *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, s. 248-251.

rencilere yapılacak yardım ve bilgi aktarımının kesilmemesi, hem de hastalara verilecek hizmetin aksamaması içindi. Nitekim 12 Zilhicce 1167 (30 Eylül 1754) tarihli bir belgeye göre Sivas'taki Şifaiye Medresesi'nde muidlik görevini yerine getiren Abdullah adındaki şahsın ölümü üzerine buraya, şartlarını haiz olan Mehmed Halife (kalfa) adında bir muidin atanması istenmektedir. Bu bakımdan yeri boş ve hali kalmayacağı gibi hizmet de aksamayacaktır.¹⁸⁴ Osmanlı hastahânelerinde doktorlar o günün bilinen bütün tıbbî bilgilerini öğreniyorlardı. Onlar, günümüzdekine benzer bir şekilde cerrah, kan alıcı, kehhâl (göz doktoru), dişçi ve akıl hastaları tabibi gibi ihtisas sınıflarına ayrılıyorlardı.¹⁸⁵

Osmanlı dönemi Dâru't-tıblân'ndaki eğitim ve öğretim sistemi hakkında kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte buralarda, genel medreselerden biraz farklı bir sistemin uygulandığı tahmin edilebilir. Zira tabiplik, daha ziyade uygulamaya dayalı bilgi gerektirmektedir. Bu bakımdan bazı tabiplerin, hastahâne dışında ders vermek, bazılarının da özel dershâneler açmak suretiyle şakird (çırak) yetiştirdikleri görülmektedir.¹⁸⁶

Osmanlı tıp hayatında *Muhtesib* (veya *İhtisâb Ağası*) ile doktorların birbirleri ile sıkı ilişkileri bulunmaktadır. Zira görevi gereği muhtesib, zaman zaman tabipleri kontrol ediyor, onlardan sanatını kötüye kullananlar, veya gerçekte tabip olmadıkları halde bu mesleği icra edenleri hem bu işten uzaklaştırabiliyor, hem de gerektiğinde onları cezalandırabiliyordu.¹⁸⁷

ad) Medresetü'l-Kudât

Kadı yetiştirmek maksadıyla 1270'te (1854) Şeyhülislâm Meşreb Efendi hafidi Mehmed Arif Efendi zamanında açılmış-

184. BOA. C. Maarif, nr. 3532; Adivar, age. s. 22.

185. Vakfiyelerde bu konuda geniş bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Nil Akdeniz, *Osmanlılar'da Hekim ve Hekimlik Ahlâkı*, İstanbul 1977, s. 64-65.

186. Akdeniz, age. s. 63.

187. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, *Osmanlılar'da İhtisâb Mükessesesi*, İstanbul 1998, s. 120-121.

tır. İlk açılışında “Muallimhâne-i Nuvvab” adını taşıyan medrese, 1302’den (1884) sonra “Mekteb-i Nuvvab” adını aldığı gibi 1329’da (1910) da “Mekteb-i Kudat”, yani kadılar mektebi adını aldı.

Klasik dönem Osmanlı adliye teşkilâtında mahkemelere kadı veya naibler bakardı. İşte bu medrese kadı veya naib yetiştirmek, onlara şer’î hukuk, muhakeme usûlü ve şer’î ilam tanzimi gibi konuları öğretmek için açılmıştı. İki yıl tahsil müddeti olan medrese ilk mezunlarını 1856 tarihinde vermişti. Bu medreseyi bitirenler, Hukuk Mektebi talebe yetiştirinceye kadar mahkemelere tayin ediliyorlardı. Şer’î ve kanunî ilimler ile fenlerin tedris edildiği bu mektepler, diğer medreselerden çok daha üstün bir özelliğe sahiptiler. 60-70 yıl boyunca büyük ilim adamları yetiştirmişlerdi. Son senelerde, parlaklığını yitirip geri kalmasının sebebi, topyekun bir maarif teşkilâtının maruz kaldığı sebeplerdir ki, bunun başında da “Harb-i Umûmî” denilen Birinci Dünya Savaşı gelmektedir. ¹⁸⁸

ae) Medresetü’l-Vaizîn

Bu medrese, 6 Şubat 1912 tarihli bir nizamnâmeye göre; “Ahkâm-ı âliye-i Kur’aniye ve Sünnet-i Seniye-i Nebeviyye dairesinde mevâiz-i hasene-i ictimaiye icrasıyla din-i mübin-i İslâm’ın, müessis-i medeniyet ve fazilet olduğunu cihan-ı insaniyete neşr edebilecek erbâb-ı kemâli yetiştirmek maksadıyla...” açılmıştı.

Kuruluş gayesinden de anlaşılacağı gibi medrese, İslâm dini emir ve prensiplerinin Kur’an ve Sünnet’e uygun bir şekilde anlatılmasını sağlamak için açılmıştı. Buna göre Medresetü’l-Vaizîn, özellikle İslâm tebliğcilerini yetiştirmek için kurulmuştur. Üç sınıftan meydana gelen medresenin her sınıfında

188. Geniş bilgi ve medresenin ders programı için bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I, 157-159.

okutulacak dersler, öğrencilerin hem dinî, hem de kültürel seviyelerinin yükselmesine yardımcı olacak derslerdi. Öneme binaen, bu kurumun sınıflara göre ders dağıtım cetvelini buraya alıyoruz.

Birinci Sınıf: Bu sınıfta okunan dersler şunlardır: Hadis, Kelâm, Fıkıh, Siyer-i Nebi (Hz. Peygamberin Hayatı), Tarih-i İslâm, Hitabet ve Meviza, Edebiyat-ı Osmaniye, Edebiyat-ı Fârisiye, Edebiyat-ı Arabiye, Tarih-i Umumî, Tarih-i Osmanî, Coğrafya-yi Osmanî ve İslâmî, Coğrafya-yi Umumî, Hesap, Hendese, Terbiye-i Bedeniye (Beden Eğitimi).

İkinci Sınıf: Bu sınıfta Tefsir, Hadis, Kelâm, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Hitâbet ve Mev'iza, Edebiyat-ı Arabiye, Edebiyat-ı Fârisiye, Edebiyat-ı Osmaniye, Tarih-i Umumî, Tarih-i Osmaniye, Siyer-i Nebi ve Tarih-i İslâm, Cebir, Hikmet-i Tabiye, Malumat-ı Hukukiye, Terbiye-i Bedeniye.

Üçüncü Sınıf: Tefsir, Hadis, Kelâm, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Felsefe, Hitâbet ve Mev'iza, Edebiyat-ı Arabiye, Edebiyat-ı Fârisiye, Edebiyat-ı Osmaniye, Tarih-i Eryan (Dinler Tarihi), Hey'et (Astronomi), Hıfzussıhha (Sağlık Bilgisi), Kimya, Hikmet-i Tabiye ve Terbiye-i Bedeniye.¹⁸⁹

af) Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba

İslâm ve Osmanlı teşkilatlarında imamlara devletçe idarî, beledî ve dinî birçok vazife yüklenmişti. Günümüzde, hemen hemen mihrab ile minber arasına sıkışıp kalan mahalle imamlarının yetkileri, Osmanlı döneminde bu kadar kısıtlı değildi. Zira Osmanlılar'da imamlık, sorumluluk alanı geniş ve önemli bir vazife idi. İmamlar, bulundukları mahallenin zabıta işlerini yürütmeye, ibtidai şekilde de olsa nüfus ve tapu kayıtlarını tutmaya, evlenme ve boşanma işlerini idareye, mahalledeki fakir halkın gözetilmesine ve temizliğe varıncaya kadar her

şeyden sorumlu idiler. Bu sebeple imamlığa atanacak olanların belli seviyede bir bilgi ve kültür birikimine sahip olmaları gerekiyordu. Vazifeye tayinleri pâdişah berâtı ile olan imamlar, 1245 (1829) senesinde muhtarlık teşkilâtı kurulana¹⁹⁰ kadar mahallenin yöneticisi durumunda idiler. Onlar, kadıların temsilcileri olduklarından mahallenin düzeninden, halk arasındaki ahenk ve barıştan sorumlu idiler. Tabir caizse, başlangıçtan beri mahalleyi onlar yönetiyordu denebilir. Bu sebeple olacak ki, bir arşiv belgesine göre devlet tarafından resmen imamlık vazifesi ile görevlendirilmeyen, köy veya mahalle halkı tarafından ücret karşılığında buralarda imamlık görevini yerine getirenlere imam değil, "Namazcı" deniyordu.¹⁹¹

Başlangıçta imamlar, Dâru'l-kurra mezunları arasından seçiliyorlardı. Fakat son dönemlerde bütün kurumlarda meydana gelen aksaklıklar, imamet sistem ve anlayışında da kendini göstermeye başladı. Bu durum, eğitim ve öğretim bakımından günün şartlarına uygun yeni bir müessesenin kurulmasını zorunlu hale getirmişti. İşte bu sebeple 1329 (1913) yılında, yeni bilgilerle donanımlı imam ve hatip yetiştirmek için "Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba" adıyla bir okul açıldı. Bu okul, iki bölümden meydana geliyordu. Bunlardan biri, imam ve hatiplik, diğeri de ezân ve ilahî bölümü idi ki, bir anlamda müezzinlik bölümü diye isimlendirilebilir. Bu okuldaki müfredat programı bölümlere göre şöyle idi:

İmam ve Hatiplik Bölümü: Kur'an-ı Kerim Nazariyatı, Kur'an-ı Kerim Tatbikatı, Malumat-ı Kanuniye, İlm-i Kelâm, Nikah ve Talak Ahkâmı, Hitabet-i Arabiye Nazariyatı, Hitabet-i Arabiye Tatbikatı, Türkçe Hitabet ve Ahkâm-ı İbâdet.

190. Ahmed Lütfi, *Lütfi Tarihi*, İstanbul 1291, II, 173.

191. BOA. Ali Emîrî, Kanunî, nr. 6.

Ezan ve İlâhî Bölümü: Kur'an-ı Kerim Nazariyatı, Kur'an-ı Kerim Tatbikatı, Ezan ve İlâhî Nazariyatı, Ezan ve İlâhî Tatbikatı.¹⁹²

ag) Medresetü'l-İrşâd

Medresetü'l-Vâizîn ile Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba'nın birleştirilmesi ile meydana gelmiş bir medresedir. Bu medrese talebesinin yedirilip giydirilmesi işi, "Dâru'l-Hilâfe" talebesininki gibidir. Medresenin, vaizler bölümünde eğitim ve öğretim süresi üç sene, imam ve hatiplik şubesi ise iki senedir. Vaizler şubesi talebesi, diğer yüksek okul talebesinin yararlandığı bütün haklardan istifade ediyordu. Medresenin bu bölümünden mezun olanlar, zeyl meşihatlarına, kara ve deniz askerî birliklerin imamlıklarına, vilayet, liva ve kaza merkezlerindeki vaizliklere tayin olunurlardı. İmam ve hatiplik ise sadece bu okuldan mezun olanlara verilirdi. Bu medrese, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun neşrine kadar devam etti.¹⁹³

ah) Medresetü'l-Mütehassisîn

Medreselerin ilk teşkilât ve taksimatında onların üstünde ihtisas medreseleri olarak Dâru'l-hadis ve Dâru't-tıb gibi müesseseler vardı. Fakat Fıkıh (İslâm Hukuku), Kelâm, Felsefe ve özellikle Kur'an'ın tefsiri gibi konularda ihtisas yaptıran müstakil bir medrese yoktu. 1908'deki medrese ıslâhatında bir de "Medresetü'l-Mütehassisîn" adıyla yeni bir medresenin kurulması ihtiyacı doğmuştu. Nihayet 1333 (1917) yılına gelindiğinde "Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliye Medresesi" programını düzenleyip ıslâh etmek üzere toplanmış olan 38 kişilik komisyon, üç bölümü ihtiva eden "Medresetü'l-Mütehassisîn"i kurmuştu.

192. Bilgi için bkz. Ergin, age. I, 162-163.

193. Bu medrese ve programı hakkında geniş bilgi için bkz. Ergin, age. I, 164.

* İleride bu medreseden ayrıca bahsedilecektir.

Üç bölümden ibaret olan bu medresedeki bölümler ile ders programları şöyledir:

Tefsir ve Hadis Bölümünün Ders Programı: Nasih ve mensuh İlmi, Esbâbu'n-nuzûl İlmi, Usûl-i Tefsir, Tefsir, Tabakat-ı Kurra ve Müfessirîn, Nakdi'r-ricâl, Hadis ve Mezuat.

Fıkıh ve Usûl-ı Fıkıh Bölümünün Ders Programı: Usûl-ı Fıkıh, Hanefî Fıkıhı, Şafiî Fıkıhı, Malikî Fıkıhı, Hanbelî Fıkıhı, Hilaf ve Cedel, Fıkıh Tarihi, Mukayeseli Ahkâm.

Kelâm, Tasavvuf ve Felsefe Bölümünün Ders Programı: Kelâm İlmi, Tasavvuf İlmi, İlmu'n-nefs (Psikoloji), Mantık ve Felsefe, Hikmet-i İslâm, Felsefe-i İslâmiye Tarihi, Felsefe-i Umumiye Tarihi, Mukayeseli Tarih-i Eryan ve Mezâhib (Mukayeseli Dinler ve Mezhepler Tarihi), İlm-i İctima (Sosyoloji).

Dârul-Hilâfeti'l-Aliye Medresesi'nin teşkilât ve sistemi değiştirilince, Medresetü'l-Mütehassissîn'in adı da "Süleymaniye"ye tahvil edildi (çevrildi).¹⁹⁴

b) Genel Medrese Statüsünde Olmayan İhtisas Medreseleri

Daha önce kendilerinden bahsedilen bu eğitim ve öğretim kurumlarından başka, gerek saray erkânının çocuklarını okutup eğitmek için, gerekse askerî eğitimle ilgili medreseler de kurulmuştur. Toplumun genelini ilgilendirmedikleri için bunlardan kısaca söz etmek istiyoruz. "Mektep" diye isimlendirilen bu eğitim ve öğretim kurumları, Saray Mektepleri ve Askerî Mektepler'dir.

ba) Saray Mektepleri

Bu mektepler, saraydaki çocukları okutmak, hünkârın hizmetinde bulunacak memur ve diğer görevlileri yetiştirmek üzere saray içinde açılmış olan mekteplerdir. Bunlar da; Şehzâdegân, Enderûn Mektebi ve Meşkhâne olmak üzere üç kısma ayrılır.

194. Geniş bilgi için bkz. Ergin, age. I, 165-166.

bb) Şehzâdegân Mektebi

Osmanlı şehzâdelerinin okudukları mektep için kullanılan bir tabirdir. Bu mektep, Topkapı Sarayı'nın Harem daire-sinde Dârussaâde Ağası'nın bulunduğu binanın üst katında idi. Mektebin âmiri, adı geçen ağa idi. Bu mektebin tahsil de-recesi, halka açık olan ve halk çocuklarının devam ettikleri "Sıbyân Mektebi" seviyesinde idi. Osmanlı hanedanına men-sub olanlardan bir kısmının ilimde ileri merhalede bulunma-ları, bu mekteplerden aldıkları bilgilerden ziyade, daha son-raları şöhretli ve devrin en bilgili hocalarının nezâretinde ye-tişmiş olmalarındandır. Sıbyân mektebinde olduğu gibi bura-da da okuma-yazma, Kur'an-ı Kerim ve dört işlem gibi basit bilgiler verildi.

Şehzâdelerin ilk defa derse başladıkları zaman ve onlar için yapılan tören, Türk maarif tarihi bakımından önemlidir. Bu tören, şehirdeki halk tabakası çocuklarının mektebe ilk başlama zamanında yapılan ve "Bed'-i Besmele" denilen tö-renden* daha parlak ve muhteşem olurdu.¹⁹⁵

bc) Enderûn Mektebi

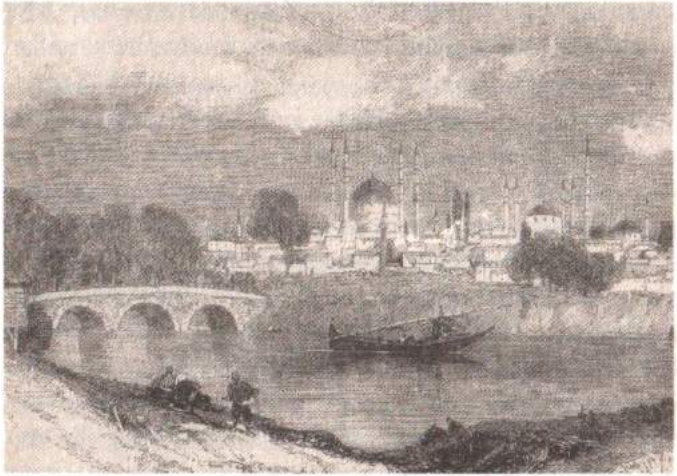
Bir görüşe göre ilk defa I. Murad tarafından kurulduğu ve Sultan II. Murad döneminde de müfredat programının gelişt-irildiği belirtilen Enderûn Mektebi'nin kuruluşu ile ilgili ikinci görüş ise, onun Fâtih Sultan Mehmed tarafından kurulduğu şeklindedir. Bu görüşlerden ağırlık kazanmış ve tarihî verilere uygun olanı, onun, Sultan II. Murad tarafından kurulmuş ol-duğudur.¹⁹⁶

* Sıbyân Mektepleri konusu işlenirken "Bed'-i Besmele" töreni hakkında geni-ş bilgi verildi.

195. Şehzâdegân mektepleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ergin, age. I, 6-10.

196. Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984, s. 25-26.

Daha önce, hiçbir devlette örneğine rastlanmayan Enderûn Mektebi, Osmanlı Devleti'nin güç ve kudretini korumaya kabiliyetli bir "kapıkulu" sınıfı yetiştirmek için çeşitli odalarda, muhtelif kademelerde eğitim ve öğretim faaliyeti yürütüyordu. Talebelerinin (*Gilman*) , "Acemi Oğlanlar" arasından seçildiği ve eğitim süresinin yedi-sekiz yıl devam ettiği bu mektep, Osmanlı eğitim sisteminin elit kadro eğitimi bölümünü meydana getiriyordu.

Edirne

Osmanlı Devleti'nde Enderûn, özellikle XV. yüzyıl ortalarından itibaren medrese dışında en önemli resmî eğitim ve öğretim kurumu unvanını taşımaya başladı. Daha çok mülkî ve askerî yöneticilerin yetiştirildiği bu mektep, Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisinde gerekli insan gücü kaynağını oluşturmak gayesiyle kurulmuştu. Bu kuruluş gayesi ile o, Osmanlı ideolojisi veya zihniyetinin öğretilip geliştirildiği temel eğitim birimi özelliğini taşıyordu. Bundan başka o, idarî ve siyasî hedeflerin

taini ile, devletin ana kurumlarının işleyişinde önemli bir yere sahipti. Biraz önce temas edildiği gibi, kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler bulunmakla beraber, Sultan II. Murad zamanında Edirne Sarayı'nda teşkil edildiği, ancak gerçek ve olgun teşkilâtına Fâtih döneminde kavuştuğu söylenebilir. Böyle bir kurumun teşkilinde esas hedef, askerî temele dayanan Osmanlı Devleti'nin kapıkulu ordusu için yetenekli komutan yetiştirmek olduğu gibi, aynı zamanda, devamlı büyüme istidadı gösteren ülkenin farklı din, dil, kültür ve ırklara mensup kitlelerini idare edecek sağlam yönetici kadroları temin etmektir.

Osmanlı dönemindeki dünyanın gidişatını bilmeyen, o günün dinî, siyasî, askerî ve nüfus şartlarından habersiz olan ve hele İslâm'ı bilmeyen bazı kimseler, Enderûn müessesesinin memlekette yerli-devşirme ayrılığını meydana getirdiği kanaatinde dirler. Bu noktadan hareketle özellikle Fâtih Sultan Mehmed'i millî hislere karşı alakasızlık ile suçlarlar. Halbuki Enderûn müessesesi de İslâmiyet'i kabul edenler ve devşirmelere pâyeler ile mesnedlerin verilmesi de milliyet duygularının hilafıyla değil, aksine, basiretli bir devletçilik şuuruyla izah edilebilir. Zira hiçbir zaman küçümsenmeyecek ve kayıtsız kalınmayacak bu hidayete ermişler (Müslüman olmuş) ile devşirme zümresine hiçbir ilgi göstermeden kendi haline terk etmekten doğması muhtemel tehlikeleri gözönüne alırsak, insan kazanmak ve endişeyi emniyete çevirmek için bundan daha basiretli bir taktik olamaz. Fâtih, burada âdeta tabiatı taklid ederek, tıpkı onun yaptığı gibi, ölümün bağrından hayat çıkarmış ve yok olanı var etmiştir. Hiçbir zıt değişmedikçe kendi zıddıyla birleşemez. İşte Fâtih de, yabancı ve zıt unsurları cemiyet potasında eritip onlardan yeni ve yerli dökümler yapmıştır.¹⁹⁷ Bu açıdan bakılıp değerlendirildiği zaman, Fâtih Sul-

197. Samiha Ayverdi, *Edebî ve Manevî Dünyası İçinde Fâtih*, İstanbul 1974, s. 104.

tan Mehmed, ileriye gören ve bu konuda feraset sahibi bir kimse olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira o, kendi hallerine bırakıldıklarında tehlike arzeden kitleleri eğitmekle hem bu tehlikeleri bertaraf etmiş, hem de vatan savunmasında onlardan yararlanmayı bilmiştir.

Nitekim, Pâdişah, "Bütün teferruatına varıncaya kadar beka bulmak üzere teşkilatlandırılmış bu devlet bünyesinin idare ve müdafaasını yalnız Osmanlı nüfusundan beklemiyor, belki muhtelif memleketlerin ve muhtelif milletlere mensup herkesin bu maksat etrafında iş birliği yapmasını tercih ediyordu."¹⁹⁸ ifadeleri, yukarıda işaret edilen gerçekleri ortaya koymaktadır. Aslında hem devlet kurucusu ve idareci olarak, hem de şahsî fikir ve prensipleri bakımından İslâmî ideolojinin faal bir temsilcisi olan Fâtih, bu noktada da Kur'an ve Hz. Peygamber'in öğretilerinin dışına çıkamazdı. Birer insan kıyım makinesi olan harplerin durmaksızın devam etmesi, genç ve güçlü Müslüman Türk nüfusunun gittikçe azalmasına sebep oluyordu. İslâm dünyasında eşine rastlanmayacak kadar büyük bir gayr-i müslim (Müslüman olmayan) nüfusu sınırları içinde barındırması, Osmanlılar'ı yeni çareler arama mecburiyetinde bırakmıştı. Zira İslâm hukukuna göre "Cizye" veren gayr-i müslimi harbe götürmek veya onu zorla İslâm'a sokmak gibi bir hareket tarzı, İslâmî bir davranış değildir. Ama "Her doğan İslâm fıtratı üzerine doğar..." hadisine¹⁹⁹ göre henüz küçük yaşta olanları annesi babası nasıl Hristiyan, Mecusi ve Yahudi yapabiliyorsa, Osmanlı da onu Müslüman yapmıştır. Bu anlayıştan hareketle Müslümanlar, daha küçük yaşta ve gerçek anlamda rüştünü isbat edememiş olanları Müslüman yapabilirler.

198. Hasan Cemil Çambel, "İstanbul'un Fethi", 19. 9. 1942 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nden naklen bkz. Ayverdi, *Fâtih*, s. 105.

199. Buhârî, *Sahih*, Cenaiz, 80.

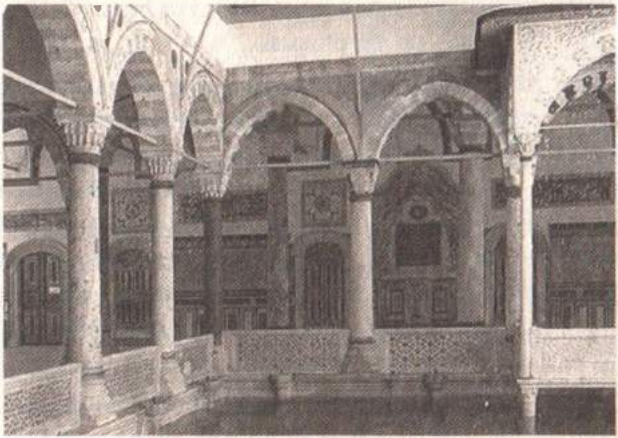
Fâtih, yeni Müslüman olanlara ve devşirmelere geniş imkânlar bağışlamakla, ikiliklere sebep olmamış, aksine ikilikleri ortadan kaldırmıştır. Zira Müslüman, hangi ırka, hangi kavme ve hangi millete mensup olursa olsun, Allah katında herkesi eşit görür. O'na karşı olan muamelesi de bu çerçevede olur. Bütün bunlar bilindiği içindir ki Müslüman, İslâmiyet'i seçen bir kimsenin ne zaman Müslüman olduğuna, anasının veya babasının kim, hangi din, mezhep ve ırka mensup olduğuna bakmaz. Bu mânada sosyal yaşantının ortaya çıkardığı ve seviyelendirip sınıflandırdığı kimseler dahi, toplumun en âciz ve mütevazı olan insanları ile aynı safta ibadet ederler. Toplumun en üst kesiminden olanlar da öldükleri zaman unvanları ile değil "er kişi, veya hâtun kişi niyetine" diyen imamın hitabına muhatab olurlar.

Enderûn Mektebi, Topkapı Sarayı içinde idi. Enderûn tabiri de bunu göstermektedir. Sarayın, Enderûn halkının büyük bir kesimini devşirme denilen bazı Hristiyan tebea çocukları meydana getiriyordu. Bununla beraber harplerde esir alınıp yetiştirilen gençler veya rehine olarak İstanbul'a getirilmiş olan diğer devlet hükümdarlarının çocukları da burada eğitim görüyorlardı.²⁰⁰

Devletin tebeası (vatandaşı) olan Hristiyan çocukları, "Devşirme Kanunu"na göre 8-18 yaşları arasında toplanıp önce Enderûn dışındaki Edirne Sarayı, Galata Sarayı ve İbrahim Paşa Sarayı gibi saraylarda terbiye ve tahsil görüp Türk-İslâm âdet ve geleneklerini öğrendikten sonra Enderûn'daki ihtiyaç ve kıdemlerine göre Yeni Saray'daki (Topkapı Sarayı) küçük ve büyük odalara veriliyorlardı. Bunlar, burada da tah-

200. Enderûn Mektebi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Tayyazâde Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ*, İstanbul 1293, I, 34; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 300-339; Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, s. 60.

sile devam edip saray âdab ve erkânını öğrendikten sonra yeteneklerine göre Seferli, Kiler ve Hazine Odaları'ndan birisine çıkarılırlardı. Bundan sonra sıra en mümtaz oda olan Has Od'ya gelirdi. Kiler ve Hazine Odası'ndaki Eskiler, yeni kıdemlilerin seçmeleri münhal vukuunda (boşaldığında) buraya verilirlerdi. Veya zamanları gelince kapıkulu süvarisi olarak dışarı çıkarılırlardı. Bu odaların en ileri seviyede bulunanı ve seçkini Has Oda idi. Kendilerine Enderûn Ağaları denilen kimseler bu oda mensupları idi.²⁰¹

Topkapı Sarayı-Enderun

Enderûn Mektebi'nin teşkilâtı, zamanla bir hayli değişikliğe uğrayarak XVII. yüzyılda bilhassa "Acemi Oğlanlar Mektebi"ne son şekilleri verildiği sırada kesin şeklini almış ve yedi odaya, yani sınıfa ayrılmıştı. Her odanın başında bir ağa bulunurdu. Bu odalar (sınıflar) şunlardır:

201. Daha geniş bilgi için bkz. Atâ, *Tarih*, I, 34; Uzunçarşılı, *Saray*, 300-339.

a. Küçük Oda (Hâne-i Sağır)

b. Büyük Oda (Hâne-i Kebir)

Bu iki odadakiler, yalnız okuyup yazarlardı. Bunlar, Enderûn Mektebi'nin ibtidai veya hazırlık sınıfı öğrencileri idiler. "Dolama" denilen elbiseyi giydikleri için bunlara "Dolamalı" da denirdi. Bunların sayıları diğerlerinden daha fazla idi. Zamanla sayılarında farklılık görülen bu oda mensupları, 100-600 civarında idiler.

Küçük ve Büyük Odalar bir meslek okulu idi. XVI. yüzyılın başlarında Büyük Oda öğrencilerine dört hoca Türkçe, Arapça, Farsça ve Kur'an öğretiyordu.²⁰²

Deyim yerinde ise Enderûn'un asıl mektep kısmı olan Küçük ve büyük odaların ders programları şöyle tertiplenmişti: Kur'an, İlmihal, Tecvid, Arapça, Farsça, Yazı, Cild, Tezhib, Oymacılık, Kıraat, Meşk, Hattatlık, Musıkî ve Resim. Haftanın salı günü, Fâtih Külliyesi'nin tatil günü idi. Buradaki hocalar, bu boş günden istifade ederek Enderûn'a gelir ve talebeye ibtida, intiha, akaid ve fıkıh gibi ilimlerle ilgili dersler verirlerdi. Böylece bu mektebi bitiren genç, bu konularda da bilgi sahibi olurdu. Öğrenciler, odalarda hiyerarşik bir terfi derecesine tâbi tutuluyorlardı.²⁰³

Kapı Ağası'nın maiyetinde bulunan Küçük ve Büyük Oda'daki İç Oğlanları, sarayın en alt hizmetlerini yerine getirirlerdi. Anahtar, şerbet ve peşkir işleri büyük odalılara aitti.

c. Doğancılar Odası (Hâne-i Bazbân)

İslâm öncesi dahil olmak üzere bütün Türk boylarında olduğu gibi, Osmanlı Türkleri de av teşkilâtına önem verirlerdi. Pâdişahlar ise bu avlara son derece ilgi gösterirlerdi. Hâne-i Bazbân da denilen Doğancılar odasında 40 kişi bulunuyordu. Bunlar, hükümdarın avda kullandığı doğanlara bakarlar-

202. Akkutay, age. s. 87.

203. Ayverdi, *Fâtih*, s. 104.

dı. Ağalarına "Doğancıbaşı" denirdi. Bu oda Sultan IV. Mehmed (Avcı Mehmed) tarafından ortadan kaldırılmıştı.

d. Seferli Odası

Hâne-i Seferli de denilen Seferli Koğuşu, ilk defa Sultan IV. Murad zamanında 1635 tarihinde kurulmuştur. IV. Murad, Revan Seferi'ne başladığı sırada Küçük ve Büyük Oda oğlanlarından seçme yapılmak suretiyle bu oda meydana getirilmiştir. Bunun için de bu koğuşa, savaşçı mânasında "Seferli" denmiştir. Bu oda mensupları, hünkârın çamaşırlarına bakmakla, sarık

Sultan I. Murad Han'ı doğana seslenirken gösteren bir minyatür

ve seccade hizmetini görmekle yükümlüdürler. Câmide, hünkârın üzerinde namaz kılacağı seccadeyi Seferli Odası'nın ağası serer. Pâdişahı tatmin etmek ve bir suikastın olmadığını göstermek için önce kendisi bu seccade üzerinde secde ederdi. ²⁰⁴

e. Kiler Odası

Fâtih Sultan Mehmed zamanında kurulan bu oda, İç Hazine ile Hazine Odası arasında yer alıyordu. Bu odada bulunan gılmanlar, okuyup yazma ve diğer ilimler ile fenleri öğreniyorlardı. Ayrıca bunlar, hükümdar ve sarayın yeme içme işiyle uğraşırlardı. Yemek pişirmek, sofrayı kurmak, salata yapmak, kahve pişirmek, şurup ve reçelleri hazırlamakla görevli idiler. Bunların yöneticisi durumunda bulunan "Kilercibaşı", hünkârın yemeğinin tadına bakmak, yemeklerde zehirleyici

204. Geniş bilgi için bkz. Ergin, age. I, 12-13; Akkutay, age. s. 89-91.

bir şeyin olup olmadığını kontrol etmek, gibi önemli vazifeleri yerine getiriyordu.

Kiler Odası, sarayın mutfağı idi. Buranın yönetimi, kilerci-başıya aitti. Buna "*Ser Kilar-ı Hassa*" da denirdi. Bunun emrinde daha pek çok görevli bulunmakta idi. Mutfak işi ile uğraşanların sayılarında zamanla değişiklikler olagelmıştır. ²⁰⁵

f. Hazine Odası

Bu oda, Kiler Odası'ndan bir derece yüksek, Has Oda'dan da bir derece aşağıda idi. Fâtih zamanında kurulan bu oda, Yavuz Sultan Selim zamanında daha bir gelişip teşkilâtlanmıştı. Bu odanın en büyük yöneticileri Hazinedâr Başî (Ser Hâzin-i Enderûn) ile Hazine Kethüdası'dır. Bu odada görevli olanların sayıları da zamanla farklılık göstermiştir. Bu odanın görevlileri, saray hazinelerinin korunması işine bakarlardı. Saray hazineleri de kendi içinde dört odaya ayrılmıştı. Hazine Odası, pâdişahın emri olmadan, odanın diğer elemanları hazır bulunmadan ve mühürlerin incelenmesi tam olarak yapılmadan asla açılmazdı. ²⁰⁶

g. Has Oda

Enderûn Mektebi odalarının en yüksek kademesini teşkil eden Has Oda, aynı zamanda en yüksek eğitim ve öğretimin yapıldığı oda olma özelliğini de taşıyordu. Bu odadaki eğitimin ana hedefi, elemanları idarecilik yapabilecek şekilde yetiştirmektir. Fâtih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Has Oda'nın mevcudu "*Zülüflü*" denilen 40 kişiden ibarettir. Bunlar, gece gündüz hünkârın hizmetinde bulunurlardı. Ağalarına, Has Oda Başî denirdi. Hünkârı giydirip kuşatmak, bunların vazifeleri arasında idi. Bunlar, Enderûn Mektebi'nin elit zümresini teşkil ederlerdi. Defalarca seçimden geçerlerdi. Müellifi bi-

205. Bilgi ve kaynaklar için bkz. Akkutay, age. s. 94-97.

206. Tayyazâde Ahmed Atâ, *Tarih*, I, 199; Akkutay, age. s. 97-104.

linmeyen "Kitab-ı Müstetâb"ta, bunlarla ilgili geniş bilgi bulunmakla birlikte biz çok kısa bir pasajı buraya alıyoruz.

"Anda dahi nice yıllar terbiye ve edeb ve marifet hâsil eyledüklerinde girü bunlardan okumağa yazmağa iktidarı olub ve ehl-i basiret üzre olan oğlanları Has odaya alınup ba'dehû umûmen çıkma oldukta her odadan ta'yin ve ferman olunduğu üzre ve her saraylardan dahi..." ²⁰⁷ denilerek bu oda mensublarının nasıl yetiştirildiklerine işaret edilir.

Enderûnlular'ın yalnız Küçük ve Büyük odadakiler değil, diğerleri de birer san'at ve hüner sahibi olmaktan geri durmazlardı. Bu arada dinî tahsil ve Kur'an-ı Kerim tilaveti, en çok meşgul oldukları saha idi.

1045 (1635) senesinde Evliya Çelebi'nin 20 yaşlarında iken Ayasofya Câmii müezzin mahfilinde okuduğu Kur'an, Sultan IV. Murad'ın hoşuna gittiği için saraya alınması emredilmişti. Sarayda, kendisine verilen kitaplardan anlaşıldığına göre buradaki tahsil, medreselerde olduğu gibi dinî eğitime dayalı ve hatta seviye itibarıyla medreselerden daha yüksek görünmektedir. Tayyazâde Ahmed Atâ'nın eserinde Enderûn'da okutulan ders ve takip edilen sistem hakkında geniş bilgi bulunmaktadır.

bd) Meşkhâne

Meşk ve hâne kelimelerinden meydana gelen "Meşkhâne", musikî öğretilen yerler hakkında kullanılan bir tabirdir. Meşk, öğrenilmek istenilen şey için hocanın yazdığı veya verdiği örnek anlamına gelir. Hâne de ev, mekân ve yer manasına geldiğine göre meşkhâne dershâne demek olur. Bununla beraber ıstılâh olarak meşkhâne, musikînin öğretildiği yerler için âlem olmuştur.

Osmanlı Türkleri, güzel sanatların diğer bütün alanlarında olduğu gibi, musikî alanına da el atmış ve ona büyük bir ehemmiyet vermişlerdi. Osmanlı Devleti'nin yükselmesine paralel olarak pek çok musikî aletinin bu dönemde icat edildiği bilinmektedir. Yine bu dönemde, kıymetli bir musikî de meydana getirilmişti.

Bilindiği gibi musikî, refah, servet ve medeniyetle birlikte yürüyen bir sanat dalı olduğuna göre Osmanlılar'da da aynı şekilde kendisini kabul ettirmişti. Sultan III. Selim gibi büyük bir musikî üstadı yetiştiren sarayda da meşhâne vardı. Burada saray mensuplarına musikî öğretilirdi. Tarihlerdeki bilgiler, musikînin Yıldırım Bâyezid döneminde saraya girdiğine işaret etmektedir. Kaynaklar, II. Murad'dan itibaren konu ile ilgili eserlerin Osmanlı sultanlarına sunulduğunu kaydederler. IV. Murad döneminde ise saraydaki bu hayatın çok canlı olduğu, bizzat sarayda yaşamış bulunan Evliya Çelebi tarafından belirtilmektedir. 1045 (1635) yılında saraya alındığı zaman oradaki musikî hayatını anlatan Evliya Çelebi, "Meşkhâne"nin has hamam yanında bulunduğunu nakleder. O, burada gece ve gündüz saz ve fasıllar dinlediğini de anlatır (Seyahatnâme, I, 245.). Burada musikî tahsilinin yapıldığı ve devrin en iyi üstadlarından dersler alındığı da kaynaklarda zikredilir.²⁰⁸

Bir çeşit akademi diyebileceğimiz saray mektepleri devletin her kademesine insan yetiştirdiği gibi musikîye de hizmet vermiştir. Enderûn Mektebi'ne alınan içoğlanlarından musikîye karşı yeteneği olanlar "Meşkhâne"ye gönderilirdi. 19 numaralı oda olan Meşkhâne, bir musikî talim odası idi. Akşama kadar açık olan bu odada mehter musikîsi de dahil olmak üzere üstadlar tarafından meşk yolu ile musikî öğretilirdi. Notaya fazla itibar etmeyen Osmanlı, eserleri

meşk dediğimiz hafızaya dayalı ve usûl darplarına uygun bir şekilde öğrenip öğretilirdi. Divandan sonra üstadlar gelip Meşkhâne'de oturur, içoğlanları da gelip üstadların karşısına otururdu. Eller, dizlere vurularak saz eşliğinde veya sazsız musikî eserleri öğretilirdi. Çok sayıda ses ve saz sanatçısından oluşan bu odayı Sazendebaşı denilen bir şef yönetirdi.^{208a}

3. Askerî Mektepler

İstanbul'u fethetmekle, dünyanın en büyük ve eğitilmiş ordusuna sahip olduğunu gösteren Osmanlı Devleti'nin, dönemine göre modern askerî mektepler açacağı kaçınılmaz bir sonuçtu. Gerçi daha önce de ocağa hizmet etmek isteyen ve bunların yetişmesini sağlayan mektep şeklinde olmasa bile çeşitli müesseseler vardı. Bu sınıfa giren mektepleri üçe ayırabiliriz. Bunlar, daha ziyade askerî teşkilâtı ilgilendirdikleri için üzerinde fazla durulmayacaktır. Bu mektepler, Acemioğlanlar Mektebi (Ocağı), Mehterhâne ve Canbazzhâne'dir.

Osmanlı askerî tarihinde önemli yeri bulunan ve kapıklı piyadesinin mühim bir bölümünü teşkil eden yeniçerilere menşe olan "Acemi Ocağı" Sultan I. Murad zamanında Kadıasker Çandarlı Kara Halil ile Karaman'lı Kara Rüstem'in tavsiyeleri sonucu ortaya çıkmıştı. Gerek pencik, gerekse devşirmeden gelen çocuklar (Acemi Oğlanlar), önce Anadolu'daki bir Türk çiftçi ailesinin yanına veriliyorlardı (Türk'e vermek). Bu çocuklar, burada ziraat işlerinde çalıştırıldıkları gibi, kısa zamanda Türkçe ile birlikte İslâm-Türk örf ve âdetlerini de öğreniyorlardı. Takriben beş sene gibi bir süre burada kaldıktan sonra bir akça gündelikle Acemi Ocağı veya Mekte-

208a. Güldeniz Ekmen. "Enderunda Musikî", *Uluslararası Kuruluşunun 700.Yıldönümünde Bütün Yönleri ile Osmanlı Devleti Kongresi*, Konya 2000, s.87.

bi'ne kaydettirilirdi. Bu mektepte, kendilerine saray ve ordunun işleri ile birlikte çeşitli san'atlar öğretilirdi.²⁰⁹

Mehterhâne, bandonun kabulünden önce Osmanlı Türkleri'nin askerî çalgı takımına verilen bir isimdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile birlikte ortaya çıktığı sanılan bir müessesedir. Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alaeddin Keykubad'ın, bağımsızlık nişanesi olarak Osman Gâzi'ye gönderdiği hediyeler arasında bulunan davulun, bu müessesenin temelini teşkil ettiği kaynaklarda belirtilmektedir. Başlangıçta, mahdud sayıda insan ve aletlerden teşekkül eden mehterhâne, daha sonraları büyüüp genişledi. Mehterhâne, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından kısa bir müddet önce (1241/1825) tarihe karışarak yerini bandoya bırakmıştır.²¹⁰

Canbaz kelimesinin çoğulu olan "Canbazân", Osmanlılar'ın ilk devirlerinde teşkil olunan askerî kuvvetlerden birinin adıdır. Farsça bir kelime olan canbaz, "can ile oynayan, canını tehlikeye atan" mânalarına geldiği gibi, at pazarında at alıp satanlara da canbaz denilmektedir. Öyle anlaşıyor ki, canbazlar, Osmanlı askerî teşkilatı içinde azeb, garip ve ceharhor sınıfı gibi özel hizmeti olan bir sınıftı. Kendilerine ait özel kanunnâmesi olan canbazlar, "müsellemeler" gibi süvarilerden müteşekkil bir sınıftı. Savaşın olmadığı zamanlarda ordu için at satın almaları veya beslemelerinden dolayı teşkilât kalktıktan sonra da bu kelime, bugüne kadar "at dellalı" mânasına "at canbazı" şeklinde yaşamasına sebep olmuştur. Arşivlerdeki kayıtlara göre canbazların bulundukları kışla veya mekteplerin Tersane Bahçesi içinde ve Eyüp'te Bahariye Sarayı bahçesinde olmak üzere iki yerde izine rastlanmaktadır. Bulun-

209. Geniş bilgi ve kaynaklar için bkz. Ziya Kazıcı, *İslâm Tarihi (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti)*, İstanbul 1995, X, 354-359.

210. Geniş bilgi ve kaynaklar için bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 446-449.

dukları her iki yerin saray olması ve "hassa" sıfatı ile kullanılmış olmaları, bize bunların saray kadrosu içinde olduklarını göstermektedir.²¹¹

4. Medreselerdeki Eğitim ve Öğretim Metodu

İslâm eğitim tarihi içinde önemli bir yeri bulunan Osmanlı medreseleri, orta ve yüksek tahsili gerçekleştiren kurumlardır. Osmanlı medreselerindeki eğitim ve öğretim sistemi, şüphesiz diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi bir usûl takip etmiş olup, medreselerin adedi arttıkça bunlar da derece ve sınıflarına göre bir düzenlemeye tâbi tutulmuşlardır.

Osmanlılar'da, Fâtih Sultan Mehmed döneminden itibaren medrese öğretimi belli bir kanuna bağlandı. Öyle anlaşıyor ki, medreselerde ilimler, gelişigüzel okutulmamakta, belli bir tertip ve nizam dahilinde tedris edilmekte idiler. Başka bir ifadeyle medreseler için bir müfredat programının düzenlenerek bir kanun haline getirildiği çeşitli kaynaklarca belirtilmektedir. Osmanlı medreseleri ile ilgili ilk tedrisat kanunu, Fâtih Sultan Mehmed devrinde hazırlanmıştı. Bu kanun hakkında bilgi veren ilk kaynak, Sultan IV. Murad devri tarih yazarlarından Gelibolulu Mustafa Âli'nin (ö. 1008/1600) "*Künhü'l-Ahbâr*" adlı tarihî eseridir. Gelibolulu Mustafa Âli, bu tertip kanunun sadece Fâtih Sultan Mehmed devrinde uygulanmaya konulmadığını, bunların bir miktarının Yıldırım Bâyezid Han'dan itibaren yürürlükte olduğunu söylemektedir.²¹²

Medreselerde dersler, kahvaltıdan sonra başlayıp öğle namazına kadar devam ederdi. Öğrenci, öğleden sonra kütüphâne veya câmide çalışırdı. XV. yüzyılda günde dört saat ders ya-

211. Bilgi için bkz. Ergin, age. I, 45-47; Pakalın, age. I, 256-258.

212. Bilgi ve kaynaklar için bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, I, 62-63.

pıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Fâtih devri müderrislerinden Hamiduddin b. Efdaluddin, haftada dört gün medreseye gelmekte ve her gün dört saat ders vermekte idi.²¹³ XVI. asırda ise bu rakamın beşe çıktığı görülmektedir. Nitekim hem Kanunî Süleymaniye'de, hem de oğlu II. Selim Edirne'deki Selimiye'de günde beş saat ders okutulmasını şart koşmuşlardı.²¹⁴

Büyük Ağa Medresesi - Amasya

Osmanlı medreselerinde salı günü hafta tatilidir. Bundan başka, dinî bayram ve kandillerde de ders yapılmazdı. Bununla beraber medreselerde bazen Salı, Perşembe ve Cuma günlerinin de tatil olduğu belirtilmektedir. Herhalde bu, en uzun tatil olsa gerektir.²¹⁵ Salı gününü tatil olması, talebenin o gün kütüphanelere gitmesi ve hafta içinde okuyacağı dersleri kitaplardan istinsah etmesi ve şahsî işlerini daha rahat bir şekilde görmesi

213. "Bu zatın biyografisini veren Mecdî Mehmed Efendi şöyle demektedir: "*Haftada dört gün medrese-i mezbureye geldikten maada her günde âdet-i kadime-i müstedimesi üzre bin türlü ihtimamla dört dersin edasına müdâvemet ve mülazemet eyledi.*" *Hadaiku's-Şakaik*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 192.

214. Kaynak ve bilgi için bkz. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 44.

215. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 43.

içindi. Ramazan ayı, senelik tatil ayı idi. Bu ayda talebeler, doğdukları veya büyüdükları yerlere, bazen de davetli veya davetsiz köy ve kasabalara gidip hem halka bilgi birikimlerini aktarır (bu, önemli bir stajdır), hem de hizmetlerine karşılık kendilerine bir sene yetecek miktarda çeşitli maddî imkân ve para sağlardı.²¹⁶

Her günün, belli dinlenme zamanları da genellikle öğle ve ikindi aralarıdır. Medreselerde en önemli olan sabah dersleridir. Bu dersleri sadece talebe değil, dışarıdan dinleyip takip edenler de çoktu. Bu gelenek, asırlarca İstanbul'da devam edegelmiştir.²¹⁷

Padişahın huzurunda
müzisyenler

Medreselerde çok defa zihnin hâfıza ve muhakeme fonksiyonu dikkate alınarak naklî bilgiler yanında düşünceyi geliştiren aklî ve felsefî ilimlere de yer veriliyordu. Bununla beraber, zaman zaman bu ideal programın, ikinciler aleyhine bozulduğu da olmuştur. Bu yüzden, zaman zaman klasik İslâm biliminin kesintiye uğradığı söylenir. Bu konuda görüş belirten pek çok bilgin bulunmaktadır. Bunların içinde Batılılar olduğu gibi İslâm âleminden de kimseler bulunmaktadır. Nitekim Kâtip Çelebi de İstanbul'un fethinden, Osmanlı Devleti'nin ortalığına kadar felsefe ve hikmet pazarının Anadolu'da (Osmanlı Ülkesi) da revaçta olduğunu ve bu asırlarda bir kişinin değerinin aklî ve naklî ilimleri öğrenip kavramasının derecesi ile ölçüldü-

216. Ünver, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, s. 98.

217. Ünver, age. s. 99.

ğünü belirttikten sonra Osmanlılar devrinde hem hikmeti, hem de şeriatî bilen pek çok âlimin yetiştiğini söyler. Bunlardan Molla Şemseddin el-Fenârî, Kadızâde er-Rûmî, Hocazâde, Ali Kuşçu, Müeyyedzâde, Mirim Çelebi, İbn Kemâl, Kınalızâde Ali Efendi (ö. 1572) gibi isimleri de örnek olarak verir. O, Kınalızâde Ali Efendi'den sonra çöküş çığırının başgösterdiğini, bir müftünün felsefe okutmayı yasaklayıp yerine "el-Hidâye" ve "el-Ekme" derslerini koyması yüzünden ilimlerin rüzgarının kesildiğini ve hatta ilimlerin izinin bütünüyle silindiğini, sadece biraz isim ve resminin kaldığını söyler. Ona göre sözü edilen bu müftü, Anadolu'da ilimlerin inkırazına sebep olmuştur. İbn Haldûn'dan nakledilen bilgilere göre böyle bir durum, devletlerin inhitat alametlerindendir.²¹⁸ Aslına bakılırsa "ilimlerin izinin silindiği" (=indiras-ı medâris-i ulûm) ibâresi, Kâtip Çelebi'den daha öncelere dayanır. Ancak, Feraizcizâde diye tanıyan Muhammed Said el-Farazî el-Bursavî b. Muhammed el-Urî (ö. 1251/1835), *Gülşen-i Maarif* adlı umumî tarihinin sonunda kendi zamanında (Sultan II. Mahmud devri) tahsil edilen ilimlerin durumundan söz ederken, onların sadece "resmî"nin kaldığını söylemektedir. Bu arada XIX. asırda yetişen değerli âlim Abdülkerim b. Hüseyin el-Amasî'de (ö. 1303/1886), 1267 (1850) yazdığı *Tezkiretü'l-Ekalim* adlı coğrafya kitabının önsözünde; "Zamanımızda aklî ilimlerin ve özellikle matematiğin izleri silindi. Aklî ilimlerin bahçeleri yok oldu, suları kesildi, güneşleri tutuldu, ayları görünmez oldu, yıldızları söndü, çiçekleri kurudu, zikredilecek bir şeyleri kalmadı. Özellikle eskilerin ortaya koydukları ve astronominin bir cüzü sayılan coğrafya ilmi bilinmez oldu." demektedir.²¹⁹

218. Kâtip Çelebi, *Mizânu'l-Hakk fî İhtiyari'l-Ehakk*, sadeleştirerek nşr. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1980, s. 20-21; ayrıca bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 1997, I, 134.

219. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 135-136.

Osmanlı medreselerinde, eğitim ve öğretimin genelde ezber ve tekrara dayandığı sık sık tekrarlanır. Bu görüş, tam olarak doğruyu yansıtmamaktadır. Tahlil ve tenkide dayalı tartışma geleneğinin İslâm eğitim ve öğretim tarihinde önemli bir yeri vardır. Osmanlı medreseleri bu geleneği devam ettirmekle kalmamış, aynı zamanda bu alana önemli katkılarda da bulunmuşlardır. Medreselerde, "*âdâbu'l-bahs ve'l-münazara*" veya kısaca *âdâb* adı altında okutulan bu derste, gerek Osmanlı öncesi İslâm âlimlerinin meşhur eserleri, gerekse Osmanlı âlimlerinin telif ettikleri eserler okutuluyordu. Osmanlı medrese eğitiminde tartışma ve eleştiriye verilen önemi hem genel ilimler ve eğitim üzerine yazılan eserlerde, hem de müfredatla ilgili kitaplarda görebiliriz. Sözelimi, Taşköprîzâde İsmâmeddin Ahmed Efendi, 10 madde halinde belirlediği öğrencilerin vazifelerinden bahsederken onların, vazifeleri arasında yaşlıları ile konuları karşılıklı gözden geçirmeyi, birlikte incelemeyi ve münazarayı sayar. Aynı müellif, bunları söyledikten sonra tartışmanın amaçları ve nasıl olması gerektiği üzerinde durur. Ona göre tartışmada doğrunun ortaya çıkarılması amaçlanmalıdır. Üstün gelmek, öğrenmek veya karşısındakini utandırmak amacıyla tartışma doğru bir davranış şekli değildir. Yine ona göre olumlu bir havada geçen münazara, tek başına yapılan tekrar ve çalışmadan daha faydalıdır.²²⁰ Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, XVIII. yüzyıl ortalarında Osmanlı medrese müfredatı üzerine yazılmış "*Kevakib-i Seb'a*" adlı eser, ilimlerin merteye ve derecelerini verdikten sonra eski bilginlerin her ilimde nasıl birer mertebeye ulaştıklarını anlatır. Ayrıca, o dönem öğrencilerinin, derslerini nasıl çalıştıklarını ve her öğrencinin, haftada her biri birkaç satırdan oluşan beş ders okuduklarını, ama her derse bir gün

220. Geniş bilgi için bkz. Taşköprîzâde Ahmed Efendi, *Mevzuatu'l-Ulûm*, trc. Kemaleddin Mehmed Efendi, İstanbul 1313, I, 63.

önce sekiz-dokuz saat çalışarak hazırlandıklarını anlatır. Bu çalışmadan sonra hocanın metnin anlamını verdiğini nakleder. Bundan sonra bütün öğrencilerin hocaya söylemek suretiyle dört-beş saat konuyu tartıştıklarını bildirmektedir.²²¹

Sonuç olarak Osmanlı medreselerinde ezbercilik olmakla birlikte tartışmaya geniş yer veren pek çok kitap veya dersin okutulduğunu görmekteyiz. Bunlar arasında âdâb ilmi, sadede tartışmaya hasredildiğinden diğerlerinden daha önemlidir. Genelde bu ilim, müfredatta mantıktan sonra fakat ke-lâm, usûl ve fıkıhtan önce yer almakta idi.²²²

Burada bir noktaya daha temas etmemiz gerekiyor ki o da Osmanlı Devleti'nde genel olarak bilinenin ve inanılanın aksine birçok yenileşme hareketi, medrese ve dolayısıyla ilmiye sınıfının öncülüğü, desteği veya en azından tasvibiyle olmuştur. Aslında bunun Osmanlı Devleti'nde köklü bir geleneği bulunmaktadır. Devlet teşkilâtına dair eser yazanlar, özellikle XVIII-XIX. yüzyıllarda islâhat layihaları verenler arasında her seviyeden çok sayıda ilmiyeye mensup insanın bulunduğu bilinmektedir.

5. Medrese Öğretim Kadrosu

İslâm âleminde medreselerin ortaya çıkması ile başlayan medrese dönemi eğitim ve öğretimi, bir veya birkaç kişinin öğrencilere bilgi vermesi ve onları, belli bir sistem çerçevesinde eğitmesi sonucunda öğretim kadrosu teşekkül etti. Kendilerinden önceki İslâm devletlerinin uygulamalarından bir hayli istifade eden Osmanlı dönemi medreselerinin, öğretim kadrosuna dahil olan elemanlar ile öğrenciler hakkında fazla teferruata girmeden bilgi vermek istiyoruz. Bu arada Osmanlı öncesine de kısaca temas edeceğimiz ki, bu sâyede bir mukayese yapılabilsin.

221. Bilgi için bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, I, 76.

222. Daha geniş bilgi için bkz. A. Hadi Adanalı, "Osmanlı Medreselerinde Tartışma Metodolojisi", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim*, İstanbul 2001, s. 36-37.

a. Müderris (Profesör)

Bilindiği gibi Nizâmiye Medreseleri, yüksek seviyede eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunan kurumlardı. Gerek burada, gerekse daha sonra kurulan bütün medreselerde ders veren kimseler için "müderris" unvanı kullanılmaya başlandı. Bu tabir, Arapça bir kelime olup "tedris" mastarından ism-i faildir. Buna göre anlamı medreselerde veya başka yerlerde ders okutan kimse olmaktadır.²²³

İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren özellikle bazı ilimlerin tahsilinde bir öğreticiye (muallim, müderris, öğretmen) ihtiyaç duyulmuş olduğundan, daha işin başında, kendi başına ve hiç kimseden yardım almaksızın kitapla uğraşmak pek hoş karşılanmamıştır. Bu anlayışı bir tarafa bırakacak olsak dahi, tek başına ve kimseden yardım almaksızın bir şeyler öğrenmek, sağlam ve yeterli bir bilgi için pek mümkün değildir. Ayrıca, insanların, bildiklerini başkalarına öğretmek için gayret sarf etmesi de teşvik edilmiştir. Bütün bunlar, İslâm dünyasında medreselerin yaygınlaşması ile birlikte her tarafta saygı ve itibar gören müderrislerin yetişmesine sebep oldu. Bilimin yayılması için gayret sarf eden öğretim elemanlarının, gerek fikir ve çalışma hürriyeti, gerekse büyük bir malî imkânâ sahip olmaları, bu mesleğin rağbet görmesine sebep olduğu gibi bunların daha iyi bir şekilde ilmî çalışmalarda bulunmalarına da sebep olmuştu. Başlangıçta hükümdar, emîr, veya vakfı tesis eden herhangi bir kimse tarafından tayin edilen müderris, devrin en bilgili ve kabiliyetli âlimleri arasından seçilirdi. O, dönemine göre hemen hemen dinî ilimlerin tamamında bilgi sahibi idi. Özellikle kendi mezhebi hakkında usûl ve furû ilimlerine iyice vâkıf olmak zorunda idi.²²⁴

223. Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317, II, 1313.

224. Abdu'l-Gani Mahmud Abdu'l-Ati, *et-Ta'lim fi Mısır, Kahire* (tarihsiz), s. 265-266.

Bir müderrisin terfisini gösteren arşiv belgesi

Osmanlı dönemi medreselerinde, belli bir tahsilden sonra icâzet, mülâzemet ve beratla medreselerde ders veren kimselere müderris (günümüzde profesör) deniyordu. Vakfiyelerin, konu ile ilgili bölümlerinde müderrislerin nasıl seçkin kimselerden olmaları ve hangi özellikleri taşımaları gerektiği teferruatlı bir şekilde anlatılır. Bu konuda, Fâtih ve Kanunî vakfiyeleri ile kanunnâmelerde bir hayli bilgi bulunmaktadır.

Osmanlı medrese teşkilâtında "Hâric" ve "Dâhil" derslerini gören talebe, "Sahn-ı Semân" veya "Süleymaniye" seviyelerindeki eğitim ve öğretimi gördükten sonra mezun olurdu. Bu mezuniyetle birlikte kendisine "icâzet" verilirdi. Bu, onun müderrislik yapabileceğini gösteren bir diplomadır. Şâyet Anadolu'da görev almak istiyorsa Anadolu, Rumeli'de vazife almak istiyorsa

Rumeli Kadiaskeri'ne müracaat ederek onun, belli günlerdeki meclislerine devam etmek (günümüze göre bir çeşit staj) suretiyle "*Matlab*" denilen deftere (Ruznâme) mülâzım olarak kayd edilirdi. Bundan sonra sırası gelinceye kadar beklerdi ki, buna "nevbet" (nöbet) denirdi. Sırası geldiğinde en alt seviyedeki "*Hâşiye-i Tecrid*" medreselerinden birine yevmiye (günlük) 20 akça ile müderris olarak tayin edilirdi. Bundan sonra sıra ile yükselerek en üst seviyedeki bir medreseye kadar çıkabilirdi.²²⁵

Osmanlı ilmiye teşkilâtında müderrislerin, protokol ve pâyve bakımından gerek birbirleri ile, gerekse kadılarla olan durumları, kanunnâmelerde düzenlenmiş bulunmaktadır. Nitekim, değerli bir devlet adamı olan Tevkiî Abdurrahman Paşa'nın (ö. 1692) 1677 -1678 sıralarında hazırladığı ve medeniyet tarihimiz için değerli olan kanunnâmesinde şöyle denilmektedir:

"... Ve müderrislerden Süleymaniye müderrisleri, Musıla-ı Süleymaniye müderrislerine tasaddur* eder. Ve Musıla-ı Süleymaniye, altmışlı müderrislere tasaddur eder. Ve altmışlı müderrisler, Sahn müderrislerine tasaddur eder. Ve Musıla-ı sahn müderrisleri Dâhil müderrislerine tasaddur eder. Ve Dâhil müderrisleri Hâric müderrislerine tasaddur eder.

Ve Hâric müderrisleri, kudat-ı kasabata (kaza ve kasaba kadılarına) tasaddur eder. Lakin bu tasaddur, ıtlak üzre değildir. Hâric müderrisleri ile kudat-ı kasabat mâ-beynlerinde (aralarında) ilim irfan ve zat ve zaman itibar olunur. Ve bilcümle kasaba kadısı bir zî-şan (şan, şöhret sahibi) kimse olsa elbette Hâric müderrislerine tasaddur ettirilir.

Ve medârisin (medreselerin) her sınıfında olan müderrisler, kendi hempâyelerine tasaddurları zat ve zaman itibariyledir.²²⁶

225. Uzuçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 45.

* "Tasaddur etmek": Protokol kaidelerine göre önde bulunmak demektir.

226. Tevkiî Abdurrahman Paşa, Kanunnâme, *Milli Tettebbular Mecmuası* (MTM), I, 539.

Fâtih Kanunnâmesi'nde de belirtildiğine göre Sahn müderrisi, 500 akça yevmiyeli mevleviyetlerden birine geçebilir. Dâhil ve Hâriç medreselerinde yevmiye 50 akçaya müderrislik yapanlar, yevmiyesi 300 akça olan kadılığa geçebilirler. Aynı şekilde bunlar, Nişancı veya Defterdarlık gibi önemli memuriyetlere de geçebilirlerdi. Ayrıca Sahn-ı Semân müderrisleri teşrifatta (protokol) sancakbeylerinden önde gelirlerdi.

Bütün bunlardan başka "İç-il" denilen İstanbul, Edirne ve Bursa şehirleriyle bunların etraf ve mülhakatındaki medrese müderrislerinden yevmiye 20 akça alan bir müderris, kadı olmak istediği zaman, yevmiye 45 akçalı bir yere kadı olarak atanabilirdi.²²⁷

b. Muid (Asistan, Araştırma Görevlisi)

Arapça bir kelime olan "Muid", birçok mânaya gelmekle birlikte bizi ilgilendiren teknik yönü, yani istilâh olarak onun, müzakereci, müderrisin derslerini tekrarlayıp izah eden müderris yardımcısı mânasına gelmesidir.²²⁸ Muid, müderrisin dersten ayrılmasından sonra talebeye dersi tekrarlayan ve onların anlamakta sıkıntı ve zorluk çektikleri yerler ile konuları izah eden kimsedir. Talebe, bazen konuyu anlamadığından, bazen de psikolojik veya başka sebeplerden dolayı müderrise sormaktan çekindiği için her şeyi tam olarak kavrayamaz. İşte böyle durumlarda muid, talebeye yardımcı olur. Demek oluyor ki muid, müderris ile talebe arasında bir çeşit köprü vazifesi görmektedir. O, talebelerle aynı yerde kaldığı için her an onlarla ilgilenebilirdi. Bu bakımdan, günümüzün ifadesiyle o, asistan veya araştırma görevlisidir. Öğrencilere dersleri tekrar-

227. *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, İstanbul 1330, s. 20.

228. Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istilâh ve Tabirler*, Ankara (tarihsiz), s. 38; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 573.

layıp yardımcı oldukları için muidlere müzakereci de denmektedir. Bu görev, medreselerin kurulmasıyla ortaya çıkmıştır.

Osmanlı eğitim ve öğretim tarihinde muidlerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Fâtih Sultan Mehmed'in vakfiyesinde muidlerle ilgili olarak şöyle denilmektedir:

*"Hadid ve fikr-i sedid ve re'y-i reşid ile akranı beyinde (arasında) ferid ve ta'lim-i muhtasarat-ı kütübde (Muhtasarat diye adlandırılan kitaplar) mâhir ve taallum ve iktisâb-ı mütavvelata kadir kimesne olur. Her müderrisin medresesinde muid olup vazife-i yevmiyesi hâsıl-ı vakf-ı şeriften beş akça ola."*²²⁹

Görüldüğü gibi bu dönemin muidi, akranları arasında en iyi bilgiye sahip, zeki, sağlam ve isabetli görüşü olan bir kimse olarak tavsif edilmektedir. Muid, yaptığı ve gördüğü hizmet karşılığında da günde beş akça gibi bir ücret almaktadır.

Süleymaniye Vakfiyesi'nde de muidlikle ilgili şu bilgilere yer verilmektedir:

*"Ve tullâb-ı ilimden birer maarif u fezail ile mümtaz, rütbe-i istifadeden derece-i ifadeye vüsûle istidad ile ser-efrazını muid eyleyeler. Ve vazife-i yevmiyeleri beşer akça ola."*²³⁰ Vakfiyenin bu ifadelerinden anlaşıldığına göre Süleymaniye Medreseleri'nde muid olacak kimsenin, talebenin en iyi ve seçkinlerinden olması, bilgili ve arkadaşları arasında her bakımdan üstünlüğü kabul edilen bir kimse olmalıdır.

Muidlerin, Ellili Medreseler'den aşağı seviyedeki medreselerde de bulunduğu ve bunların da müderrisler gibi tayin edildikleri anlaşılmaktadır. 5 Şaban 1247 (9 Ocak 1832) tarihini taşıyan bir belge, Sivas Dârüşşifa Medresesi'nde muidlik yapan Musa adındaki şahsın ölümü üzerine yerinin boş kaldığı ve böylece onun tarafından yerine getirilen hizmetin yapıla-

229. Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri, s. 264.

230. Süleymaniye Vakfiyesi, s. 32.

madığı, bu yüzden işlerin normal yürümediği anlaşıldığından yerine berâtlâ, bu işi yapmaya layık ve ehil olan oğlunun geçmesi gerektiği Sivas Kadısı Müftüzâde Abdullah tarafından bir arzla İstanbul'dan istenmektedir.²³¹ Bu belgeden de anlaşıldığı üzere adı geçen medresede muidlik eskiden beri devam edegelen bir görevdi. Zira adı geçen şehrin çok daha önceki tarihlerde kadısı olan kimse tarafından İstanbul'a gönderilen 12 Zilhicce 1167 (30 Kasım 1754) tarihli bir arzda da muidlik görevinin bir başkasına verilmesi istenmektedir.²³²

Danışmendler arasında muid olma özelliğini taşıyanların seçimi ise müderrisler tarafından yapılmış olmalıdır. Muidlerin, kaç yıl görevde kaldıkları henüz kesin olarak tesbit edilmemiş olmakla birlikte, (dâru't-tıblar dışında) bunun iki sene ile sınırlı olduğu belirtilmektedir.²³³

Osmanlılar döneminde muidlik görevi, 1908 inkılabından sonra da "Sultanî"lerde devam etmek üzere yeniden ihdas edilmiş ise de daha sonra yeniden kaldırılmıştır.²³⁴

c. Talebe

Bütün dünyada olduğu gibi, İslâm eğitim ve öğretim tarihinde de medreselerin esas unsurlarından biri, şüphesiz ki öğrencilerdir. Hem Osmanlı, hem de Osmanlı öncesinde öğrencilerin gerek zekâ, gerekse bedenî yapı bakımından sağlam olmalarına dikkat edilirdi. Bunun tesbiti için zaman zaman hocalar tarafından zekâ testlerinin yapıldığı belirtilmektedir.²³⁵

231. BOA. C. Maarif, nr. 5507.

232. BOA. C. Maarif, nr. 3532.

233. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 33.

234. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 573.

235. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım, İstanbul 1976, s. 307.

Yapılan bu testler sonucunda hoca, talebe olarak seçeceği kimseleri belirlerdi. Böylece, zeki veya daha az zeki olan öğrencilerin aynı sınıfta bulunmamaları sağlanmış olurdu. Her ne kadar öğretim için kesin olarak belli bir yaş söz konusu değilse de Kâtip Çelebi'nin ifade ettiği gibi ilim yolcusunun fedakâr olması, dünya ile ilişkisinin fazla olmaması ve çoluk çocuk kaygısının bulunmaması gerekir.²³⁶ Bu görüşler, ilim tahsil etmek isteyen kimsenin genç olmasını ve hatta mümkün mertebe bekâr olmasını gerektirmektedir. Zira evli olan kimse, evlilik hukuku ve geçim derdi gibi işlerle meşgul olacağından rahat ve huzurlu bir şekilde kendisini ilme veremez.

Osmanlı döneminde talebenin iyi yetişmesi için büyük gayretler sarfedilmişti. Osmanlı döneminin ilk medreseleri ile birlikte bütün talebeye vakıflarca bakılmış, imâretler vâsıtasıyla da yeme, içme, yatma ve para temin etme gibi imkânlar sağlanmıştı.²³⁷

İslâm ve Osmanlı dünyasında talebeyi ifade etmek için değişik kelime ve tabirler kullanılmıştır. Arapların "tâlib" dedikleri medrese öğrencisine, Selçuklular "fakih" ve "mülâzım" derlerdi. Osmanlılar'da ise "talib" in çoğulu olan "talebe" ve "tüllâb" kelimeleri kullanıldığı gibi, Farsça'da âlim ve akıllı mânasına gelen "danişmend" ve yine Farsça'da yanmış anlamına "suhte" kelimesinin bozulmuş şekli olan "softa" kelimeleri yanında, Arapça'da istidatlı ve kabiliyetli anlamına gelen "müsteid" kelimesi de kullanılıyordu. Bu kelimelerden her biri, zaman zaman diğerinin yerine kullanılabiliyordu. Bununla beraber Sıbyân Mektebi öğrencilerine sadece "talebe", alt sevi-

236. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn*, İstanbul 1971, I, 38.

237. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, İstanbul 1985, s. 116-123.

yedeki medrese talebelerine "suhte", yüksek seviyedeki medrese öğrencisine de "danişmend" denildiği anlaşılmaktadır.²³⁸

Osmanlı medreselerindeki talebe sayısı, medresenin büyüklük veya küçüklüğüne göre değişmekle birlikte, medreselerin en büyüklerinde bile bir müderrisin okuttuğu öğrenci sayısı 20'yi geçmezdi. ²³⁹ Öyle anlaşıyor ki devlet, zaman zaman ve duruma göre talebe sayımı da yapmaktadır. Nitekim, hicrî 1253 (1837-1838) senesinde bir irâde-i seniye üzerine Mansûre Defterdarı'na gönderilen bir "*Buyruldu*"da İstanbul'da bulunan talebelerin sayımının yapılması ve bunların bir disiplin altına alınmaları emredilmektedir.²⁴⁰ Muhtemelen bu, son zamanlarda bozulmaya yüz tutan eğitim ve öğretimin getirdiği bir disiplinsizlik yüzünden olsa gerek. Zira bundan önceki senelerde, bazı öğrenci isimlerinin, yüz kızartıcı hareketlere karışmış olması, böyle bir tedbire baş vurulmasına sebep teşkil etmiş olmalıdır. Nitekim, Zilkade 1208 (Haziran 1794) tarihli bir "*Takrir*" bu nevi ve talebebeve yakışmayan bir olayı ortaya koymaktadır.²⁴¹ Osmanlı Devleti'nde daha kuruluş yıllarından itibaren tahsilini belirli seviyeye getiren talebeler, hocalarının da tavsiyesi ile İslâm dünyasının o dönemlerde tanınmış ilim merkezleri olan Kahire, Semerkant, Buhara, Mâveraünnehir, Bağdat ve Şam gibi yerlere giderek bilgi ve gör-gülerini artırıyorlardı. Böylece, birkaç yıl sonra İslâm dini, kültürü ve medeniyeti konusunda iyice yetişmiş birer eleman olarak yurtlarına dönerlerdi.

238. Baltacı, Osmanlı Medreseleri, s. 31-32.

239. Fâtih döneminin en büyük medresesi olan Sahn-ı Semân'ın her dershânesinde 15'er öğrenci bulunuyordu. Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri; Baltacı, Osmanlı Medreseleri, s. 32.

240. BOA. C. Maarif, nr. 6177.

241. BOA. C. Maarif, nr. 6197.

6. Medreselerin Bozulması

Osmanlılarda, ilk medresenin kuruluşundan ve bilhassa Fâtih'in Sahn-ı Semân Medreseleri'nden sonra belli bir sistem ve yönetmeliğe bağlanan medrese eğitimi ile müderrislik, ufak tefek bazı olaylar bir tarafa bırakılacak olursa güzel ve sistemli bir şekilde işliyordu. Fakat XVI. yüzyılın son çeyreğinde değişik sebeplerden dolayı eğitim ve öğretim kurumlarında bazı aksaklıklar görülmeye başlandı. Bunlar, medresenin gerilemesine ve hatta ileride çökmesine sebep oldu. Bu çöküşü durdurmak için zaman zaman başvurulmuş ıslâh çalışmaları ve bu uğurda harcanan çabalar ile yapılan teklifler,²⁴² fazla tesirli olmamış görünmektedir.

Kuruluşundan XVI. asır sonlarına kadar ilmiye sınıfı devamlı gelişme kayd etmişti. Gerek medreselerde zamanla belirlenen, gerekse kadılık teşkilâtında Rumeli, Anadolu ve Mısır'da gelişen dereceler, birinden diğerine yatay geçiş ve benzeri konularda doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne has bir sistem olarak ortaya çıkmıştı. Ancak bu gelişmeler, birtakım olumsuzlukları da beraberinde getirmişti. Osmanlılar'da teşkilâta dair ilk eserlerden biri olan "Âsafnâme" adlı eserinde Lütfi Paşa, (Kanunî Sultan Süleyman dönemi sadrazamı) bilginlere çok az yer vermekte ve onlar hakkında pek sıtayışkâr

242. Koçi Bey, layihasında bozulmanın sebeplerini ve bunun önüne nasıl geçilebileceğini uzun uzadıya anlatır. Biz, onun bu konuda verdiği bilginin çok kısa bir özetini buraya aldık: "İmdi malum-ı humâyûn ola ki, mübarek şeriatın devamı bilgi iledir. Bilginin devamı bilginlerdir. O yüzden, yüce ataları zamanında bilgiye ve bilginlere olan hürmet ve ikram, hiçbir devlette olmamıştır. Onlara olan itibarın meyvesi olarak nice güzel eserler görmüşlerdir. Bilginlerin hallerinin düzenli olması, din ve devletin en mühim hususlarındandır... Bugün ilim yolu dahi fevkalade bozulmuştur. Aralarında yürürlükte olan eski kanun işlemez olmuştur... Giderek her işe hatır karışmakla ve her işe göz yummakla hak sahibi olmayanlara hadden aşırı mevkiler verilip eski kanun bozuldu... İlmiyeye ait yüksek makamların, şunun bunun aracılığı ile verilmesi doğru değildir. En bilgilisi hangisi ise ona verilmek gerektir." Daha geniş bilgi için bkz. Koçi Bey, *Risâle*, nşr. Zuhuri Danişman, İstanbul 1972, s. 24-31.

olmayan cümleler kullanmaktadır. Bu arada, eserleri ile bu zümreye en büyük hizmeti yapan Taşköprîzâde İsmeddin Ahmed Efendi, daha 1540'larda medresede ulemâ arasında ilâhiyat ve matematik ilimlerine karşı eski rağbetin kaybolduğunu ve genél olarak ilim seviyesinin düştüğünü ifade eder. O, nazarî ilimlere dair eserlerin artık okunmadığını, ulemânın basit el kitaplarıyla yetindiğini belirtir. Yüzyılın ikinci yarısında ulemâyâ karşı en ağır tenkitleri Gelibolulu Mustafa Âli yapmıştır. Ona göre devlet ve milletin asıl unsurlarından biri olan ilim erbabı, merasim ulemâsı haline gelmiş, eser telif etmekte başarısız olmuş, ilmiye mesleğine adam kayırma ve himaye anlayışı yerleşmiştir. Bu arada kadiaskerler mülâzemet usûlünün uygulanmasında yolsuzluklar yapmıştı, müderrislikler ile kadılıklar rüşvetle verilmeye başlanmıştı. Mustafa Âli, özellikle ilmiye ailelerine tanınan imtiyazın zararlarından söz etmektedir. O, medreselerde ders yapılmadığını, birçok müderrisin vakıftan ücretini alıp ders vermediğini, esasen vermek istediği zaman da karşısında talebe bulamadığını belirtir.* Yine bu dönemde Selânikî Mustafa Efendi, ilmin ve ilim erbabanın toplumdaki önemli yerini belirttikten sonra, dini ve hukuku temsil eden bu zümrenin haktan ve dürüstlükten ayrılmaması gerektiğini, bunların aslî görevlerinin toplumda iyiliği teşvik ve kötülüklere engel olmak olduğu halde ihmal ve çekingenlik sebebiyle bu görevlerini hakkıyla yapmadıklarını, teşrifatta önde bulunmak kavgası yüzünden önemli bir çok toplantıyı terk ettiklerini anlatır.²⁴³

Âdeta konunun bir girişi mahiyetinde olan bu bilgilerden sonra biz, geniş ve teferruatlı açıklamalarda bulunmadan bir

* Gelibolulu Mustafa Âli'nin verdiği bilgileri doğru kabul etmekle birlikte bunlarda biraz da abartma olduğunu belirtmek gerekir. Zira Âli, bütün çabalarına rağmen ilmiye'ye intisab edememişti. Bu yüzden bu sınıfa karşı bir muğberiyeti vardır. Bu durumu ile o, bazen küçük bir olayı büyük bir şeymiş gibi vermekten ve onu genel bir hüküm haline getirmekten çekinmez.

243. Mehmet İpşirli, "İlmiye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXII, 143-144.

fikir vermesi bakımından Osmanlı medrese ve ilmiye teşkilâtının bozulma sebeplerinden bir kısmını kısaca maddeler halinde, bir kısmını da sadece isim olarak vermekle yetineceğiz. Bunlar: Nüfus yoğunluğu, devletin diğer müesseselerindeki bozukluklar, ulemâ zâdegân sınıfının doğması, ilmiyeye ait kanun ve geleneklerin çiğnenmesi, merkezcilik, saltanat kavgaları, talebe isyanları, bencillik ve ilmî hürriyetin olmaması gibi her biri başlı başına birer çöküş sebebi olabilecek maddelerdir.

Nüfus Yoğunluğu: Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, küçük bir beylikten tarihin akışını değiştirecek derecede muazzam bir imparatorluk haline geldi. Devletin sınırları, kuruluştan itibaren sür'atli bir gelişme gösterirken XVI. asrın son çeyreğinden itibaren hızını kaybetmeye başladı. Hatta aynı yüzyılın sonlarına doğru tamamen durmaya başladı. Daha sonra kaybedilen topraklarda bulunan Müslüman nüfusun iç kısımlara çekilmesiyle yersiz, yurtsuz bir göçebe topluluk meydana geldi. Bunlardan bir kısmının eğitim ve öğretimin parasız olmasından yararlanmak istemeleri ve sırf karın doyurmak için medrese, imâret ve hatta tekkelerde toplandıkları anlaşılmaktadır. Böylece iç bölgelerdeki küçük medreselerde, zamanla büyük bir talebe birikimi meydana geldi. Böylece medreselerdeki ilmî seviye düşmeye başladı. Bu arada medreselerde biriken fazla talebe, vakfın imkânlarını da zorlamaya başladı. Bu da zamanla talebe isyanlarına sebep oldu. Medreselerde biriken nüfus fazlalığı, aynı zamanda mezunlar için istihdam problemini de beraberinde getirmeye başladı. Bu da, medreselerdeki tedris süresini gündeme getirmiş ve talebenin kısa zamanda mezun olma imkânının araştırılmasına sebep olmuştur.

Devletin Diğer Müesseselerindeki Bozukluklar: Bilindiği gibi Osmanlı devlet teşkilâtı, Anadolu Selçuklu Devleti ile di-

ğer Müslüman devlet ve beyliklerin tesiriyle teşekkül etmiş merkezîyetçi bir teşkilât idi. Devamlı genişleyen toprakların merkeze uzak olması ve buralardaki idarenin güçleşmesi sonucu, devletin sınırları dahilinde eşkiyalık, zorbalık ve haksızlık gibi bazı olaylar meydana geliyordu. Fakat XVI. yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen benzer hadiseler, payitahta bile sıçramaya başladı. Bu asrın sonlarına doğru idarî ve askerî kadrolarda bozulmanın arttığı görülmektedir. Bu sırada, Kanunî'nin oğlu Şehzâde Mustafa'nın katli ile Şehzâde Bâyezid hâdisesi, idarî ve askerî kırınlıklara sebep olmuştu. Bu esnada idarî kadroya musallat olan rüşvet belası, mansıp ve tımarların para ile satın alınabilmesi, adâlet mekanizması ile tımar sisteminin bozulması, sadece bu müesseselerde değil, devletin diğer müesseseleri gibi İlmîye sınıfının da bozulmasına sebep olmuştu.

Ulemâzâdegan Sınıfının Doğması: Günümüz Türkiye'sindeki devlet görevlilerinde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de, İlmîye mesleğine rağbeti artırmak için ilmîye mensubu olan kimselere, çocuklarının sayılarına göre maaş zammı yapılmıyordu. Böyle bir uygulama, onları geçim derdinden kurtarmak ve böylece ilmî çalışmalarından geri kalmalarını önlemek içindi. Bu yüzden ulemâ çocuklarına bazı imtiyazlar tanındı. Daha önce İslâm dünyasında pek çok verimli örnekleri görülen ilmîye aileleri ve aristokrasisini oluşturmak için ilk defa Sultan II. Murad tarafından Molla Fenarî ailesine tanınan imtiyazlar, bütün ilmîye ailelerine ve ulemâ çocuklarına tanındı. Bu sistem, sonradan istismar edilip türlü olumsuzluklara yol açtı. Zira artık ehliyet aranmaksızın ulemâ çocuklarına çeşitli kademelerde mansıplar verilir olmuştu. Bu da medreselerdeki ilmî seviyenin düşmesine etki eden sebeplerden biri olarak görülmektedir.

İlmiyeye Ait Kanun ve Geleneklerin Çiğnenmesi: Medreselerin gerileme sebeplerinden biri de İlmiye'ye ait kanun, talimat ve geleneklerin çiğnenmesidir. Kanunnâme ve Hatt-ı hümayûnlarda konu ile ilgili pek çok bilgi bulunmaktadır. Bu arada câhil bazı kimselerin vezirlere intisabla mansıp almaları, bazı müderrislerin kendi medreselerini ihmal edip başka işlerle meşgul olmaları, ilmiye hizmetlerinin büsbütün çığırından çıkmasına sebep olmuştur. ²⁴⁴

Medreselerin bozulmasına sebep olan bu ve benzeri bazı etkenleri gördükten sonra şimdi de medreselerin bozulma biçimlerine kısaca temas etmek istiyoruz. Bunlar:

Öğretim ve yöntem alanında bozulma, Disiplin alanında bozulma, müderrisliğe atanma yönünden bozulma şeklinde özetlenebilir.

Öğretim ve Yöntem Alanında Bozulma: Son dönemlerde aklî, felsefî ve diğer müsbet ilimler programdan çıkarılarak sadece dinî bilimler öğretilmeye başlanmıştı. Böylece tenkid ve tartışma bırakılarak aktarmacı ve dogmatik bir yöntem izlenmeye başlanmıştı. Bu da ilimde düşünme ve tefekkürün terk edilmesine sebep olmuştu. Halbuki tefekkür ve tenkid sisteminin terki, ilimde ilerlemenin durması demekti. Söylenen sözlerin veya yazılan konuların doğruluğu, ilmî bir metodla münakaşa süzgecinden geçirilmeden kabul edilmeye başlandı.

Disiplin Alanında Bozulma: Birçok öğrencinin ilme karşı olan ciddiyeti kaybolduğu gibi, öğrencilikle ilgisi olmayan birçok kimse, medreseleri doldurup barınak haline getirmişti. Bu arada bazı müderrisler de görevlerini aksatarak başka işlerle meşgul olmaya başlamışlardı. Bazı müderrislerin ayda bir

244. Geniş bilgi ve kaynaklar için bkz. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 64-70; Karşılaştırma için bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 1982, s. 55-57; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 133-154; Mehmet İpşirli, "İlmiye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXII, 142.

kere derse vardıkları olmuştur. Bu disiplinsizlik, medreselerin çökmesine sebep olmuştur.

Müdürrisliğe Atanma Yönteminin Bozulması: Başlangıçta medrese mezunları belli ve az sayıdaki müdürrislik kadrolarına atanabilmek için mülâzemet usûlüne göre bir bekleme (nevbet) döneminden geçerlerdi. Bu, önemli bir staj dönemi idi. Zamanla bu yol kötüye kullanıldı. Devlet adamları ile bazı müdürrislerin çocuklarına, bir geçim vasıtası sağlamak gayesiyle daha küçük yaşta olmalarına rağmen müdürrislik pâyesi veriliyordu. Bu devirlerde ulemanın iyi eğitim ve öğretim görmemiş çocuklarının bilgisizliğini örtmek için sakal bırakmaları emredilmiştir. Böylece bilgi ve kerametın sakalda olduğu anlayışı hakim olmaya başladı. Böyle bir anlayış, Seyyid Vehbi'nin bu konuda bir de manzume kaleme almasına sebep olmuştu.²⁴⁵

Biraz önce, medreselerin bozulmasına tesir eden sebepler olarak gördüğümüz hususların ortadan kaldırılması için değişik zamanlarda fermanlar ısdâr edilmişti. Fakat medreselerin ıslâhı veya kendilerine çeki düzen vermeleri, bir türlü sağlanamıyordu. Zamanın teknik medeniyetini meydana getiren "Yenileşme Çağı"nın gerektirdiği şartlara uymak, değil sadece Osmanlı Devleti'nde bütün bir İslâm dünyasında mümkün görülemiyordu. Halbuki başlangıçta ilmî gelişmeye çok müsait olan ve günümüz üniversitelerinin eğitimi seviyesinde eğitim ve öğretim veren medreselerin bu durumu, pek çok kimseyi üzmemekte idi. Zira medrese, artık kendisini, değişen dünya şartlarına uyduramıyor, ilim, teknik ve san'atta takip edilen metodlara yabancı kalıyordu. Bu arada, kuruluş dönemindeki kanun ve tüzükleri de gereği gibi uygulayamıyordu. İşte bunun içindir ki, medreselerin dışında yeni bazı okulların açılması bir ihtiyaç hâline geldi. Özellikle 1184'teki (1770) Çeşme faciası,

245. Bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 67-75; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 55-56.

Osmanlı donanmasını yok etmişti. Osmanlılar açısından bedeli ağır olan bu dersten sonra Osmanlı Devleti, artık bütün kurumları ve yapısı ile kendini yenileme ihtiyacını hissediyordu. Bu yüzden 18 Kasım 1773 senesinde "*Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn*" adı ile denizcilikle ilgili bir okul, Kaptan-ı Derya Cezayirli Gâzi Hasan Paşa'nın (ö. 1790) teklifi üzerine açılmış oldu. Bu yeni okulda, deniz subayları yetiştirilecekti. İlk hocası aynı zat olan bu mektep, tarih boyunca Osmanlı eğitim sisteminde bir yenilik olarak kabul edilir. Bu okul, Osmanlılar'ın Batı'ya açılan ilk penceresi idi. İlk askerî deniz okulu olan bu kurumda, Riyaziye (Matematik) derslerinin "Hendese" adı altında okutulmasından dolayı Mühendishâne şeklinde bir isim almıştır. Okulun süresi üç yıldır.

Askerî kara okulu olan başka bir kurum, 10 Mayıs 1796 senesinde açılmıştı. Kara kuvvetleri subayı yetiştirmek üzere "*Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn*" adı ile açılan bu müessesenin eğitim süresi dört yıldır. Burada, zamanın gerektirdiği hesap ve geometri konuları, tarih, coğrafya, askerî eğitim, astronomi, Arapça ve Fransızca gibi dersler okutuluyordu.

1826 senesinde "*Tıbhâne-i Âmire ve Cerrahhâne-i Ma'mûre*" adı ile bir tıp okulu açıldı. Bu okulun eğitim süresi dört yıldır. Böylece eskiden beri medrese bölümleri arasında sayılan Dâru't-tıblar da medrese dışına çıkmış oldu.

Daha sonraları değişik isimlerle anılmalarına ve farklı program uygulamalarına rağmen başka mektepler de kuruldu. Bunlardan birkaçını tarih sırasına göre vermekle yetinmek istiyoruz.

Mekteb-i Maarif-i Adliye: 1254 (1838) yılında açılan ve Rüşdiye düzeyinde olan bu mektep, sivil memur yetiştirmeyi hedefliyordu. Bu okul, kurucusu olan Sultan II. Mahmud'un "Adlî" mahlasından dolayı, bu ismi almıştı. Bu bakımdan, ismine bakılarak bunun adliye teşkilâtı ile ilgili olduğu zannedilmemelidir. ²⁴⁶

246. Geniş bilgi için bkz. Ergin, *Maarif Tarihi*, II, 394-400.

Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye: 1255 (1839) senesinde açılan bu mektep, Rüşdiye düzeyinde olup, hem halka, hem de memur olacıklara yanlışsız yazı yazabilme ve bir konuyu kaleme alabilme öğretimi yapmak için kurulmuştu. Bu mektebe devam eden öğrencilere “*Evkaf Nezâreti*”ince 18 yaşına kadar, kabiliyetlerine göre değişen miktarlarda burs veriliyordu. Buradaki öğrenciler, kalemiye ve diğer fenlere ait bilgileri de başka mekteplerde öğrenebilirlerdi.²⁴⁷

Mekteb-i Rüşdiye: Ortaokul derecesinde bir okul idi. 1908 senesinden önce okullar, farklı zamanlara göre İbtida-i (Sıbyân), Rüşdî, İdadî ve Âli gibi isimlerle anılıyordu. Rüşdiye adı ile ilk mektep, 1254 (1838) senesinde İstanbul’da açıldı. Bu isim, Sultan II. Mahmud tarafından konmuştu. O, çocuklar “sinn-i rüşd”e (olgunluk çağı) gelinceye kadar bu mekteplerde okusunlar ancak buradan mezun olduktan sonra rüştlarini isbat edebilirler diye düşünmüş ve adının “Rüşdiye” olmasını irade buyurmuştu.²⁴⁸

Dârü'l-Maârif: Tanzimat’ın, getirmiş olduğu zihniyet değişikliği ve devlet hayatındaki yeni teşkilatlanmanın gerektirdiği formasyona sahip memur yetiştirmek üzere bu yönde geliştirilmiş programlarla eğitim ve öğretim veren okullar açılmıştı. Dârü'l-maârif, bu yeni anlayışla açılan okulların başında gelmektedir. Sultan Abdülmecid’in annesi Bezmiâlem Vâlide Sultan (1 Temmuz 1839-3 Mayıs 1853 tarihleri arasında Vâlide Sultanlık yapmıştır) tarafından Sultan Mahmud türbesi yanındaki arsaya yapılarak 7 Cemaziyelevvel 1266 (21 Mart 1850) günü Sultan Abdülmecid tarafından resmen açılan ve Rüşdiye ile Darulfünûn arasında bulunan bu okul, lise seviyesinde idi. Sultan Abdülmecid, okulun açılışına oğlu Murad Efendi (V. Murad) ile kızı Fatma Sultan’ın ellerinden tutarak gel-

247. Bilgi için bkz. Ergin, age. II, 386-393.

248. Geniş bilgi için bkz. Ergin, *Maârif Tarihi*, II, 440-448; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 65 -68.

mişti. Çocuklarını sembolik olarak okula kayd ettirmişti. Çocuklarına, açılışta bulunan Mektepler (Mekâtib-i Umumiye) Nâzırı Kemal Paşa'nın ellerini öpmelerini söylerken "bundan sonra sizin hocanız bu efendidir" demişti. Kemal Paşa'ya da dönerek; "Bunları sizin terbiye ve eğitime tevdi ediyorum Diğer talebelerle eşit tutmanızı rica ediyorum." iradesinde bulunmuştu.²⁴⁹

Sultan Abdülmecid'in bu sözleri ve çocuklarını getirerek okula kayd ettirmesi, devletin, Sultan II. Mahmud döneminde başlatılan maarif islâhatına verdiği önemi gösterdiği gibi, erkek ve kadının birlikte ilimle uğraşmasının gerektiğine de işaret etmektedir. Onun, kızı Fatma Sultan'ı bu okula kayd ettirmesi, Vâlîde Mektebi'nin hem kızların, hem de erkeklerin okuyabileceği bir okul olarak düşünüldüğü izlenimini vermektedir.²⁵⁰

İlk Darü'l-Maârif (İstanbul Kız Lisesi) - Cağaloğlu

Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı Kemal Efendi'nin (Paşa) Daru'l-maârif'in açılmasında önemli hizmetleri olmuştu. Zamanın eğitim ve öğretim ihtiyacına cevap verecek mektepler açan bu

249. Mahmud Cevad b. eş-Şeyh Nâfi', *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, İstanbul 1338, s. 43-44.

250. Nuran Kara Pilehvarian, "Bezmiâlem Vâlîde Sultanın Eğitim Islâhatlarındaki Rolü ve Vâlîde Mektebi/Dârulmaârif" *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim*, İstanbul 2001, s. 493.

zat, Türk maarif tarihinde önemli başarılar sağlamıştır. O, bu yeni mektebe de ilk müdür olarak atanmıştır.

Vâlide Sultan tarafından yaptırılan bu modern mektep, dönemin yeni eğlence ve ticaret merkezi olarak gelişen azınlık nüfusun ağırlıklı olduğu Pera (Beyoğlu) yerine İstanbul'un eski kent dokusunun ana arterinde yer almıştı. Vâlide Sultan'ın, İstanbul halkına devletçe öngörülen yeniliklerin yalnızca azınlıklara bir pâyeye vermek amacıyla olmadığını, sınıf farkı gözetmeden her Osmanlı vatandaşının istediği dereceye ulaşabileceğini anlatmak istediğini göstermektedir. Asıl adı "Vâlide Mektebi" iken sonradan Dârü'l-Maarif denilmesi, uygun görülüyordu. Burası Rüşdiye Mektepleri'nden daha üstün idi. Burada okuyup yazma ile bazı fenler öğretilenkti. Böylece, bu mektep, hem açılması kararlaştırılan "Dârulfunûn"a talebe, hem de devlet dairelerine memur yetiştirecekti. Programı da buna uygun bir şekilde yapılmıştı. Daha önceleri Osmanlı eğitim ve öğretim kademelerinde var olmayan bir derece ile öğretime başlaması hedeflenen bu çağdaş ve modern okulun yapım ve donatım giderleri, Bezmiâlem Vâlide Sultan tarafından karşılanmıştı. Okulun gelecekteki masrafları da Vâlide Sultan vakıfları tarafından karşılanacaktı. Bu maksatla o, okulu vakıfları arasına katmıştı.²⁵¹

Kız Rüşdiyesi: 1275 (1858) senesine kadar kız öğrenciler için açılmış müstakil okullar yoktu. Gerçi Sıbyân mekteplerinde kız ve erkek çocuklar birlikte okuyorlardı. Fakat daha ileri derecede sadece kızların eğitim ve öğretimine tahsis edilen bir okul mevcut değildi. Maarif Nezâreti'nin, 3 Rebiülahir 1275 (10 Kasım 1858) tarihi ile Sadaret'e gönderdiği tezkirede kız öğrencilere eğitim ve öğretimin verilmesi gerektiği üzerinde durulmuş ve böyle bir okulun açılmasının büyük bir ihtiyacı gidereceğine değinilmişti. Bunun üzerine ilk defa İs-

251. Geniş bilgi için bkz. Nuran Kara Pilehvarian, agm. *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim*, s. 490; Ergin, age. II, 449-453.

tanbul'da kız rüşdiyesi açılmış oldu. Daha sonra bu okullara öğretmen yetiştirmek için de 1286'da (1869) Ayasofya civarında ilk "Dâru'l-Muallimât" (Kız Öğretmen Okulları) açılmıştı. Bilahere II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte bunların sayılarında büyük bir artış olacaktır.²⁵²

Mekteb-i Sultanî: 1284 (1867) yılında açılan Mekteb-i Sultanî, gerçek anlamda bir lise idi. Bu mekteplerin açılması, Sultan Abdülaziz'in 1284'de (1867) Fransa'ya yaptığı seyahatin kültür sahasında bıraktığı tesir sebebiyledir. Bu hükümdar, İstanbul'da, Fransız liseleri ayanında bir mektebin açılmasına ve orada Fransız dili ile öğretim yapılmasına müsaade etmişti. Bu okuldaki öğretim dili Fransızca olmakla birlikte bazı dersler de Türkçe olacaktı. Bu mektebin açılmasına Fransa da maddî yardımda bulunmuştu. Mekteb-i Sultanî terimi, Galatasaray'da kurulan ilk liseye verilen deyim ile ortaya çıkmıştır.²⁵³

Kısaca temas ettiğimiz bu ve diğer okullar, medreselerin eğitiminden farklı eğitim ve öğretim veriyorlardı. Medreselerden farklı programlar uygulayan bu mektepler, bozulmaya ve gittikçe ortadan kalkmaya doğru hızla giden medreselerin üzerinde oturduğu araziye, yavaş yavaş ellerinden almaya başladılar. Gerçi ilk bakışta bunlar, medreselerin dışında gibi görünmekte iseler de II. Meşrutiyetin ilanını takip eden sene (1909), medreselerde de ıslâhat teşebbüslerine girilmiş, dinî tedrisat yanında Türkçe, Tarih ve Coğrafya gibi sosyal derslerle Riyaziye, Fizik, Kimya gibi fen derslerinin okutulması için yapılan teşebbüsten de tam bir sonuç alınamamıştı.²⁵⁴

252. Bilgi için bkz. Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, s. 115; Ergin, age. II, 457-459.

253. Geniş bilgi için bkz. Mahmud Cevad, age. s. 80; Ergin, age. II, 481-486.

254. Daha geniş bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Dârü'l-Hilâfeti'l -Âliye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri*, İstanbul 1978, s. 1-2; Ayrıca bkz. Emin Bey, "Tarihçe-i Tarik-ı Tedris", *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul 1334, s. 661-666.

Osmanlı Devleti'nde, kuruluştan itibaren üzerinde büyük bir itina ile durulan eğitim sistemi, yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı gereği gibi uygulanamamıştı. Konu ile ilgili eski kanunlar bile uygulanamaz olmuştu. Bilhassa Fâtih ve Kanunî devirlerindeki medreselerin, dönemlerine göre birer irfan yuvası olmaları artık mazide kalmıştı. Ne talebe, ne de hoca kadrosunda yeni metodların tatbiki düşünülmemişti. Bu yüzden bozulmaya yüz tutan medreselerin ıslâhı için bazı çalışmalar yapılmıştı ki biz, daha önce buna temas etmiştik.

7. Dâru'l-Hilâfet'il- Aliyye Medresesi

Medreselerde asıl ıslâhat, Pâdişah Sultan Mehmed Reşâd (1909-1918) devrinde, Şeyhülslâm Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin şeyhülslâmlığı sırasında ve dört sene süren çalışmalar sonunda yapıldı. Bu sırada medreselerde yeni bir sistemin uygulanmasına geçildi. Bu sistemle ilgili layiha, 10 Zilkade 1332 (1 Ekim 1914) tarihli "*Ceride-i İlmiye*" nüsha-i fevkalâdede yayınlandı. "Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin Esbab-ı Mûcibe Layihası"na göre İstanbul'daki bütün medreseler tek isim altında toplanacaklardır. İstanbul'da bulunan bütün medreselerdeki talebeler aynı usûl ve kaideler içinde yetiştirileceklerdir. Bunun temini için de bütün medreselerin tek bir isim altında toplanması kararlaştırılmıştı. İslâm hilâfetinin merkezinde bulunmasından dolayı da bunlara "Dâru'l-Hilâfet'il-Aliyye Medresesi" adı verilmişti. Nizamnâmenin ikinci maddesinde "...Ulûm-ı âliye ve âliyenin on iki senede bi-hakkın tahsili kabil olabileceği tecrübeten sâbit olmasına binaen medrese-i mezkûre için müddet-i tahsil 12 sene olarak kabul edilip... bu müddetin üç devreye ve medresenin üç kısma tefriki ve bunlara "*Tâli Kısım-ı Evvel*", "*Tâli Kısım-ı Sâni*" ve "*Âli*" isimlerinin i'tası... münasib görülmüştür." denilmektedir. Buna göre medresenin üç kısma ayrıldığı görülmektedir. Her kısımda dört sene eğitim görülecektir. Her kısım dörder sınıf ve her

sınıf da dörder şubeden meydana gelecektir. Beşinci madde de medresenin yönetim şekline yer verilmektedir. Buna göre bu medresenin her kısmında birer müdür-i umûmî (genel müdür), sınıf ve şubelerinde de birer müdür bulunur. Şube müdürleri sınıf müdürlerine, sınıf müdürleri müdür-i umûmîlere, müdür-i umûmîler ise ders vekâletine bağlanmıştır.

Dâru'l-Hilâfe Medresesi'ne alınacak talebenin sayısı tesbit edilirken, o günkü medrese talebesinin sayısı göz önünde bulundurulmuştu. Buna göre Tâli sınıflara 260, Âlî sınıflara ise 200 talebe alınması, eğitim ve öğretimin daha iyi yürütülebilmesi için de her sınıfın dört şubeye bölünmesi kararlaştırılmıştı.

Dâru'l-Hilâfe'nin âlî kısmını bitirenler veya dışarıdan bütün sınıflara ait imtihanı verenlerden şer'î ilimlerde ihtisas yapmak isteyenler için Sultan Selim Câmîi içindeki Yeni Medrese'nin (Medrese-i Cedide) tahsisi ve buna "Medresu'l-Mütehasşisîn" adı verilerek bir genel müdür tarafından ve özel bir yönetmelikle idaresi uygun görülmüştü. Bu medresenin sınıfları kırkar kişilik olacaktı.

Talebenin, Dâru'l-Hilâfe Medresesi'ne devam edeceği sınıfın tesbitinde bir sene önce geçirdiği imtihan esas tutulduğundan bu imtihanın sonucunu gösteren belgelere göre sınıflar tayin olunmuştur.

Dâru'l-Hilâfe Medresesi'nde okuyacak talebenin haftada 24 saat ders görmesi gerekiyordu. Bu derslerin isim ve saatleri, Ceride-i İlmiye'deki programlara dayanılarak Mübahat S. Kütükoğlu tarafından tesbit edilerek şeması çıkarılmıştır. Bir senelik öğretimden sonra müfredat programında bazı değişiklikler yapılmış ve İngilizce, Fransızca, Almanca veya Rusça'dan birini seçen talebe, bu dili öğrenmek zorunda bırakılmıştı. Ayrıca her gün "münasib bir zamanda" gösterilecek olan Beden Terbiyesi (Beden Eğitimi) dersi de bu programa ilave edilmişti.²⁵⁵

255. Geniş bilgi için bkz. Kütükoğlu, age, s. 3-11; Veli Ertan, "Tarihte Dâru'l-Hilâfe Medreseleri ve İhtisas Şubeleri", *İslâm Medeniyeti Dergisi* (1982), V/4, 37.

Dâru'l-Hilâfe Medresesi'ne giren bütün öğrencilerin Âlî kısmın sonuna kadar devam edemeyeceği, bazılarının daha kısa yoldan hayata atılabilecekleri düşüncesinden hareketle her kısmı bitirene bir belge verilmesi uygun görülmüştü. Tâli kısmı bitirenler "Şehâdetnâme", Âlî kısmı okuyup mezun olanlara ayrıca bir de "İcazetnâme" verilecekti. İcazetnâmelerde, icazetnâme sahibinin Tâli ve Âlî kısımlarda ders gördüğü müderrislerle, onların müderrisleri sırasıyla (ber vech-i teselsül) kaydedilecek ve icazetnâmeler önce Ders Vekâleti'nce, sonra Şeyhülislâmlıkça tasdik kılınacaktı.²⁵⁶

Şeyhülislâm Hayri Efendi zamanında kurulmuş olan Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi, Nisan 1332'de (1916) Mustafa Hayri Efendi'nin bu makamdan aynılıp yerine Musa Kâzım Efendi'nin tayininden sonra Nisan 1333'te (1917) çıkarılan bir kanunla şekil değişikliğine uğradı. Ekim 1333'de (1917) neşredilen nizamnâme ile bu değişikliğin şartları tesbit edildi. Şöyle ki, Tâli ve Âlî kısımların adları "İbtida-i Hâric", "İbtida-i Dâhil" ve "Sahn" olarak değiştiriliyordu. "Derecat-ı Selâse Medreseleri" denilen bu kısımların süreleri dört seneden üç seneye indiriliyordu. Medresetü'l-Mütehassisîn'in adı da "Süleymaniye" oluyordu. Bunun, iki senelik olan tahsil süresi üç yıla çıkarılırken "Tefsir", "Hadis", "Kelam-Tasavvuf-Felsefe" şubelerine bir de "Edebiyat" şubesi ekleniyordu. Gerekliği zaman yeni şubelerin açılmasına Meşihat tarafından izin verilecekti. Her şubede de 60 öğrenci okuyacaktı. Kanuna göre medrese talebesinin yiyeceği "Evkaf Hazinesi"nden, elbisesi de Maliye tarafından verilecekti. Ayrıca Maliye'den her talebeye 150'şer kuruş aylık verilecekti.²⁵⁷

Dâru'l-Hilâfe medreselerinde dinî ilimler yanında müsbet ilimlerin de tahsil edilmesi, 1923 senesinde İsmail Hakkı Bal-

256. Kütükoğlu, age. s. 12.

257. Ergin, *Maarif Tarihi*, I, 129; Kütükoğlu, age. s. 12.

tacioğlu'nun, "Bugünkü medrese, kimyayı câmilerde mihraba kadar sokmuştur." sözlerine göre modern bir eğitim müessesesi haline gelmişti. Yeni bir sistem ve asrın icablarına göre kurulan bu medreseler, akademik bir hüviyet kazanmıştı. Medresetu'l-Mütehassisi'nin her üç şubesinde 500, Dâru'l-Hilâfe medreselerinde ise 7000'e yaklaşan bir öğrenci mevcudu vardı. Ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti bir nizamname ile Anadolu'nun pek çok yerinde hatta büyük köylerde bile imam ve hatip ihtiyacını karşılamak için açılan medreselerin sayısı 465, talebesi de 16.000 civarında idi. Cumhuriyetin ilanından dört ay sonra 3 Mart 1924 tarihinde Siirt mebusu Halil Hulki Efendi ve 50 arkadaşının teklifi üzerine Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti lağv edildi. Aynı tarihte Saruhan mebusu Vâsıf Bey ile 50 arkadaşının takriri üzerine görüşmesiz kabul edilen "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" ile bütün medreseler "Maarif Vekâleti"ne devredildi. O zamana kadar bu medreselerde eğitim ve öğretime devam eden öğrenciler, Dâru'l-fünûn bünyesinde açılan İlâhiyat Fakültesi'ne naklolundular.

B. Yaygın Eğitim-Öğretim Müesseseleri

Osmanlı eğitim ve öğretim tarihinde örgün eğitim veren müesseseler yanında yaygın eğitim veren kurumlar da vardır. Halkın değişik sınıflarına farklı metodlarla hitab eden bu müesseseler de insanı eğitmeye çalışıyordu. Bu sâyede küçük yaşta mektep medrese görme imkânı bulamamış olan insanlar, buralarda eğitilmek suretiyle topluma faydalı hale geliyorlardı. Biz, bu görevi yerine getiren müesseselerden kısaca bahs etmek istiyoruz.

a. Câmi

İslâm eğitim ve öğretim tarihinde önemli yeri bulunan câmi, Osmanlılar'da da benzer görevi yerine getirmekte idi.

Arapça bir kelime olan câmi, sözlük olarak toplayan veya bir araya getiren anlamına gelmektedir. Bu kelime, başlangıçta sadece Cuma namazı ile Bayram namazlarının kılındığı büyük mescidler için kullanılıyordu. Mescid kelimesine gelince o da Arapça bir kelime olup "eğilmek, tevazu ile alını yere koymak" anlamına gelen "sücûd" kökünden gelmektedir. Buna göre o, "secde edilen yer" anlamında bir mekân ismidir.

İslâm toplumunun kültürel ve medenî bakımdan gelişmesinde önemli rolü bulunan müesseselerden biri de câmidir. Müslümanlar, daha İslâm'ın ilk asırlarından itibaren "mescidin vazifesi" anlayışını çok geniş tutmuşlardı. Nitekim Hz. Peygamber döneminden başlayarak câmi, ibâdet yeri, ilim tahsil yeri (mektep, medrese), kaza (yargı) dairesi, ordu karargahı, elçilerin kabul yeri ve şûra merkezi gibi görevleri yerine getirmekle İslâm müesseseleri arasındaki önemli yerini almış oluyordu.

Selimiye Camii-Edirne

Yapı olarak dinî mimarî grubunun başında gelen câmi, özellikle Osmanlılar'da mahallenin idare merkezi ve imamların karargahı idi. Kendisine verilen Arapça isimden de anlaşılacağı gibi câmi, halkı toplayan, bir araya getiren yer veya halkın toplantı yeri mânâsına gelmektedir. Bu yüzden sosyal kurumlarımızın başında gelen câmiler, hem ibâdet yeri, hem hutbe ve vaazlarla halkı eğitip irşad eden bir okul, hem de cemaatin toplu bulunması sebebiyle memleket, muhit ve mahalleye ait işlerin görüşülüp karara bağlandığı yerlerdi. Bu durum ona, sosyal bir yapı olma özelliğini kazandırüyordu. Bunun içindir ki Osmanlılar'da câmi, bir mahallenin odak noktasını teşkil ediyordu. Câmilerin etrafında bazen geometrik bir düzen içinde, bazen de yerin özelliğine göre çok defa belli bir estetik dikkate alınarak evler serpiştirilirdi. Bu evlerden başka en önemli bina medrese idi. Medreseler, özel mimarî tarzı bulunan açık bir avlu etrafında ve kare şeklinde dizilen küçük kubbeli odalardan oluşan zarif ve ağırbaşlı eserlerdir. Bu binalardan birkaçı bir câmi etrafında sıralanınca bunlara kütüphâne gibi yardımcı tesisler de ekleniyordu. Bu da mahallede bir lise, bir yüksek okul ve hatta üniversite kampüsüne benzer bir ortamın meydana gelmesine sebep oluyordu.

Şu bir gerçektir ki, Osmanlı döneminde bir şehir, ister fetih edilmiş olsun, ister yeni kurulmuş olsun, ona Türk ve Müslüman damgasını vuran en önemli yapı câmi idi. Câmilerin, tarih boyunca üstlendikleri bu rolü, her yerde görmek mümkündür. Nitekim, Bosna Sancağı'ndaki vakıf hizmetlerinden bahsedilirken bu konuya temasla şöyle denilmektedir: "XVI. yüzyılın sonlarında, en sık ve iyi inşa edilen câmi ve mescidlerdir. Duâ, manevî eğitim ve halkı yakından ilgilendiren konuların ilanı bu binalarda yapılırdı. Bu yapılar, Yakın Doğu ve İslâmî kentleşme-

nin giriş noktalarıdır. Câmî ve mescidler, bu döneme ait sosyal yaşamın tüm temel bileşenlerini sarmalamakta idi.”²⁵⁸

Murat Molla Tekkesi-İstanbul

Câmî görevlileri arasında en büyük sorumluluk “imam” adı verilen görevliye aittir. İmam, sosyal hayatın en önemli unsurlarından biri idi. Özellikle Osmanlı dönemi şehrinin toplum hayatında önemli bir yere sahipti. Mahallenin her şeyi ondan sorulurdu.²⁵⁹

Gazete, radyo, televizyon vs. gibi yayın araçlarının bulunmadığı bir dönemde devlet, her türlü emir ve yasaklarını imam ile câmî vâsıtasıyla halka bildiriyordu. Bu emir ve yasaklar, genellikle yatsı namazı esnasında halka bildirilirdi. Zira devlet ve toplum, mahallede, ergenlik çağına gelmiş bulunan bütün erkeklerin yatsı namazı vaktinde câmide olacağını bilirdi. Bildirilmesi istenen bir emrin mevcudiyeti halinde imam, günün son ibâdeti olan namazı müteakip; “Ey Cemaat! Dağılmayınız, hükümetin emri vardır, şimdi söyleyeceğim.” der ve kendisine verilen emri ilan ederdi.²⁶⁰ Böylece, devlet gö-

258. Hatidza Car-Drinda, “XVII. Yüzyıl Bosna Sancağında Vakıf Müesseseleri”, *Osmanlı*, Ankara 1999, V, 64.

259. Bu konuda daha geniş bilgi ve kaynaklar için bkz. Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul 2003, s. 164-167.

260. Osman Nuri Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul 1936, s. 108.

revlisi olarak imam, halkın idarî, kanunî, dinî, malî ve hatta siyasî alanlarda bilgi sahibi olmasına yardımcı oluyordu.

Bilindiği gibi, İslâm âleminde medreseler kurulmadan önce eğitim ve öğretim faaliyetleri, büyük ölçüde câmilerde olurdu. Medreseler kurulduktan sonra da öğretim faaliyetlerinin kısmen de olsa câmilerde devam ettiği bilinmektedir. Ancak yaygın eğitim diyebileceğimiz ve tamamen halka yönelik olan bu faaliyetin merkezi devamlı olarak câmiler olmuştur. Gerek vaizler vaazları ile gerekse hatipler hutbeleri ile buralarda halkın eğitilmesine çalışıyorlardı. Buralarda verilen bilgiler sadece ibâdetle ilgili veya dinî bilgiler değildi. Toplumu yakından ilgilendiren bilgiler de burada halka aktarılırdı. Câmiler, günümüzde de kısmen bu görevlerini yerine getirmektedirler. Ayrıca bazı medreseler, câmi külliyesinin içinde veya yakınında bulunuyorlardı. Müderrisler, zaman zaman derslerini câmide yapıyorlardı. Bu esnada halk da talebenin içine karışarak dersi dinliyordu. Böylece câmi, çok fonksiyonlu bir hizmet alanı bulmuş oluyordu.

b. Tekke

İslâm kültür ve medeniyet tarihinde önemli yeri bulunan kurumlardan biri de tekkedir. Tasavvuf düşünce, anlayış ve terbiyesinin işlendiği, derinleştirildiği ve halka takdim edildiği tekkeye (tekye) zâviye, hankah ve dergâh gibi isimler de verilmektedir. İnsanlar, dünya hayatının çeşitli meşakkat ve sıkıntıları ile yorulan ruhlarını ve bunalan gönüllerini dinlendirmek için buralara gelip boş zamanlarını değerlendiriyorlardı.

İlk tekkenin Remle'de Hâce Abdullah Ensarî tarafından kurulmasından²⁶¹ kısa bir müddet sonra, her tarafta yayılan ve dolayısıyla daha sonra kurulan Müslüman devletlerin ku-

261. Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 1969, s. 10.

ruluş faaliyetlerine iştirak eden tekkeler, Türkler'in Anadolu'ya gelip yerleşmelerinde de büyük bir rol oynadı. Selçuklu Sultanlığı'nın XIII. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemindeki gelişmelerden bahs ederken M. Akdağ şöyle der:

"Meydana getirilen zâviye, hankâh, ribât ve daha başka müesseseler, Türkler'in Anadolu'ya gelip yerleşmelerini geniş ölçüde kolaylaştırıyordu. Doğudan Batı'ya devam eden göçlerin hareketi, bu müesseseler sâyesinde kolaylaşmakta idi."²⁶² Tekkelerin, Anadolu'nun İslâmlaşmasında ve bölgenin bir Müslüman Türk ülkesi karakterini kazanmasında da oynadıkları rol inkâr edilemeyecek kadar büyüktür.

Bosna'daki Osmanlı vakıfları hakkında bilgi veren bir yazar, tekkelerin eğitim ve öğretim ile İslâmlaşma hususundaki faaliyetlerden bahs eder. Ona göre tekkeler, yeni bölgelerin fethedilmesinde ve Osmanlı Devleti tarafından fethedilen yerlerde İslâmiyetin yayılmasında büyük hizmetler ifa etmişlerdir. Özellikle savaşın olmadığı veya azaldığı dönemlerde tekke mensupları, İslâm medeniyet ve maneviyatının beslenip yayılması için çalışıyorlardı. Bu müesseselerde, seyyahlara kalacak yer ve yiyecek ikram edilirdi. Buralarda ikamet eden dervişler, çoğunlukla tıbbî yardım da sağarlardı. Ayrıca zâviyeler bilgi alış verişinin de yapıldığı merkezler olarak görülürdü. Oturma salonlarına ek olarak edebiyat ve mistik şiir çalışmaları ile mistik felsefe konferanslarını dinlemeye elverişli kütüphâneleri de bulunurdu. Edebiyatın yanı sıra bu kurumlar, kalfografi san'atının da geliştiği kurumlardı. Sûfî şiiri de dahil olmak üzere dinî içerikli pek çok çalışma ve didaktik karakterli diğer öğretiler de bu yerlerde gelişmişti. Dervişler, savaşçı ve fetihçi rollerini kaybettikleri zaman bile buralar, İslâmî kültü-

262. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, İstanbul 1974, I, 38.

rün aktarılmasının ve fethedilen yerlerde kurumsallaşmanın ana direkleri haline geldiler.²⁶³

Bazı tekkeler de -Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'nde olduğu gibi- vakıfları sayesinde uzak diyarlardan göçmen olarak gelen ve dil bilmeyen, henüz çalışma imkanı da kazanmamış olanlara kapılarını açmak suretiyle onları gurbette kendi evlerinde imişçesine barındıran mekan olmuşlardır.

Psikolojik, pedagojik ve tıbbî problemlere varıncaya kadar geniş bir hizmet alanı bulunan tekke, o devrin mektebidir, hastahânesidir, spor yurdu, moral kaynağıdır, dinlenme kampıdır, beldenin güzel sanatlar akademisidir, edebiyat ve fikir ocağıdır. Velhasıl tekke, o dönem insanların hayrına olan her şeydir. Dinî hizmetlerinin yanında aynı zamanda yaygın birer eğitim-öğretim ve san'at kurumu niteliğini taşıyan tekkelerden pek çok sûfî bilgin ve san'atkâr yetişmişti. ²⁶⁴

Tekkeler, musikî gibi ilim ve edebiyatın, bilhassa halk edebiyatının da öğrenilmesine ve ülkede yayılmasına büyük hizmetlerde bulunmuşlardı. Gerçekten tekkelerin bir kısmında felsefe, bir kısmında şeriat, bir kısmında halk edebiyatı, bir kısmında da İslâmî ilimlerin herhangi bir şubesinin öğretilmesine itina gösterilirdi. Bu arada büyük tekkelerde oldukça zengin kütüphâneler de bulunmakta idi. Nitekim Yenikapı ve Galata Mevlevihâneleri ile Hüdaî Dergahları'ndaki kütüphâneler bu nevi kütüphânelerdir.²⁶⁵

c. Huzur Dersleri

Osmanlı Devleti'nde, özel zamanlarda ve yine özel insanların eğitim ve öğretimine yönelik faaliyetlerden biri de hu-

263. Hatidza Car-Drinda, "XVII. Yüzyıl Bosna Sancağında Vakıf Müesseseleri", *Osmanlı*, V, 67.

264. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, s. 178-185.

265. Daha geniş bilgi için bkz. Ergin, *Maarif Tarihi*, I, 224-230.

zur dersleridir. Osmanlı devlet teşkilâtında bulunan dört tarik-tan biri olan “İlmiye Sınıfı”, bu devletin kültür tarihinde faal bir rol oynuyordu. Toplum hayatının belli bir noktaya kanali-ze edilmesi, özellikle “Ramazan” gibi hususiyet arzeden ay ve günlerde daha belirgin bir şekil alıyordu. Bu da “Huzur Ders-leri” adı verilen ve devrin pâdişahı ile saray erkân ve sakinle-ri tarafından takip edilen dersler vâsıtasıyla olmakta idi. Bu-nun içindir ki, daha küçük yaşta bulunmalarına rağmen şeh-zâdeler, bu sâyede pek çok ilmî meseleye vâkıf oluyorlardı. Devlet adamları ile diğer davetlilerin bu mecliste kazandıkla-rı malumat, ileride kendilerine ışık tutacağından dolayı son derece ehemmiyetli idi.

Osmanlı Devleti'nde, Ramazan ayının ilk günü başlamak ve genellikle sekiz derste sona ermek üzere sarayda pâdişah huzurunda “Mukarrir” adı verilen zamanın tanınmış âlimleri tarafından takrir olunan derslere “Huzur Dersleri” deniyordu. Zamanla sayılarında değişiklik olan ve “Muhatab” adı veri-len, yine devrin âlimlerinden müteşekkil bir heyetin de mûna-zara ve müzakeresinde bulunduğu bu derslere, pâdişah hu-zurunda icra edilmelerinden dolayı “Huzur-ı Hümayûn Ders-leri” de deniyordu.²⁶⁶

Birçok Müslüman devlet başkanında olduğu gibi, Os-manlı hükümdarları da herhangi bir konuda bilgi edinmek istedikleri zaman, devrin bilginlerinden birini saraya davet edip istedikleri bilgileri alıyorlardı. Bunun Ramazan ayında olmayı-şından ve konunun mukarrir ile muhatablar arasında mûna-kaşalı bir şekilde cereyan etmemiş olmasından dolayı bunla-ra “Huzur Dersleri” denilmez.²⁶⁷

* Başlangıçta yedi-sekiz kişiden meydana gelen muhatab heyetindeki bilgin-lerin sayıları daha sonraları 15 kişiye kadar çıkmıştır.

266. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 860.

267. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 215.

Tarihçiler, tefsirden ibâret olan bu dersin başlangıcını Osman Gâzi dönemine kadar götürmekte iseler de²⁶⁸ belli bir kanuna bağlanarak her sene uygulanması Sultan III. Mustafa (1757-1774) döneminde olmuştur.

Ramazana mahsus bu güzel gelenek pâdişah, şehzâde ve devlet erkânının, özellikle dinî konularda birçok konuyu öğrenmesine vesile oluyordu. Bu derslerde, Kur'an-ı Kerim'den zaman ve döneme uygun bir âyet okunarak "Mukarrir" tarafından tefsir, yorum ve açıklaması yapılırdı. Bundan sonra "Muhatab"lar tarafından gelen itiraz ve sorulara cevap verilirdi. Böylece ilmî bir müzakere açılmış olurdu. Mukarrir ve muhatablar, bu ilmî münakaşada fikirlerini açıkça ortaya koymakta tamamen serbest idiler. Hatta bu yüzden ilminin derecesini ve bilgisinin üstünlüğünü göstermek isteyen bazı muhatabların, bulundukları mahalli unutarak münazaralarda ilmî terbiye ve edep sınırlarını zorladıkları görülmüştür.

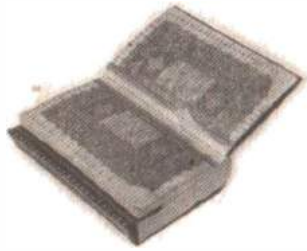
Hicrî 1200 (M. 1785-86) senesinden önce Kur'an-ı Kerim'den değişik âyetler ve özellikle "*Fetih Sûresi*"nden seçilen âyetler tefsir edilirken, bu senenin Ramazan ayında, "*Fâtîha Sûresi*"nden başlamak üzere sıra ile bütün Kur'an'ın tefsiri cihetine gidilmiştir.²⁶⁹

Saray Ramazan'ının başlıca hususiyetlerinden biri olan Huzur Dersleri,²⁷⁰ her gün değişen bir mukarrir ile muhatablardan meydana gelen âlimlerden bir zümre tarafından icra edilirdi. Her ders için, önceden Meşihat makamınca (Şeyhülişlâmlık) tesbit ve tayin edilmiş olan bir mukarrir ile 7-15 muhatabın icra ettikleri bu derslerin kadrosuna girebilmek bazı şartları ve vasıfları taşımakla mümkündü. Binaenaleyh, belli şartları taşıma-

268. Bilgi için bkz. Tayyazâde Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ*, İstanbul 1293, I, 213; Ziya Kızı, *İslâm Tarihi (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti)*, İstanbul 1997, XI, 428-429.

269. Ebu'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1951, I, 21.

270. Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1965, s. 229.

yan kimseler bu derslerin kadrosuna giremezlerdi. Bu seçimde ehliyet ve liyakat esastı.²⁷¹

Huzur dersleri, Ramazan'ın ilk on gününde icra edilirdi. Dersler, saray salonlarından birinde ve öğle ile ikindi arasında takrir olunurdu. Salona, biri

mukarrir efendiye, onbeşi de muhatablara mahsus olmak üzere 16 rahle ve her bir rahleye birer de minder konulurdu. Mukarrir Efendi'nin rahlesi sedef işlemeli, muhatablarınkı ise ceviz boyalı idi. Mukarrir Efendi'nin minderi de muhatab efendilerinkinden bir parça büyükçe idi. Salonda bu suretle tertibat alındıktan ve davetli olan zevat da birer birer geldikten sonra Hünkâr salonu teşrif buyururdu. Verilen malumat üzerine ulemâ-i kiram da müteakiben birer ihtiram selamı vererek salona girerlerdi. Pâdişah ile maiyetindekiler o sırada ayakta bulunur ve hünkârın oturması üzerine diğerleri ile birlikte mukarrir ve muhatab efendiler de yerlerini alırlardı. Salon, bu sırada tam alaturka bir hal alırdı. Bir ihtiram mevkiine konulmuş olan ve hünkârın oturmasına mahsus bulunan koltuktan başka sandalye ve kanape gibi şeyler bulunmazdı. Sair erkânın oturması için şilteler konmuş bulunuyordu. Muhatab efendilerin rahleleri, Mukarrir Efendi'nin rahlesinin sağ ve sol tarafında ve bir daire teşkil edecek şekilde konurdu. Mukarrir Efendi'nin takriri, orada bulunanlar (hâzirûn) tarafından kemal-ı huşû ile dinlenirdi. Mukarrir Efendi, derse ait tefsirden bir eserle buna müteallik notlarını, muhatablar da kitaplarını rahle üzerine koyarlardı. Ders, bir-iki saat sürerdi. Dersin sonunda mukarrir muhatablara sorulacak sualleri bulunup bu-

271. Bu konuda daha geniş bilgi ve kaynaklar için bkz. Kazıcı, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti*, XI, 430-432.

lunmadığını sorardı. İlmî rütbe itibarıyla yer almış olan muhatap efendilerden rütbesi en yüksek olan ve başta oturan zattan başlanarak her biri sırasıyla سوالını sorar ve Mukarrir Efendi de lazım gelen cevabı verirdi. Sorular, dersle ilgili olurdu. Dersin sonunda Mukarrir Efendi duâ ederdi. Dersin nihayete ermesinden sonra pâdişah tarafından Mukarrirler'e birer miktar atıyye ile birer bohça, muhatablara da yalnız birer atıyye verilirdi. Atıyyenin miktarı zamana göre değişirdi. Bohçanın muhteviyatı ise her zaman bir top çuha, iki top kumaş ve bir tane Lahor şaldan ibâret bulunurdu.²⁷²

Osmanlı Devleti'nin başında bulunan hükümdar, şehzâde, devlet ve saray erkânı gibi ileri gelenlerin kendisinden yararlandığı bu dersler, Osmanlı saltanatının sona ermesinden sonra da devam etmişti. Halife Abdülmecid Efendi'nin huzurunda yapılan son Huzur Dersi'nde, Kur'an-ı Kerim'in "en-Nahl Sûresi"nin 26. Âyet-i Kerimesi okunup yorumlanmıştı.

Toplumun üst düzey görevlilerini bilgilendirmek üzere Sultan III. Mustafa zamanında hicrî 1172 Ramazanı'nda belli bir kanuna bağlanan ve yine hicrî 1341 senesi Ramazan ayında sona eren "Huzur Dersleri" 169 sene aralıksız devam etmişti.

C. Osmanlılar'da İlmiye Teşkilatı

Osmanlı İlmiye sınıfı, klasik İslâmî eğitim ve öğretim kurumu olarak bilinen medreselerde, usûlüne uygun tahsilden sonra icâzet almak suretiyle mezun olup Osmanlı Devleti'nde hukuk, eğitim, dinî hizmetler ve nihayet merkezî bürokrasinin kendi sahaları ile ilgili önemli bazı makamlarını dolduran Müslüman ve çoğunlukla Türkler'den oluşan bir meslek grubudur.

272. Atâ. Tarih, I, 214; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 862.

Bu mesleğin, tarihî seyri içinde kendine has özellikleri ile **teşekkül, olgunluk, kanşıklık** ve **toparlanıp küçülme** dönemleri olmak üzere başlıca dört devresinden bahsedilebilir.

Türk-İslâm dünyasından devraldığı temel kavram ve unsurlar ile İstanbul'un fethine kadar uzanan bu ilk dönemde çok başarılı gelişmeler olmuştur. XV. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl başlarına kadar devam eden bu dönemde sağlam bir meslek anlayışı oluşmuş, eğitim ve yargı alanında belirlenen dereceler, ulemânın görev alanları, yetki ve sorumluluklarının kesinlik kazanması gibi önemli gelişmeler olmuştur. XVI. asırdan itibaren "İlmiye", "Seyfiye" ve "Kalemiye" mesleklerinin (tarik) ayrı ayrı formasyonlar gerektiren branşlar haline gelmesiyle, ilmiye mensupları eğitim ve yargı (adalet) alanlarını tekellerine almışlardı. Böylece bu sahalarda yegâne söz sahibi olan kimseler duruma geldiler. XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam eden bu uygulama, 1820'lerden itibaren daralmaya başladı. Burada şunu da belirtelim ki olgunluk döneminin asıl özelliği, ulemânın müsbet, yapıcı ve yıpranmamış ağırlığının devlet ile toplumun her kesiminde hissedilmiş olmasıdır.

XVII. yüzyıl, ilmiye teşkilâtı ve ulemâ için bir yıpranma dönemi oldu. Bu sınıf, siyasetin içine adeta zorla çekilmişti. Bu durum, büyük ölçüde ulemânın dışında oluşmuş bir gelişmedir. Bunun en önemli sebebi, Osmanlı hükümdar geleneğinin sarsılmasıdır. Gerçekten, Sultan I. Ahmed'le başlayan ve peşpeşe çocuk denecek yaşta hükümdarların hüküm sürdüğü bu dönemde dizginler asker, saraydaki nüfuz odakları ve ulemânın eline geçmişti. Her zümre, kendi güç ve nüfuzunu kuvvetlendirmek için ulemâyı yanına çekmek istiyordu. Bunun sonucunda verilen siyasî fetvalar, ilmiye ricalinin bölünerek farklı taraflarda yer almasına sebep oldu. Bu da onları hem ilim yolundan alıkoymuş, hem de siyasî mücadele içinde yıpratmıştı.

Yenilik teşebbüsleriyle girilen XVIII. yüzyılda ulemâ, yeniliklere taraftardır, hatta yer yer bu yeniliklerin öncülüğünü yapmaktadır. Bu dönem, devletin toparlanmasında ağır sorumluluk üstlendiği bir dönemdir. XIX. yüzyıldan itibaren ulemânın istihdam alanında devamlı bir daralma söz konusu olmuştur.²⁷³

Günümüzde bazı kesimler, Osmanlı İlmîye sınıfının ilmî ve temel nitelikli eser telifine yönelmediği ve Batı dünyasını takip etmediği kanaatini taşırlar. Ancak burada iki önemli noktaya işaret etmek gerekir. Bunlardan biri, Osmanlı Devleti'nin kuruluş gayesi ile ilgilidir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, bir fetih ve gazâ devleti olarak ortaya çıkmıştı. Bu yüzden Osmanlı ulemâsı, sefer boyunca sultan veya serdar-ı ekremin yanında, onlarla birlikte savaşa katılıyordu. Bu savaşlarda onlara moral vermek, askere ve millete yaptığı mücadele ve cihadın kudsiyeti ile önemini anlatmak gibi bir misyon üstlenmişti. Böylece, mücadelenin zeminini hazırlaması, onu, uzun ve yorucu ilmî çalışmaları ikinci plana bırakma zorunda bırakıyordu. İkincisi de Osmanlı İlmîye ricalinin meydana getirdiği eserlerin henüz tam anlamıyla ilmî bir incelenmesinin yapılmamış olmasıdır. Bu da bunların gerçek kıymet ve mahiyetlerinin tesbit edilememesi demektir. Gerçekten, özellikle Osmanlı döneminin XV. ve XVI. asırlarında gerek günümüzde müsbet denilen ilimler, gerekse dinî ilimlerin her şubesi ile meşgul olan bilginler, birçok alanda fikir, düşünce, eser ve talebeleri ile zamanımıza kadar tesir etmeye devam etmektedir. Bunların sayıları o kadar çoktur ki, eskilerin tabiri ile böyle bir isimlendirme ve seçim denizdeki balıkları saymaya kalkışmaya benzer.²⁷⁴

273. Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1994, I, 247-256.

274. Osmanlı dönemi ilim, bilgin ve bunların yazdıkları eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, *İslâm Tarihi* (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti) İstanbul 1997, XI, 470-498.

Kanûnî döneminde Osmanlı sınırları

Burada, üzerinde durmamız gereken bir nokta daha var ki o da medrese müntesiplerinin, Batı dünyası ile temasın sağlanmasında ve oralarındaki ilmî gelişmelerin Osmanlı ülkesine aktarılmasında önemli roller üstlenmiş olmalarıdır. Şu kadar var ki, Osmanlılar'ın, Batı bilim ve teknolojisi karşısındaki tavır ve tutumlarını, onların Batı'ya karşı olan genel tavırlarından ayırmak mümkün değildir. Bu yüzden, Osmanlılar'ın bilim ve teknoloji sahasında Batı'ya nasıl baktığı göz önünde bulundurulmalıdır. Osmanlılar'ın, Batı'daki gelişmeleri yakından takip etme imkânına sahip olduklarını söyleyebiliriz. Rumeli'den Avrupa ortalarına kadar uzanan toprakları, Akdeniz ve Kuzey Afrika'daki hâkimiyetleri, Batı Avrupa'nın bir ucu ile aynı hudutları paylaşır olmak diğerlerine çok yakın olmayı sağlamıştır. Bu coğrafi yakınlık ve tedahülün bilgi transferini kolaylaştırdığı açıktır. Öbür taraftan diplomatlar, İslâmiyet'i kabul eden Avrupalılar (mühtediler), seyyah, tacir, denizci, esir, mülteci ve özellikle İspanya ve Portekiz'deki dinî baskıdan yani, Hristiyan Katolik mezaliminden kaçıp selâmeti Osmanlıların himâyesinde bulan Yahudiler ile Moriskler yeni birçok ilmî ve teknik bilginin Osmanlı ülkesine girişini sağlamışlardır.

Bunlar, Avrupa'nın bazı yeni bilgi ve maharetlerini de beraberlerinde getirmişlerdi.

Osmanlılar, XV ve XVI. asırlarda Batı'daki gelişmeleri değişik vâsıta ve yollarla fakat seçici bir tavırla takip ediyordu. Bu seçicilik, daha ziyade harp teknolojisi, madencilik, coğrafya ve tıp alanlarında kendisini gösteriyordu. Bu takipte, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile doğrudan coğrafî temasının bulunması önemli bir faktördü. Osmanlılar, hemhudud oldukları Avrupa devletlerinden madencilikle ilgili teknik ve hatta az da olsa hukukî unsurları almakta gecikmediler. Onlar, fethedilen topraklarda bulunan maden ocaklarının statülerini değiştirmeyerek işletilmelerine yine yerli Hıristiyan yöneticileri getirdiler.

Osmanlılar, madencilikte olduğu gibi harp teknolojisinde de Avrupa'da gelişen teknikleri fazla bir süre geçmeden aktarmayı başardı. Nitekim XV. asırda Osmanlılar, ateşli silahlarda ve özellikle topçulukta göze çarpan gelişmeler kaydettiler. Osmanlılar'ın, coğrafya ve tababet gibi konularda Avrupa'da ortaya çıkan yeniliklere bigâne kalmadıkları da anlaşılmaktadır.²⁷⁵ İlmiye teşkilâtı ile ilgili verdiğimiz bu özet bilgiden sonra müessesenin kendi içindeki organ ve çalışmalarına geçebiliriz.

a. Şeyhülislâmlık

Sözlük olarak yaşlı, reis ve bilge adam gibi manalar taşıyan "şeyh" kelimesinin İslâm'a izafesiyle meydana gelen "Şeyhülislâm" terkihi, Osmanlı Devleti'nde yargı, eğitim-öğretim ve dinî konularda pâdişaha vekâlet eden zat için kullanılır ki, "Vükelâ-yı devletten ve tarik-ı ilmî ricalinden olup teşrifatta (protokol) sadriazamdan sonra en yüksek makamda bulunur."²⁷⁶

275. Daha geniş bilgi için bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, I, 137-144.

276. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317, I, 792.

Şeyhülislâm unvanı, hicrî IV. (M. X.) asrın ikinci yarısında ortaya çıkmıştı. Başlangıçta "Şeyhülislâmlık" tabiri, fukaha arasındaki ihtilâflı meseleleri çözüp halledebilen âlimler için bir şeref unvanı olarak kullanılmıştı. Nitekim bu konuda, "*Fukaha-yı izâm ve fûdelâ-yı fehâmdan şot sahib-i sadr-ı iftâya ıstılâhat-ı örfiyede şeyhülislâm denilirdi ki, aralarında tahaddüs eden münazaa ve muhasemeden dolayı hall-ı müşkilât-ı enâm eyleye...*"²⁷⁷ denmiştir.

Belirtilen yüzyıldan itibaren "İslâm" kelimesi ile bir terkip meydana getiren pek çok kelime olmuştur.* Fakat bütün bu tabirler arasında sadece "Şeyhülislâm" tabiri varlık ve devamlılığını muhafaza edebildi. Diğerleri ise sadece kitap sayfalarında kalıp unutulmaya mahkum oldu.²⁷⁸

Şeyhülislâm tabiri ile birlikte kullanılan "Celâlü'l-İslâm", "Seyfu'l-İslâm" ve "İzzu'l-İslâm" şeklindeki unvanlar, bilhassa Fâtımî vezirlerinde olmak üzere dünyevî iktidar sahipleri tarafından da kullanıldığı halde "Şeyhülislâm" unvanı, daima ulemâ ve sûfiler hakkında kullanılagelmıştır.²⁷⁹

Böylece Osmanlılardan önce de varlığından haberdar olduğumuz bu makam ve müessese, Osmanlılarda olduğu gibi resmî bir hüviyet taşımıyordu. Keza bu müessese, "İlmiye Sınıfı"nın en üst makamı olma gibi bir önem de taşımıyordu.

Osmanlıların, altı asrı aşkın hükümlanlık döneminde "Şeyhülislâm" unvanının ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinemediği gibi²⁸⁰, ilk defa bu unvanı alan za-

277. Ali Emîrî, "Meşihat-ı İslâmiye Tarihçesi", *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul 1334, s. 306.

* Bu terkiplerden birkaçı şöyledir: İmâdu'l-İslâm, Fâhru'l-İslâm, Rûknü'l-İslâm, Huccetu'l-İslâm, Şemsu'l-İslâm, Bahau'l-İslâm, Zeynu'l-İslâm, Burhanu'l-İslâm, Duha'l-İslâm.

278. Ali Emîrî, age. s. 304-305.

279. J. H. Kramers, "Şeyhülislâm", *İslâm Ansiklopedisi* (İA.), XI, 485.

280. Kaynak ve karşılaştırma için bkz. Murat Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, İstanbul 2002, s. 37-40; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 175; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003, s. 238.

tın kimliği dahi tesbit edilememektedir.²⁸¹ Bununla beraber, Fâtih Kanunnâmesi'nde, şeyhüislâmın, ulemânın reisi olduğu açıkça belirtilmektedir.²⁸² Fâtih Sultan Mehmed'in (1451-1481) tedvin ettirdiği kanunnâmede şeyhüislâm tabiri açık ve sarîh bir şekilde zikredilmektedir ki, bu da, Fâtih ve babası Sultan II. Murad (1421-1451) devirlerinde mezkûn unvanla adlandırılan kimselerin varlığını ortaya koymaktadır.

Şeyhülislâm

Osmanlı Devleti'nde, kendisine sorulan dinî ve şer'î meseleleri cevaplandıran kimseye "müftî" (bugün müftü), verilen karara da "fetva" dendiği bilinmektedir. Nitekim meşihat (şeyhüislâmlık), önce "mesned-i fetva" veya "mansıb-ı ifta" gibi isimlerle başmüftülük tarzında teşekkül etmişti. Bu durumu ile o, bir müddet, "kadıasker" ve "muallim-i sultanî" vazifelerine nisbetle ikinci derecede kalmıştı.²⁸³ Bunun için müftülük makamı, "Dîvân-ı Hümayûn" azalığına dahil bulunan kadıaskerlik makamına göre daha hususi bir vaziyet arz ediyordu. Ancak fetva vermek yetkisi İbn Kemâl (1525-1533) ile Ebu's-Suûd (1545-1574) Efendi gibi zevata havale edilince, bu makam (şeyhülis-

281. Bilgi için bkz. Ekrem Kaydu (Sankıoğlu), "Osmanlı Devleti'nde Şeyhüislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* (Erzurum 1977), II, 201-205.

282. "Ve Şeyhüislâm ulemânın reisidir ve muallim-i sultanî dahi kezâlik serdar-ı ulemâdır. Vezir-i a'zam, anları riâyeten üstüne almak münasibtir. Amma müftî ve hâce sair vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdırve tasaddür dahi ederler", *Fâtih Kanunnâmesi*, İstanbul 1330, s. 10.

283. İsmail Hamî Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, V, 109.

lâmlık), daha çok ehemmiyet kazanmaya başladı. Çünkü bu iki kişi, kadiaskerlikte bulunduktan sonra bu göreve getirilmişlerdi. Bundan böyle "şeyhülslâm makamı", "sadreyñ efendiler"*in üstünde tutularak ilmiye tarikının (mesleğinin) reisi ve şer'îye mahkemelerin nâzırı durumuna gelmiştir.²⁸⁴ Yukarıda isimlerinden bahsedilen kudretli zevatın yetişmesi, bütün ilmî tevcihatın şeyhülslâmlara verilmesini sağlamıştı. Bu dönemden itibaren bunlar, makam ve mevki itibariyle sadrazamla denk bir seviyede tutulur hale gelmişlerdi.²⁸⁵

İlmiye sınıfının en yüksek mevkii olan ve "Meşihat-ı İslâmiye" diye adlandırılan bu makamın, Osmanlılar'da ortaya çıkış gayesine yönelik değişik bazı görüşler bulunmaktadır.²⁸⁶ Ortaya çıkışını tek ve belli bir sebebe bağlama imkânı bulunmayan şeyhülslâmlığın, doğuş ve ortaya çıkış sebebini de tek bir vak'a'ya bağlamak yerine, tarihî olayları incelemek ve bu yolla bir sonuca varmak daha doğru gibi görünmektedir.

Sultan II. Murad döneminde yaşayan ve genellikle ilk şeyhülslâm olarak kabul edilen Molla Fenarî'nin (1424-1431)²⁸⁷ böyle bir makama getirilmesi ve kendisine böyle bir unvan verilmesi, dikkat çekicidir. Devletin, siyasî ve dinî bir kargaşa içinde bulunduğu bir sırada tahta geçen II. Murad, böyle bir ortamda, ahlakî, ilmî ve dinî otoritesi bütün bir ülke tarafından kabul edilen büyük bir âlime ihtiyaç bulunduğunu düşünmüş olmalıdır. Keza böyle bir şahsiyetin, toplumu bütün sapık cereyanlardan koruyabilecek bir otoriteye sahip olması ve halk ile devletin dinî problemlerini çözmesi gerektiğine i-

* Anadolu ve Rumeli kadiaskerlikleri için kullanılan bir tabirdir.

284. M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihi-ne Genel Bakış*, İstanbul 1977, s. 107.

285. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân fî Kavanin-ı Âl-i Osman*, Bibliothèque National (Paris), Ancien Fonds Turc, vr. 134a.

286. Bu görüşler için bkz. Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 239-240.

287. Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülslâmları", *İlmiye Salnâmesi*, s. 322.

nanmış olmalıdır.²⁸⁸ Yine bu dönemde devlet sınırları dahilindeki gayr-ı resmî müftülerin (resmen atanmadıkları halde fetva veren kimseler), dinî konular hakkında kendi dünya görüşleri ve kabiliyetlerine göre ayrı ayrı fetva vermelerinin, devlet için bir tehlike arzettiğini de sezmiş olmalıdır. Gerçekten böyle durumlar, kafa karıştıran, zihin bulandıran birtakım çelişkilerin ortaya çıkmasına yol açabilir. Bu yüzden de hem devletin otoritesi, hem de mü'minlerin dine olan bağlılıkları zedelenebilirdi. Bu sebeple fetvaların tek kanaldan ve resmî sıfatı bulunan bilgili bir kimse tarafından verilmesi gerekiyordu. Aynı zamanda durmadan yayılma istidadı gösteren "Bâtınî-Rafîzî" görüşlere karşı set çekecek kuvvetli ve dirayetli "Sünnî" bir sese ihtiyaç vardı.²⁸⁹ İşte bütün bu hususlar gözönünde bulundurulmuş olacaklar ki, ilk defa bu makama getirilen Molla Fenârî'nin şahsında, adı geçen unvanla bir makam ve müessese kurulmuş oldu.

Günümüzün, Adalet ve Milli Eğitim Bakanlıkları ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve yetkilerini kendisinde toplayan bu makamın, Osmanlı devlet teşkilâtı içindeki mevki-i ve durumu, Fâtih Kanunnâmesi'nde açıkça belirtilmektedir. Bundan anlaşıldığına göre şeyhülislâm, diğer devlet erkânı üzerinde büyük bir nüfuza sahiptir. Buna dayanarak Brockelmann, "Fâtih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman, şeyhülislâmın bütün memurlar sınıfının en üstünde bulunan müstesna mevkiini te'yid ettiler."²⁹⁰ diyerek bu gerçeği belirtmek ister.

288. Sultan II. Murad dönemi olayları için bkz. Âşık Paşazâde, *Tarih*, İstanbul 1332, s. 96-138; Hoca Sa'düddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul 1279, I, 315-360.

289. Kaydu, age. s. 208.

290. C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, trc. Neşet Çağatay, Ankara 1964, I, 287.

Fâtih Kanunnâmesi'nde mevkii belirtilmiş olmakla birlikte esas ehemmiyet, Zenbilli Ali Cemalî Efendi (1503-1525) ile başlamış, İbn Kemâl ve Ebu's-Suûd Efendi gibi dirayetli zevatın yetişmesi ile kemal mertebesine ulaşmıştı. İlmî dirayet ve temiz şahsiyetleriyle meşihat makamına çıkan bu çok kıymetli âlimler, en heybetli pâdişahlar üzerinde bile nüfuz ve tesir sahibi oldukları için, gerektiğinde onlara bile doğru yolu göstermekten ve hukuka aykırı olabilecek bazı uygulamalarına sert sözlerle karşı çıkmaktan çekinmiyorlardı.²⁹¹

XVI. asırda önemi daha da artan şeyhülislâmlık makamı, mânen sadrazamlıktan daha yüksek telakki ediliyordu. Çünkü Osmanlı Devleti'nde din asıl, devlet ise onun bir fer'i olarak görülüyordu.²⁹² Bu anlayışın bir sonucudur ki, sadrazamların şeyhülislâmları ziyaretleri Sultan III. Murad (1574-1595) döneminde 922 (1584) tarihinde kanun haline getirilmişti.

Osmanlı Devleti'nde, ilmiye sınıfının en yüksek mevkii olan ve "Meşihat-ı İslâmiye" diye adlandırılan bu önemli makamın uzunca bir tarihçesi vardır. İlk Şeyhülislâm Molla Fenarî'nin tayin tarihi olan 1424/1425 senesinden, son Şeyhülislâm olan Medenî Mehmed Nuri Efendi'nin (1339-1341 = 1920-1922) istifa tarihi olan 26 Eylül 1922 yılına kadar Meşihat-ı İslâmiye müessesesi, aralıksız 498 sene devam etmişti. Beş asra yaklaşan ve özellikle kayd-ı hayat şartı ile bu maka-

291. Örnekler için bkz. Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 243.

292. "Şeyhülislâm, rütbe-i vekâlet-i kübrâ yani vezâret-i uzmadan 'alâ değilse bâri beraber ve bazı hususa nazar olursa andan bâlaterdir (daha yüksektir). Gerçi vezir-i 'azamlar avam nazarında kebir ve zîşan görüldüğü câ-yı kelâm değildir. Zira vekil-i mutlak olup hall-ı akd-ı umûr-i cumhur keff-i kifayetinde olmağla ekser umurda müftiler ona müracaata muhtaçtır. Lâkin pâdişah-ı âlicah nazarında hallal-ı müşkilât-ı enâm olan meşayih-i islâm (şeyhülislâm) vüzerâdan mukaddem olup umur-i diniyede riyaset-i mutlaka sahisi olduğu cihetle vekâlet-i kübrâdan min vech âlâ makamdadır. Zira devlet umuru din üzerine bina olunur. Din asıl ve devlet onun fer'i gibi kurulmuştur..." Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân*, vr. 134 ab.

ma gelen dirayetli zevatın yeri, daha sonra gelenlerle aynı şekilde doldurulamamıştı.²⁹³

b. Kadıaskerlik

Osmanlı adlî teşkilâtı içinde bulunan mansıplardan biri de kadıaskerliktir. Osmanlılar'da, ilmiye mesleğinin (tarıkı) en yüksek mertebelerinden birinin adı olan kadıaskerlik, kelime ve meslek olarak uzun bir geçmişe sahiptir. Hz. Ömer tarafından ordugâh şehirlerine tayin tayin edilen kadılar, sivil olmaktan ziyade askerî hüviyet taşıyorlardı. Bu sebeple, kadıaskerliğin, Hz. Ömer tarafından kurulduğu belirtilmektedir.²⁹⁴ Abbâsîler döneminde de görülen bu memuriyet, Harzemşahlar'da, Anadolu Selçukluları'nda, Eyyûbîler'de, Memlûklular'da ve hatta Karamanlılar'da da vardı.²⁹⁵

Osmanlı Devleti'nde kadıaskerlik, Sultan I. Murad zamanında Bursa Kadısı Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'nın bu vazifeye getirilmesi ile başladı.²⁹⁶

Sözlük anlamı, "asker kadısı" demek olan kadıaskerlik, Osmanlı ilmiye teşkilâtı içinde önemli bir mevki idi. Aynı zamanda "Dîvân-ı Hümayûn" üyeliği görevini de yerine getiren kadıaskerlerin vazifeleri, sadece askerî şaha ile sınırlı değildi. Onlar, aynı zamanda bütün sivil adlî işlere, de bakıyorlardı. Onlar, belli seviyedeki kadı ve nâiblerin atama işlerini de yerine getiriyorlardı. Divan toplantılarında veziriazamın sağında vezirler, solunda da kadıaskerler yer alırdı.²⁹⁷

293. Şeyhülislâmlık hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 237-263; Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık*, s. 37-231.

294. Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 230.

295. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970, s. 387; Şeşen, *Selahaddin Eyyubî ve Devlet*, s. 230.

296. Âşık Paşazâde, *Tarih*, s. 92; Hoca Sa'düddin Efendi, *Tâcu't-Tevârih*, I, 69.

297. *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 13.

Fâtih Şultan Mehmed'in hükümdarlığının son senelerine kadar sadece bir kadiasker vardı. Hududların genişlemesi ve işlerin çoğalması yüzünden 885 (M. 1480) tarihinde, biri Rumeli, diğeri Anadolu olmak üzere sayıları ikiye çıkarıldı. Belirtilen tarihte Mûslihiddin-i Kastalanî, daha üstün addedilen Rumeli Kadiaskerliği'ne, İstanbul kadısı olan Balıkesirli Hacı Hasanzâde Mehmed b. Mustafa da Anadolu kadiaskerliklerine getirildiler.²⁹⁸ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı ülkesine ilhakından sonra Yavuz Sultan Selim (1512-1520) tarafından XVI. asrın ilk çeyreğinde (1516) merkezi Diyarbakır (Diyarbakır) olan Arap ve Acem Kadiaskerliği adı altında üçüncü bir kadiaskerlik kuruldu. Kurulan bu yeni kadiaskerliğe de meşhur tarihçi ve âlim İdris-i Bitlisî getirildi. Bilahere merkezi başkente (payitaht olan İstanbul) nakledilen bu kadiaskerliğin başına Fenarîzâde Mehmed Şah Efendi getirildi. 1518'de adı geçen zâtın bu görevden ayrılmasından sonra bir müddet vekâletle idareye çalışılan bu kadiaskerlik, lağvedilerek yetki ve sorumlulukları Anadolu kadiaskerliğine verildi. Böylece Rumeli ve Anadolu kadiaskerlikleri diye sayısı tekrar ikiye indirilen bu müessese, Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etti.

Protokola göre daha üstün kabul edilen Rumeli kadiaskeri ile daha aşağı bir mevkide bulunan Anadolu kadiaskerlerinin vazifeleri kanunnâmelerde şöyle belirtilir:

“ Bi'l-fiil Rumeli kadiaskeri olan efendi, Rumeli ve adalarda vaki kazaları ve kısmet-i askeriyeleri tevcih eder.

Ve bi'l-fiil Anadolu kadiaskeri olan efendi, Anadolu'da ve Arabistan'da vaki kazaları ve kısmet-i askeriyeleri tevcih eder.

298. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, İstanbul 1294, I, 68; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 151-152.

Ve bu efendiler, divân günlerinde elbette Divân-ı Hümâyûn'a müdavemet edüp cuma günlerinde vezir-i a'zâm hazretlerinin hânesine varırlar. Amma da'va istima (dava dinlemek) lâzım gelse Rumeli kadiaskeri istima' edüp Anadolu kadiaskeri kendi halinde oturur. Meğer vekil-i saltanat tarafından me'zûn ve me'mur ola, ol zaman istima şer'an caiz olur.

Ve yirmi, yirmi beş ve otuz ve kırk medreselerin ve kendi taraflarına müteallik olan bazı mahallin cihet ve tevliyet makulesin tevcih edegelmişlerdir.”²⁹⁹

Buna göre Anadolu ve Anadolu'ya bağlı bulunan bölgelerin müderris ve kadılarının tayinleri, Anadolu kadiaskerinin, Rumeli ve bağlı bölgelerde bulunan müderris ve kadıların tayinleri de Rumeli kadiaskeri tarafından yapılmakta idi.³⁰⁰

Bir kimsenin kadiaskerlik makamına gelebilmesi, "Mevleviyet" denilen 500 akça yevmiyelî büyük kadılık mansıbına gelmesinden sonra mümkün olurdu. XVI. asrın ikinci yarısına kadar kadiasker olmak için belli bir kanun ve usûl yoktu. Fakat bu tarihten sonra İstanbul ve Edirne kadılıklarından veya Anadolu kadiaskeri pâyesi olan İstanbul kadısı mazullerinden birinin fiilen ve resmen Anadolu kadiaskeri olması kanun haline getirilmişti. Bu kadiaskerlikten de Rumeli kadiaskerliğine yükselme kanunu yerleşip kesinleşti.

Kadiasker

299. Tevkiî Abdurrahman Paşa, "Kanunnâme", MTM, (1331), I, 540.

300. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 210-211.

Kadıaskerlik müddeti, diğer mevleviyetler gibi bir yıldır. Bununla beraber bu sürenin izne bağlı olarak bazen birkaç ay uzadığı görülmektedir. Nitekim Anadolu Kadıaskeri ve Naki-bü'l-eşraf olan Seyyid Abdurrahim Efendi'nin 1253 senesi Ramazanı'nda (1837 Aralık) sona erecek olan görevinin dört ay daha uzatılması talep edilmektedir. 7 Receb 1253 tarihinde yazılan bu arzın kabul edildiği bir sonraki gün tarihi ile anlaşılmaktadır.³⁰¹ Bir yıllık müddetini dolduran kadıasker, mazûl sayılarak yerine sırada olan bir başkası getirilirdi. Anadolu kadıaskeri, önce bu makamın pâyesini aldıktan sonra fiilen o makama getirilirdi. Daha sonra da Rumeli kadıaskerliği pâyesini alıp o makama yükselirdi. Bir belge (arz), bu uygulamayı şöyle ifade etmektedir:

"...Sadreyn (Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri) efendilerin müddetleri tamam olduğu içih daha önce Rumeli kadıaskeri olan Seyyid Abdullah Efendi'ye Rumeli kadıaskerliği, İstanbul'un eski kadısı olan İshak Efendi'ye de Anadolu kadıaskerliğinin verilmesi; İmam Salih Efendi'ye Rumeli kadıaskerliği pâyesi ve İstanbul'un eski kadılarından olan Muhammed Sâlim Efendiye de Anadolu kadıaskerliği pâyesinin verilmesi arz edilmektedir. Şeyhülislâm'ın işaretleri üzerine 19 Şevval 1141 (18 Mayıs 1729) tarihi ile sâdır olan hatt-ı hümayûna göre makam ve pâyelerin tevcih edildiği anlaşılmaktadır.³⁰²

XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Rumeli kadıaskerleri Şeyhülislâm olurlardı. Bu makama gelmeden Şeyhülislâm olan Anadolu kadıaskerleri varsa da bu, nadirattandı.³⁰³

301. BOA. C. Adliye, nr. 3807; Benzer bir uzatma da Rumeli kadıaskeri olan Halil Hamid Paşazâde Mir Muhammed Arif Efendi için yapılmıştır. Bu da 1254 senesine ait bir uzatmadır. BOA. C. Adliye, nr. 3589.

302. BOA. C. Adliye, nr. 126.

303. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 152.

Divan'daki davaları dinleyen kadiaskerler, salı ve çarşamba hariç olmak üzere her gün kendi konaklarında divan akd edip kendilerini ilgilendiren şer'î ve hukukî işlere bakarlardı. Kadiaskerlerden her birinin tezkireci, ruznâmçeci, matlabçı, tatbikçi, mektupçu ve kethüda olmak üzere yardımcıları bulunurdu. Bunlardan başka her birinin davalı ve davacıyı divâna getiren yirmişer muhzırı bulunmakta idi.

c. Kadılık

Osmanlılar, kendilerinden önceki Müslüman devletlerin geleneklerine uyarak kadı tayininde çok titiz davrandılar. Zira İslâmî anlayışa göre adâletle hükmetmek, İslâm dininin en önemli prensiplerinden biridir. Bu bakımdan Osmanlılar, herhangi bir kimseyi değil bilgi, takva ve adâlet anlayışı gibi her yönü ile tanınmış ve güvenilir kimseleri bu makama getiriyorlardı. Kuruluş döneminden itibaren İslâm dünyasının tanınmış aileleri bir taraftan Anadolu'ya gelirken, bir taraftan da açılan medreseler, kaza tarikını ihtiyar edecekleri (kadılığı seçecek olanları) yetiştiriyordu. Hatta başlangıçta yargı işinin İslâmî an'aneye uygun olarak câmilerde görülmesi için Bursa'daki Yeşil Câmî ile Yıldırım Câmî'leri da'vâ görülebilecek bir şekilde yaptırılmıştı. Nitekim Bursa'daki Yeşil Câmî gözden geçirilecek olursa, biraz yüksek olan minberle mihrab arası namaza, fıskiye'nin bulunduğu ve nisbeten alçak olan yer davâcılara, iki tarafındaki odalar da da'vâları görecektir olan kadı ve kadiaskerlere tahsis edilmişti.³⁰⁴

Osmanlılar'da kadı tayini, ilk defa Osman Gâzi tarafından, kayınpederi Şeyh Edebali'nın damadı ve talebesi olan Dursun Fakih ile başladı. Devletin istiklâl ve hükümranlılığına bir işaret olan ilk hutbeyi okuyan kimse de bu zattı.³⁰⁵

304. Osman Nuri Ergin, *Maarif Tarihi*, I, 199; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 120.

305. Ali Emîrî, " Meşihat-ı İslâmiye Tarihçesi", *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul 1384, s. 315-316.

Osmanlı devlet teşkilâtında, kadının, adlî görevi yanında idarî, ilmî ve hatta askerî görevi de bulunmakta idi. Zira Osmanlı şehir yönetiminde beledî ve mülkî idare fonksiyonları, kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmış değildi. Kadı, şehrin yargı mercii olduğu kadar, asâyişin âmiri, vakıfların denetçisi, beledî hizmet ve zâbita görevlilerinin de âmiridir. Bütün bu görevleri yerine getirmesinde kendisine yardım eden bazı yardımcılar bulunmakta idi. Böylece kadının yükü nisbeten hafifletilmiş oluyordu.³⁰⁶

Osmanlı devlet teşkilâtında önemli bir yere sahip bulunan kadılar, biri Anadolu, diğeri de Rumeli olmak üzere iki kadıaskerliğe bağlı idiler. Bunlar, bağlı bulundukları kadıaskerliklerin faaliyet gösterdikleri sınırlar dahilinde adâlet tevzi edip hizmet görürlerdi.

Osmanlı ülkesinde kadı olabilmek için medresenin yüksek derecelerinden mezun olmak gerekiyordu. Bunun aksini düşünmek mümkün değildi. Tahsilsiz sadrâzam olunabilirdi ama en küçük bir kazaya bile kadı olunamazdı. Toplum vicdanını rahatsız etmemek için kadılar bazı işleri yapamazlardı. Nitekim ticaret yapmak, borç alıp vermek, hediye kabul etmek ve umumî ziyafetlerde bulunmak, bu yasaklardan sadece birkaçıdır. Zira bu nevi davranışlar, karara varıp hüküm vermesinde bazı şüphelere sebep olabilirdi. Bu yüzden, bu nevi hareketlerden kaçınmak gerekirdi.

Osmanlı kadısı, sancak ve kazalara tayin edilirdi. Hiyerarşide sancak kadıları daha üstün idiler. Kadılık mesleğine girecek olan kimse ilk önce kazaya tayin edilip yevmiye (günlük) 20 akça ile vazifeye başlardı. Rumeli kaza kadılıkları dokuz, Anadolu on, Mısır ise altı sınıfa ayrılmıştı. Terfi yolu ile son basamağa gelen kadının yevmiesi 150 akçaya yükselir-

306. Bu görevliler hakkında bkz. Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 201.

di. Bu durumdaki kadılara “Eşref-i Kudât” denirdi. Kaza kadıları, bulundukları yerde ancak 20 ay görev yapabilirlerdi. “Mevleviyet”lerde ise bu süre bir seneyi geçemezdi.³⁰⁷ Bu müddeti dolduran kadı, mazûl sayılarak yerine sırada olan bir başkası atanırdı. Müddetini dolduran mazûl kadı, İstanbul’a gelerek her çarşamba günü kadiasker dairesine devam edip sıra beklerdi. Kadıların bu kadar kısa bir sürede yer değiştirmeleri, muhtemelen terfi imkânlarının tıkanmaması ve halk ile adâlete şüphe düşürecek kadar ileri gidebilecek bir yakınlık peydah etmemeleri içindi. Bundan başka, devamlı olarak adlî problemlerle karşı karşıya oldukları ve bu yüzden “ulûm ve funûn” ile iştigalden uzak kaldıkları düşünülerek vazife müddetleri, belli dönemlere bağlanmıştı. Böyle bir uygulama ile kadılara İstanbul’da yeniden bilgilerini tazeleme imkânı verilmiş oluyordu.

Kadiasker

Kaza kadılığından yükselen kadı sancak kadısı olur ve mevleviyet pâyesi alırdı. Mevleviyetler, kadıların aldıkları yevmiye nazar-ı itibara alınarak 300 ve 500 akçalık olmak üzere iki kısma ayrılırdı. XVIII. yüzyıldan itibaren mevleviyetler beş kategoriye ayrılmıştı. Bunlar; Devriye, Mahrec, Bilâd-ı Hamse, Haremeyn ve İstanbul Kadılığı idi.³⁰⁸

307. Tevkiî Abdurrahman Paşa, “Kanunnâme”, MTM, I, 541.

308. Gerek mevleviyetler, gerekse hangi şehirlerin mevleviyetlere dahil olduğuna dair geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, s. 94-103; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 202-203.

Osmanlı devlet teşkilâtında hâkim sıfatıyla davaları karara bağlayan yegâne şahsiyet kadıdır. Kadı hükmü olmadan hiç kimse ceza tertip ve infazında bulunamaz.³⁰⁹ Bu, Osmanlı adlî sisteminin temel prensiplerinden biridir. Kadı tarafından verilen hükümlere dışarıdan herhangi bir şekilde müdahale söz konusu değildir. Zira görevi, onun başkasının tesiri altında kalmasına müsaade etmez. Şayet böyle bir durum söz konusu olursa, o zaman kadı görevinden alınıp çeşitli cezalara çarptırılırdı.³¹⁰

Osmanlı mahkemeleri alenî (açık, şeffaf) cereyan ediyordu. Kadıların, davalara bakmak üzere yaptıkları oturumlarda yanlarında "Şuhûdu'l-hal" veya "Udûlu'l-müslimin" adı verilen bir bilirkişi heyeti bulunurdu. Bu heyet, mahkemeye bir jüri statüsü kazandırıyordu. Sicile geçen kararların altında adları bulunan bu insanların sayısı yedi-sekiz kişidir. Ancak bu isimlerden sonra bir tabir kullanılmaktadır. O da "Ve gayrihim"dir. Bu, "biz buraya yedi-sekiz kişinin adını yazdık ancak daha başkaları da var" demektir. Bunlar, görgü şahitleri değil, mühakeme tarzının müşahidleridirler. Mustafa Akdağ'ın ifadesiyle "Kadının, dava ile ilgili taraflardan herhangi birisini tutmadığı, müdafaalarını serbestçe yapmalarına tam bir imkân verdiği, itiraf veya inkârlarında tazyik vesair yollarla tesir etmeyip tamamıyla tarafsız bir hakim olarak hareket ettiği hususunda en iyi vesikanın adı geçen müşahidler olduğu görülüyor."³¹¹

Kuruluşundan itibaren kadıaskerlere, daha sonra bir kısmı meşihat makamına bağlanan kadılık müessesesi,

309. Robert Mantran-Halil İnalcık, *Kanunnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî*, Ankara 1956, s. XVII.

310. Evahir-i Safer 1213 (5-14 Ağustos 1798) tarihli bir belge, Filibe Kadısı Hasan'ın bu yüzden Konya'ya sürgüne gönderildiğini göstermektedir. BOA. C. Adliye, nr. 1189.

311. Mustafa Akdağ, *Türkiyenin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, İstanbul 1974, I, 404-406.

1839'dan itibaren çeşitli değişiklikler geçirdi. Nihayet Cumhuriyet'in ilanı üzerine unvanı ile birlikte tarihe mal oldu.

d. Müderrislik

İlmiye mesleğinin en önemli üyelerinden biri olan müderris, günümüzdeki profesör karşılığında kullanılıyordu. Bu kelime, X. asırdan itibaren İslâm dünyasında yaygınlaşmaya başladı. Osmanlı toplumu "medreselerde ders veren hoca" yı ifade etmek üzere bu kelimeyi kullandı.

İlmiye sınıfı ve diğer teşkilât mensuplarının yetişmesinde önemli bir yer tutan medrese ve öğretim kadrosunu meydana getiren müderrisler, son dönemlere kadar yaşayabilen müesseseler ve şahsiyetlerdir. Hatta Tanzimat'tan (1839) sonra açılan "Dâru'l-fünûn" hocalarına da müderris denilmeye devam edildiğini biliyoruz. Bu unvan, Cumhuriyet döneminde, Dâru'l-fünûn'a üniversite, hocalarına da profesör denilmesinden sonra terk olunmuştur.³¹²

e. Nakibü'l-Eşrafık

Bir topluluğun, bir cemaatin veya bir kabilenin neseb, soy kütüğü ve durumlarını en iyi bilen, onların reisi veya vekili olan kimseye "nakib" denir ki, bunun çoğulu "nukaba"dır.³¹³ İslâm tarihinde nakibliğin ilk uygulaması, Hz. Peygamber'in "İkinci Akabe Bey'atı" sırasında yaptığı görevlendirme ile başlamıştır. O, Hazrec kabilesini temsilen dokuz, Evs kabilesini temsilen de üç nakib görevlendirmişti.³¹⁴ İslâm tarihinin sonraki dönemlerinde, Hz. Peygamber'in torunları olan Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin

312. Müderrislik ile ilgili bilgi "Medrese Öğretim Kadrosu" bahsinde geçtiği için burada üzerinde fazla durulmadı.

313. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, II, 1469.

314. İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Kahire (tarihsiz) II, 29.

yin'in soyundan gelenlerle ilgilenen ve bu doğrultuda siyasî otorite ile teşrik-i mesaide bulunanlara "Nakibü'l-Eşraf" denmiştir.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in nesli, kızı Hz. Fâtıma'nın iki oğlu Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile devam etmiştir. Bu nesil, İslâm dünyasının her tarafına dağıldığı gibi Orta Asya, Sind, Çin ve Sila (Kore) gibi bölgelere de yayılmıştı.³¹⁵ Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere "Şerif", Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlere de "Seyyid" denilmektedir. Hz. Peygamber'e olan hürmetten dolayı İslâm dünyasında bu iki soydan gelenlere büyük saygı gösterilmiş, değer verilmiş ve pek çok alanda imtiyazlar tanınmıştır. Seyyid ve şeriflerin işlerini takib etmek, problemlerine bakmak, neseblerini kaydetmek, doğum ve ölümlerini deftere geçirmek, fena hallerde bulunmaktan alıkoymak, haklarını korumak vs. gibi işlerini düzene koymak için kurulan teşkilâta "Nakibü'l-Eşraflık" denmiştir. İslâm dünyasında bu teşkilât, çok erken dönemlerde ortaya çıkmıştı.

Osmanlı Devleti'nin, bir yönü ile idarî, diğer yönü ile ilmi teşkilâtına bağlı bulunan kurumlardan biri de Nakibü'l-Eşraflıktır. Osmanlı Devleti'nde bu unvan, ilmiye sınıfından olan seyyidlere verilirdi. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren bu makama gelecek olanların mutlaka ilmiyeden olması gerekiyordu. Zira bu tarihten itibaren sâdâttan olarak bu makama geçecek İstanbul Kadısı ve Kadıasker mazullerinden bir hayli âlim bulunduğu için bundan sonra Nakibü'l-Eşraf tayin edilecek olanlar bunlar arasından seçiliyordu. Osmanlı toplumunda ilmiye sınıfına gösterilen saygının daha fazlası, Hz. Peygamber'in soyundan gelenlere gösteriliyordu. Gerçi böyle bir saygı, sadece Osmanlı hükümdar ve toplumu tarafından değil, İslâm dünyasının her dönem ve ülkesinde gösteriliyordu. Bunun içindir ki Osmanlılar, Mısır'ın zaptını müteakip Yavuz Sultan Selim za-

315. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Gülgün Uyar, *Siyasî ve İctimai Hayatta Ali-Fâtıma Evladı*, İstanbul 2003 (basılmamış doktora tezi), s. 433-436.

manında "Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerifeyn" unvanını almalarına ve bu tarihten sonra Mekke ve Medine (Hicaz) ile sıkı ilişkilerde bulunmalarına rağmen, daha Yıldırım Bâyezid (1389-1402) döneminde Emîr Buharî talebelerinden Seyyid Ali Natta' b. Muhammed'i, Ramazan 802'de (Mayıs 1400) Nakibü'l-Eşraf olarak tayin etmişlerdi. Yıldırım Bâyezid, Bursa'da yaptırdığı İshakiye Zâviyesi'nin tevliyetini de bu zata vermişti.

1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Bursa'da Molla Fenaî ve Mehmed Cezerî ile birlikte Timur kuvvetleri tarafından esir edilen Seyyid Ali Natta, serbest bırakıldıktan sonra Hac farızasını yerine getirip Sultan II. Murad zamanında tekrar Bursa'ya dönmüştü. Seyyid Ali Natta'dan sonra oğlu Seyyid Zeynelâbidîn onun görevini üstlenmişti. Zeynelâbidîn'in ölümünden sonra Fâtiḥ Sultan Mehmed bu makamı lağv etmiş ise de sonraları seyyidlik iddiasında bulunan pek çok kimse ortaya çıkınca bu işin yeniden bir sisteme bağlanma ihtiyacı hâsıl olmuştu. II. Bâyezid döneminde Seyyid Abdullah'ın oğlu Seyyid Mahmud 900'de (1494) bu teşkilâtın başına getirilmişti. Bu zât, Arap ülkelerinde seyyid ve şeriflere nezâret eden kimseye "Nakibü'l-Eşraf" denildiğini gördüğünden böyle bir ismin burada da kullanılmasını devlete teklif etmişti. Bunun üzerine ilk defa kendisine böyle bir unvan verilmiş oldu.³¹⁶

İslâm dünyasında, seyyid ve şeriflere gösterilen bu rağbetten dolayı birçok kimse, bunu istismar edip kendisinin seyyid olduğunu (müteseyyid) iddia eder oldu. Her yer ve zamanda görülmesi mümkün olan bu tip iddiaların önünü alabilmek ve gerçek seyyid ile müteseyyidler birbirlerinden ayırmak için büyük gayretler sarf ediliyordu. Bunun için de yeni doğan her seyyidin neseb defterinin tutulması, isminin kaydedilmesi ve anne ile babasının da belirtilmesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti'nde bu iş,

316. Rifat Efendi, *Davhatu'n-Nukabâ*, İstanbul, s. 7; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyi-cü'l-Vukuât*, İstanbul 1294, I, 136; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 164-166.

Nakibu'l-eşraf

biraz daha sıkı bir kontrole tabi idi. Bunlar (seyyid ve şerif), deftere kaydedildikleri gibi ellerine de "Temessük" adı verilen tanıtıcı bir kimlik belgesi veriliyordu. Bu işlem sadece doğum esnasında değil, daha başka zamanlarda da isbata dayalı bir şekilde yapılabilirdi. 976 senesi Receb'inin başlarında (1568 Aralık sonu) Defterdar Ahmed Çelebi'ye gönderilen bir arşiv belgesi (hüküm), bu konuyu şöyle ortaya koymaktadır:

*"Hacı Mansur ve Bayram adındaki şahıslar, seyyid olduklarını iddia ediyorlar. Bunun üzerine adı geçen kimseler, Nakubü'l-eşraf önünde gerçek seyyid olduklarını isbat ederlerse deftere kaydedilmeleri ve ellerine temessüklerinin verilmesi emredilmektedir."*³¹⁷

Devlet ile toplumun seyyidlere gösterdiği saygının devlet yaranna birtakım gelişmeleri doğurduğu bilinmektedir. Zira onlar, bilhassa fetih esnasında yeni yerleşim yerleri kurarak İslâm'ın ve yeni devletin gücünün yayılmasında rol alıyordu. Nitekim Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde günümüze kadar ulaşan Seydişehir (Konya), Seydiköy (İzmir), Seydiler (Afyon, Antalya) ve Seyyid Ahmedli (Ankara) gibi seyyid kelimesi ile isimlendirilen yer isimlerinin varlığı seyyidlerin daha başlangıçtan itibaren Anadolu'nun iskânında rol aldıklarını göstermektedir.^{317a}

317. BOA. Mühimme Defteri, nr. 7, s. 979.

317a. Rüya Kılıç, "Seyyid ve Şeriflerin Osmanlı Yönetimiyle İlişkileri: XIV.XVI. Yüzyıllar", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleri ile Osmanlı Devleti Kongresi*, Konya 2000, s. 432.

Seyyidlerin kendilerine has kıyafetleri vardı. Yeşil sarık sarma, bunların en önemlisi idi. Bu bakımdan, seyyid olmayan bir kimse yeşil sarık saramazdı. Herhagi bir teftiş esnasında seyyid olduklarını isbat edemeyenlerin başlarına sardıkları yeşil sarıklarının alınması gerekiyordu. Zira yeşil sarık sarmak, seyyidliğin en önde gelen işareti idi. Nitekim 984 senesi Şevval ayının sonlarında (1577 Ocak başı) Bursa kadısına gönderilen bir hükümde, gerçekten seyyid olmayanların, Nakibü'l-Eşraf'ın göndereceği adamları vâsıtasıyla teftiş edilmeleri, siyâdetini (seyyidliğini) isbat edemeyenlerin başlarında bulunan yeşil sarıklarının alınması gerektiği tenbih edilmektedir.³¹⁸

Nakibü'l-Eşraf'ların işleri fazla yoğun değildi. Bununla beraber kendilerine has bir teşkilâtları vardı. İstanbul'un dışında (taşrada) Nakibü'l-Eşrafın görevini yerine getiren ve adına "Nakibü'l-Eşraf Kaymakamı" denilen görevliler vardı. Bunların en zor görevleri, sahte seyyid ve şerifleri tesbit edip şayet ellerinde seyyidlik belgeleri (temessük, hüccet) varsa bunları iptal etmektir. Bu uygulamaya muhalefet edip dinlemeyenleri de İstanbul'a bildirip cezalandırılmalarını sağlamaktı. Seyyid ve şeriflere verilen belgeye "siyâdet hücceti" de denirdi. Kendilerine siyâdet hücceti verilenlerin isimleri siyâdet defterlerine kaydedilirdi.* Her meslekte olduğu gibi, seyyid ve şeriflerin araştırılması işinde de kanuna aykırı davranan ve seyyidlik hüccetini para ile satanlar olmuştur. Devlet, Nakibü'l-Eşraf vâsıtasıyla bu nevi davranışların önünü almaya çalışmış ve böyle bir işe kalkışanı cezalandırmaktan geri kalmamıştır. Nitekim Nakibü'l-Eşraf'ın şikâyeti üzerine Manisa ve Midilli kadılarına gönderilen 3 Cemaziyelahir 1001 (7 Mart 1593) tarihli bir belgeden (hüküm) anlaşıldığına göre

318. BOA. *Mühimme Defteri*, nr. 29, s. 62.

* Bu defterlerin büyük bir kısmı bugün Süleymaniye'deki İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nde bulunmaktadır.

Midilli adası sakinlerinden Seyyid Ahmed adındaki bir kimse-
nin, para karşılığında "Seyyidlik hücceti" verdiği anlaşılmak-
tadır. Bundan dolayı bu adamın ele geçirilip mübaşire teslimi
ve böylece cezalandırılması istenmektedir.³¹⁹

Bu makamda bulunanların, kendi konaklarında daireleri
ve maiyetlerinde hizmet eden adamları vardı. Sultan II. Ab-
dülhamid zamanında, Nakibü'l-Eşraflar'ın ikameti için kendi-
lerine Yıldız Sarayı civarında bir konak tahsis edilmişti. Naki-
bü'l-Eşraflar eyâlet, sancak ve kazalarda yine seyyid ve şerif-
lerden olan kaymakamlar vâsıtasıyla Osmanlı ülkesindeki bü-
tün seyyid ve şeriflerin isimlerini hâvi defterleri tutarlardı. Sey-
yid ve şeriflerin isim ve hüviyetleri, sıyâdet veya şerâfet silsile-
si, evladı, ahval ve ahlâkı ile ikametgahları "Şecere-i Tayyibe"
denilen bu defterde kayıtlı idi.

Başlangıçta, devlet hazinesinden yevmiye 25 akça alan
Nakibü'l-Eşraflar'ın bu maaşı, XVI. asır sonlarında 75 akçaya
çıkılmıştı. Daha sonraları dönemin şartlarına göre maaşta artışlar
olmuştu. 1908 senesine kadar 1000 kuruş maaş alan Nakibü'l-
Eşraf'ın aylığı, daha sonra 5000 kuruşa çıkarılmıştı. Önceleri
kalabalık bir kalem heyeti bulunan bu makamın, bilahere 1000
kuruş aylıklı bir kâtile iktifa ettiği görülmektedir.³²⁰

Nakibü'l-Eşraflık, gördüğü hizmetten dolayı en yüksek
mansıblardan biri sayılırdı. Nitekim Osmanlı devlet teşrifatın-
da (protokol) Nakibü'l-Eşraf, diğer bütün devlet erkânına ta-
kaddum ederdi. Bu sebeple pâdişah cülûslarında yeni sultanı
ilk tebrik eden odur. Teşrifat-ı Kadime'de bu konuda şöyle de-
nilmektedir:

319. BOA. Mühimme Defteri, nr. 69, s. 16.

320. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 167; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Te-
rimleri Sözlüğü*, II, 648.

"Şevketlû kerametlû efendimiz hazretleri müşâhede ve taht-ı âliye cülûs buyurduklarında alkış olunup ibtida Nakibü'l-Eşraf efendi gelüp dâmenbus ve kıyam ve alkış olunup duaya şurû' eylediği (duaya başladığı) gibi çavuşbaşı ağa ile kapıcılar kethüdası ağa temenna edüp kubbe-i hümayûna şeyhülislâm efendi hazretleri ile kaim-i makam hazretleri kaldırmaya azimet ve müşarün ileyhima dahi yerlerinden hareket ve sür'atlice reftar ile gelinceye dek Nakibü'l-Eşraf Efendi dahi duaya hitam verüp kadd-ı hamide-i ta'zim eyledikten sonra avdet etmeyip taht-ı hümayûnun sağ tarafında şevketlû efendimizin nazargâhlarında durdular."³²¹

Görüldüğü gibi, Es'ad Efendi'den nakledilen bu bilgilere göre cülûs merasimlerinde yeni pâdişah, ilk defa Nakibü'l-Eşraf tarafından tebrik edilmektedir. Pâdişah cülûslarında da bazı Nakibü'l-Eşraflar, yeni pâdişaha kılıç kuşatmışlardır.³²²

f. Pâdişah Hocalığı

Osmanlı Devleti döneminde, ilmiye sınıfına bağlı görevlerden biri de "Pâdişah Hocalığı"dır. Daha önce de temas edildiği gibi İslâm dünyasında, hükümdardan sonra, devletin başına geçecek olan veliahd veya şehzâdelerin eğitim ve öğretim işi üzerinde titizlikle durulmuştu. Bu titizlik, onlara en iyi hocalardan dersler aldırılmak suretiyle devam ediyordu. Osmanlı Devleti'nde de bu geleneğe aynı titizlikle uyuluyordu. Bu geleneğin bir devamı olarak dönemin en iyi âlimlerinden biri, şehzâdeye hoca olarak tayin edilirdi. Şehzâdeye taht nasib olduğu zaman, kendisine ders veren âlimi hoca olarak seçerdi. Şâyet şehzâdenin tahta cülûsundan önce hocası ölmüş ise, o zaman dönemin ileri gelen âlimlerinden birini kendine

321. Es'ad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime*, İstanbul 1287, s. 113.

322. Daha geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 165-172.

hoca olarak tayin ederdi. Osmanlı hükümdarları içinde ilk defa Çelebi Mehmed'in, Sofu Bâyezid adında bir hocası olduğu anlaşılmaktadır.³²³ Osmanlı Pâdişahlarının hocaları hakkında Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin "eş-Şakaiku'n-Nu'maniye" ile zeyillerinde geniş bilgi bulunmaktadır.

Pâdişah hocalarının, devlet teşrifatında (protokol) önemli bir yeri bulunuyordu. Onun bu mevkii, Fâtih döneminde tedvin edilen kanunnâmede şu ifadelerle resmiyet kazanmıştır:

"Şeyhülslâm, ulemânın reisidir ve muallim-i sultanî (Pâdişah Hocası) dahi kezalik serdar-ı ulemâdır. Vezir-i a'zam, onları riâyeten üstüne almak münasıptır. Amma müftü (Şeyhülslâm) ve hoca, sair vüzeradan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler."

Kanunnâmenin bu maddesinden anlaşıldığına göre Pâdişah Hocası, Şeyhülslâm ile aynı derecede olduğu gibi vezir-i a'zamdaki başka diğer vezirlerden daha önde bulunmaktadır. Yine bu kanunnâmede pâdişah hocasının oğullarının, "Şehremini"nden günde altışar akça ulûfeye mutasarrıf olmaları da belirtilmektedir. Keza bayram tebriklerinde pâdişahın, hocasına ayağa kalkacağı da ifade edilmektedir.³²⁴

Şayet Pâdişah hocaları, Şeyhülslâm olarak görev alırlarsa, en yüksek iki makamı ihraz eyledikleri için kendilerine "Câmiu'r-riyâseteyn" unvanı verilirdi. Osmanlı Devleti'nde Sultan III. Mehmed'in hocası Sadüddin, Sultan II. Mustafa'nın hocası Erzurumlu Seyyid Feyzullah Efendi ve Sultan Abdülaziz'in hocası Hasan Fehmi Efendi bu unvanı almışlardı.³²⁵ Osmanlı sultanları arasında, fazilet ve kemal sahibi olan hocalarına karşı besledikleri aşırı sevgi ve hürmetin sonucu olarak

323. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 145.

324. Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 22-25; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 147.

325. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 148.

protokol ve icraatta hocalarını vezir-i a'zam ile şeyhülislâmın önüne dahi geçirenler olmuştur. 326

g. Hekimbaşılik

Öncelikle hükümdar ve ailesinin sağlığını korumak, bazen de devletin sağlık politikasını yürütmek ve yönlendirmek için ihdas edilmiş olan hekimbaşılik, hemen her büyük devlet ve medeniyette görülebilen bir kurumdur.

Osmanlılarda, saray teşkilâtının "Birûn" erkânından olan hekimbaşılar, ilmiye sınıfına mensuptular. Bunlar, saray hekimlerinin ve özellikle Osmanlı ülkesindeki müslim ve gayr-i müslim bütün tabibler ile kehhal (göz doktorları) ve cerrahların reisleriydiler. Hastahânelerdeki hekimlerin tayin, terfi, teftiş ve azilleri gibi işlerinden sorumlu olan hekimbaşı, bir bakıma günümüzün Sağlık Bakanı olarak değerlendirilebilir. Hekimbaşılar için "Reisü'l-Etibbâ" tabiri de kullanılıyordu. Elkabında, tababetle (doktorlukla) ilgili ifadeler yer alıyordu.³²⁷

Osmanlılar'da, bir makam olarak hekimbaşıliğin teşkilâtlandırılması ve bu makama ilk defa tayin edilen kişinin kimliği, kesin olarak bilinmemektedir. Bu bakımdan, Osmanlı Beyliği'nin ilk dönemlerinde, sarayda sağlık hizmeti veren bir tabibin bulunup bulunmadığı tesbit edilememektedir. Ancak o dönem-

326. Hezarfen Hüseyin Efendi, "Meşayih-i İslâm vüzeraya tasaddur eder ve kadı-askerlere ve lâzım geldikte vezir-i a'zama dahi tasaddur eder. Hünkâr hocalarına her zaman tasaddur edemez. Meğer hoca şeref-i zattan âri ola" dedikten sonra şu vak'ayı nakletmektedir: "Kanunî Sultan Süleyman zamanında Vezir-i a'zam İbrahim Paşa'nın evlenme merasiminde Şeyhülislâm ile Pâdişah hocasının nasıl oturacakları, yani mevkileri, vezir-i a'zamdanda sorulmuş, İbrahim Paşa, bu işin halli bana aittir diyerek pâşahın gelmesi üzerine onun sağına kendisi oturup soluna da Pâdişah hocasını oturtmuş. Bu sırada Şeyhülislâm İbn Kemâl meclise gelince İbrahim Paşa hemen yerinden kalkarak biz makam-ı hizmette oluruz sözleri ile yerini İbn Kemâl verdiğinden bu incelik, pâdişahın takdirini kazanmıştı. *Telhisü'l-Beyân*, vr. 134 b-135 a.

327. *Münşeatü's-Selâtin*, İstanbul 1247, I, 12; Nil Akdeniz, *Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlakı*, İstanbul 1977, s. 33; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 364-365.

Hekimbaşı

de Germiyan, Aydın ve Saruhan gibi beyliklerin saraylarında tabiplerin görev yaptığı bilinmektedir. Bu durum, Osmanlılar'da da bu görevi üstlenen birisinin bulunmasını gerekli kılmaktadır. Öyle anlaşıyor ki, Osmanlı sultanları ile hekimler arasındaki ilişkiler, XV. yüzyıldan itibaren takip edilebilmektedir. Nitekim Karaman seferi esnasında Çelebi Sultan Mehmed'in, Ankara'da, Şeyhî tarafından tedavi edildiği, hatta Sabuncuoğlu İlyas Çelebi'nin de aynı hükümdarın hekimbaşısı olduğu belirtilmektedir. Bununla beraber Osmanlılar'da, Çelebi Sultan Mehmed ile Sultan II. Murad döneminde görev yapan ve Şeyhî diye ün kazanan Hekim Sinan ile oğlu, Fâtiḥ Sultan Mehmed devrindeki Kutbeddin Ahmed Efendi, Ahi Çelebi ve Yakub Paşa gibi hekimler, teşkilâtlı bir kurumun başındaki hekimbaşılar değildirler; hükümdar

ve ailesinin tedavilerini üstlenen saray hekimleri olmaları daha kuvvetli bir ihtimal olarak görülmektedir. Devlette, genel anlamda sağlık hizmetlerinin idaresiyle de yükümlü ilk hekimbaşısı Sultan II. Bâyezid döneminde (1481-1512) görevlendirilen Mehmed Muhyiddin İzmiî'dir. Bununla beraber, Orhan Bey'den II. Bâyezid'e kadar gelen hükümdarların nezdinde de benzer görevleri yürüten saray hekimlerinin bulunması muhakkaktır. Sarayın, "Birûn" ricali arasında yer alan ve sadârete bağlı olan hekimbaşılar, resmî kayıtlarda daha çok "Reisü'l-Etibbâ", "Ser Ettibbâ-ı Sultanî" ve "Ser Ettibbâ-ı Hassa" şeklinde ifade edilirken, halk arasında "Hekimbaşı Efendi" adı ile anılıyorlardı.³²⁸

328. Nil Sarı, "Hekimbaşı", DİA. XVII, 161; Ali Haydar Bayat, "Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılik", *Osmanlı*, Ankara 1999, VIII, 490.

Saray protokolünde önemli bir yere sahip olan hekimbaşılardan, ilmiye sınıfına mensup ve tıp ilmine vâkıf, çok iyi yetişmiş ehliyetli kimseler arasından seçilirlerdi. Evliya Çelebi'ye göre hekimbaşılık, devletin en yüksek ilmî kadrolarından biri olup, 500 akça alan mevleviyetlere muadil bir memuriyet idi.³²⁹ 1836 yılından sonra ise ilmiye sınıfı dışından da tayinler yapılmıştır. Hekimbaşılar, ilmiye sınıfı mensubu bulundukları için Anadolu ve Rumeli kadiaskerliklerine kadar yükselebildikleri gibi kendilerine defterdarlık ve vezirlik pâyeleri de verilebilirdi. Bunlardan başka kadılık ve müderrislik gibi görevlere de tayin edilebilirlerdi.

Saraydaki hastahâne ve eczahâneleri yöneten hekimbaşı, etıbbâ-i hassa, cerrahîn-i hassa, kehhâlîn-i hassa ve münec-cimlerin de reisi idi. Bu görevlilerin seçim, tayin ve azilleri hekimbaşı tarafından yapıldı. Günümüzün Sağlık Bakanı durumunda olan hekimbaşı, saray dışında, ülkenin her yerindeki sağlık işlerinin denetimi ile görevli idi. Devlet sınırları içindeki bütün sağlık kurumlarında görevli tabip, cerrah, kehhâl (göz doktoru) ve eczacıların tayini ile ordu tabiplerinin belirlenmesi onun tarafından yapıldı. Özellikle pâyitaht olan İstanbul'da hekim ve cerrahların muayenehâne açabilmeleri, hekimbaşının mührünü taşıyan bir çalışma izin belgesinin bulunmasına bağlı idi. Hekimbaşı, zaman zaman İstanbul'daki Müslim ve gayr-i müslim tabip, cerrah, kehhâl ve attarları, cerrahbaşı ve kehhâlbaşı ile birlikte teftiş edip imtihan ederdi. Bu denetim ve imtihan esnasında işinin ehli olmayan veya icazetsiz dükkân açmış olanların dükkânlarını kapattırıp meslekten men ederdi. XVII. asır başlarında hekimbaşılardan maiyetinde 21 Müslüman ve 41 Yahudi hekim bulunuyordu. Bu asrın ortalarında ise hassa tabiblerden Müslüman olanların sayısı 14, Yahudilerin ise dört idi. "Mevleviyet" derecesinde olan hekimbaşının 500 akça yevmiyesi olduğu görülmektedir. XVIII. asırdan itibaren he-

329. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*. İstanbul 1314, I, 530.

kimbaşların dereceleri giderek düştüğü için 1836'dan itibaren ilmiye yerine mülkiyeden tayin edilmeye başlamışlardı.

XVI. yüzyılda hekimbaşının aylığı 2360 akça idi. Bu ücret "Hazine-i Âmire"den ödenirdi. Son devirlerde bu miktar 6500 akçaya kadar çıkmıştı. 1837 yılından itibaren bu ücret "Mansûre Hazinesi"nden karşılanmıştı. Hekimbaşı, kendisine tahsis edilen Altıntaş mâlikânesinde otururdu. Bu arada Tekfurdağı (Tekirdağ) gelirlerinin bir kısmı "Arpalık" olarak kendisine tahsis edilmişti. Zaman zaman buna Aydın ve Gelibolu arpalıkları da eklenirdi. Bunlardan başka, kendilerine "Hazine-i Âmire"den kışlık ve "Bahariye Avâidi" adı altında kumaş verilirdi.³³⁰ 1837 yılında "Bâb-ı Seraskerî Harbiye Nezâreti"nde "Sıhhiye Dairesi"nin oluşturulmasıyla hekimbaşının yetkileri kısıtlandı. Bununla beraber hekimbaşılar, 1840'ta "Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne"de kurulan "Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye"ye başkanlık ettiler. Bu başkanlık, 1850 yılına kadar devam etti. Osmanlı döneminin son hekimbaşısı, Sultan Abdülmecid döneminde üçüncü defa görev yapan Abdülhak Molla'dır. Elde bulunan belgelere göre Osmanlı döneminde kırk hekim, hekimbaşılık yapmıştır. Bunların bazıları bu göreve çok defa getirilmiştir.³³¹

h. Müneccimbaşılık

Yıldızlarla ilgili ilmi iyi bilen ve yıldızların hareketlerini araştırmak suretiyle onlarla uğraşan kimseye "müneccim" (Fransızca astronom), bunların reislerine de "Müneccimbaşı" denir. Osmanlı Devleti'nde bu müessesenin ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir.³³²

330. Nil San, "Hekimbaşı", DİA. XVII, 163; Ayn Ali Efendi, *Risâle-i Vazifehoran ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman*, nşr. M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1979, s. 94.

331. Daha geniş bilgi için bkz. Nil San, "Hekimbaşı", DİA. XVII, 161-164; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 364-368; Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, s. 120-121.

332. Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*, II, 1412; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 618.

İlmiye sınıfına mensup olan müneccimbaşılar, Osmanlı sarayının Bîrûn erkânı arasında yer alıyorlardı. Bunlar, pâdişah cülûsu, harp ilanı, ordunun sefere hareketi, sadrâzamlara mühr-i hümayûnun verilmesi, denize gemi indirilmesi ve sultan düğünleri gibi önemli olaylar esnasında, zayıç üzerine bir "Eşref Saat"i tesbit ederlerdi. Böylece merasimler o saat ve dakikada icra olunurdu. Devlet ileri gelenleri de bu sistemi uyguladıkları için ülkede yıldız ilmi ile uğraşıp rasat yapanların sayısı küçümsememeyecek bir yekûn tutuyordu. Nitekim bu konuda müstakil eser yazanların yanında, başka milletlerde bu ilimle ilgili yazılan eserleri tercüme edenler de vardı. Müneccimbaşılar, Osmanlı ülkesinde kamerî (ayın hareketine bağlı olan kamerî takvim) sisteme göre takvimin düzenlenmesi ve Ramazan'da "İmsâkiye"lerin hazırlanması işi ile de görevli idiler. Osmanlı hükümdarları, müneccimlerin işaretlerine değer veriyordu. Nitekim İstanbul'un fethi için yola çıkmak üzere olan Fâtih Sultan Mehmed'in bu hareketi, belirlenen "Eşref Saat"e göre olmuştu.³³³

Müneccimbaşıların en önemli vazifelerinden biri, takvim tertib etmektir. Bu görev, yakın zamanlara kadar devam etmişti. Müneccimbaşılar bunu, H.1215 (M. 1800) yılına kadar meşhur Mirza Uluğ Bey'in (ö. 1449) zicinden hesaplayarak yaparlardı. Fakat Sultan III. Selim, bunun dürbün ve rasat ilmi ile ilgili yeni aletlerle yapılmasını isteyince Fransız uzay bilimcilerinden Cassini'nin (ö. 1712) zicinden hesaplanarak takvim yapılmaya başlanmıştır. H. 1248 (1832 M.) senesinden itibaren de Lalant zici (cetvel) adıyla bilinen zicten istifade olunmuştur. Müneccimbaşılar, tertip ettikleri takvimleri pâdişah ve sadrâzama takdim ettikleri zaman "Nevrûziye" adı ile atıyyeler alırlardı. Bunların maiyetlerinde şakirdleri de bulunurdu.³³⁴

333. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 369.

334. Daha geniş bilgi için bkz. Ahmed Lütfî, *Tarih-i Lütfî*, İstanbul 1292, IV, 73 ; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 370-372.

BİBLİYOGRAFYA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emîrî, Kanûnî:	6
C. Adliye:	126, 1189, 3589, 3807,
C. Evkaf:	21327, 28640
C. Maarif:	712, 3532, 5174, 5227, 5507, 5905, 6177, 6197, 6198, 6263, 7683.

Mühime Defterleri (MD.): 7, 29, 69.

Vakfiyeler Tasnifi: 162/5.

2. Kanunnameler

Ayn Ali Efendi, *Risale-i Vazifehoran ve Merâtib-i Bendegân-ı, Âl-i Osman*, nşr. M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1979

Fatih Kanunnâmesi, İstanbul 1330.

Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman*, Bibliothegue National (Paris) Ancien Fonds Turc, nr.40.

Kanunnâme-i Âl-i Osman, İstanbul 1330.

Mantran, Robert-İnalcık Halil, *Kanunnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî*, Ankara 1956.

Tevkiî Abdurrahman Paşa, *Kanunnâme, Millî Tettebbular Mecmuası (MTM) I.*

3. Umumi Kaynaklar

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, nşr. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay, İstanbul 2002.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309.

Ahmed Lütfi, *Lütfi Tarihi*, İstanbul 1291.

Aşık Paşazâde, *Tarih*, İstanbul 1332.

Buharî, *Sahih*.

Ebû Davud, *Sünen*

Ebü'l-Fida İsmail b. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Beyrut 1985.

- Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam, *Kitabu'l-Emval*, Kahire 1968.
- Emin Bey, "Tarihçe-i Tarik-ı Tedris", *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul 1334.
- Es'ad Efendi, *Teşrifat'ı Kadime*, İstanbul 1287.
- Es-Suyûfî, *Tarihu'l-Hülefa*, thk. M. Muhiddin Abdülhamid, (tarihsiz).
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314.
- _____, *Seyahatnâmeden Seçmeler*, nşr. Atsız, İstanbul 1971.
- Ez-Zerkeşi, Muhammed b. Abdullah, *İlâmu's-Sâcid bi Ahkâmî'l-Mesacid*, Kahire 1982.
- Fatih Mehmed II Vakfiyeleri, Ankara 1938.
- Hoca Sa'deddin Efendi, *Tâcu't-Tevârih*, İstanbul 1280.
- İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, Beyrut 1964
- İbn Ebî Usaybia, *Uyunu'l-Enba fi Tabakati'l-Etibbâ*, Beyrut 1965.
- İbn Hallikân, *Vefeyatu'l-Ayân*, Kahire 1299.
- İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviye*, Kahire (tarihsiz).
- İbn Mâce, *Sünen*
- İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kübrâ*, Beyrut 1957.
- Kâtib Çelebi, *Keşfuz-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn*, İstanbul 1971.
- Kitab-ı Müstetâb, nşr. Yaşar Yücel, Ankara 1974.
- Koçi Bey, *Risale*, nşr. Zuhuri Danışman, İstanbul 1972.
- Mahmud Cevad İbnu's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, nşr. Mustafa Ergün, Ankara 2002
- Markizî, Ahmed b. Ali, *el-Hıtat*, Kahire 1270.
- Mecdî, Mehmed Efendi, *Hadaiku's-Şakaik*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayicu'l Vukuât*, İstanbul 1294.
- Rifat Efendi, *Devhatu'n-Nukaba*.
- Süleymaniye Vakfiyeleri, nşr. Kemal Edip Kürkçüoğlu, Ankara 1962
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317-1318.

Taşköprüzâde İsameddin Ahmed Efendi, *Mevzuatü'l-Ülüm*, trc. Kemaleddin Mehmet, İstanbul 1313.

Taşköprüzâde, eş-Şakâiku'n-Numaniye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniye, Beyrut 1975

Tayyazâde Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ*, İstanbul 1293

Tirmîzî, Sünen.

4.Araştırmalar

Abdu'l-Gani Mahmud Abdu'l-Âti, *et-Talim fi Mısır*, Kahire 1977

Adanalı, A. Hadi, "Osmanlı Medreselerinde Tartışma Metodolojisi", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim*, İstanbul 2001.

Adivar, Adnan A., *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970.

_____, "Ali Kuşçu", *İslâm Ansiklopedisi* (İA) I.

Ahmed Ali el-Mella, *Eserü'l-Ulemai'l-Müslimîn fi'l-Hadareti'l-Avrubbiyye*, Dimaşk 1981.

Ahmed, Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım, İstanbul 1976.

Ahmed İsa Bek, *Târihu'l-Bimâristanât fi'l-İslâm*, Beyrut 1981.

Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülişlâmları", *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul 1934.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimaî Tarihi*, İstanbul 1974.

Akdeniz, Nil, *Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlâkı*, İstanbul 1977.

Akgündüz, Murat, *Osmanlı Devletinde Şeyhülişlâmlık*, İstanbul 2002.

Akkutay, Ülker, *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984.

Aksoy, Özgönül, *İstanbul Sıbyân Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 1986.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 1982.

Ali Emirî, *Meşihat-ı İslâmiye Tarihçesi*, *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul 1334.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, İstanbul 1989.

el-Arabî, Muhammed Memduh, *Devletü'r-Resûl fi'l-Medine*, Kahire 1988.

- Arseven, Celal Esad, *Türk Sanatı*, Cem Yayınları, İstanbul (tarihsiz).
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.
- Ateş, Süleyman, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 1969.
- Ayverdi, Samiha, *Edebî ve Manevî Dünyası İçinde Fatih*, İstanbul 1974.
- Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.
- _____, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, II.
- Bayat, Ali Haydar, "Osmanlı Devletinde Hekimbaşılik", *Osmanlı*, Ankara 1999, VIII.
- Bayraktar, Mehmet, "Davud-i Kayserî" *DİA* IX.
- Berki, Ali Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, Ankara (tarihsiz).
- Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.
- Bozkurt, Nebi, "Dâru'l-Kurra", *DİA* VIII.
- Brockelmann, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, trc. Neşet Çağatay, Ankara 1964.
- Danışmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971.
- Dizer, Muammer, *Takiyüddin*, Ankara 1990.
- Drinda, Hatıdza Car, "XVII. Yüzyıl Bosna Sancağında Vakıf Müesseseleri", *Osmanlı*, Ankara, 1999, V.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977.
- _____, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul 1936.
- Ertan, Veli, "Tarihte Dâru'l-Hilâfe Medreseleri ve İhtisas Şubeleri", *İslâm Medeniyeti Dergisi* (1982) V/4.
- Ertuğ-Zeynep Tarım, "Osmanlı Devleti'nde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek", *Osmanlı*, Ankara 1999, IX.
- Eymen, Fuad Seyyid, "Fatımîler", *DİA*. XII.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977.
- Hasan Ali Hasan, *el-Hadaretu'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Kahire 1980.

Hızlı, Mefail, *Bursa Sıbyân Mektepleri*, Bursa 1999.

_____, "Osmanlı Sıbyân Mekteplerinde Okutulan Dersler (Klasik Dönem Bursa Örneği)", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim*, İstanbul 2001.

_____, *Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997.

Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980.

İnalçık, Halil, "Murad II", *İslâm Ansiklopedisi* (İA) VII.

İpşirli, Mehmet, "İlmiye", *DİA*. XXII.

_____, "Anadolu" *DİA*. III.

_____, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1994.

İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997.

Karaçam, İsmail, *Ku'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıratı*, İstanbul 1995.

Karlığa, Bekir, *İslâm Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, İstanbul 2004.

Kaydu (Sarıkçioğlu) Ekrem, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, (Erzurum 1977), II.

Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003.

_____, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, İstanbul 1995.

_____, *Osmanlılar'da İhtisâb Müessesesi*, İstanbul 1998.

_____, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul 2003.

_____, *İslâm Tarihi (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti)*, İstanbul 1995 X.

_____, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, İstanbul 1985.

Kehhale, Ömer Rıza, *Dırasât İctimaiyye fi'l-Usûri'l-İslâmiyye*, Dimaşk 1973.

Kılıç, Rüya, "Seyyid ve Şeriflerin Osmanlı Yönetimiyle İlişkileri: XIV-XVI. Yüzyıllar", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleri ile Osmanlı Devleti Kongresi*, Konya 2000.

Köprülü, M. Fuad, "Selçukîler Zamanında Anadolu Türk Medeniyeti", *Millî Tettebbular Mecmuası (MTM) II*.

Kramers, J. H., "Şeyhülislâm", *İslâm Ansiklopedisi (İA) XI*.

Kuran, Abdullah, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969.

Kütükoğlu, Mübahat S., *1869'da Faal İstanbul Medreseleri*, İstanbul 1977.

_____, *Dâru'l-hilâfeti'l-Aliye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri*, İstanbul 1978.

Mardin, Ebu'l-Ula, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1951.

Metz, Adam, *el-Hadaretu'l-İslâmiye fi'l-Karni'r-Rabi'el-Hicrî*, Arapça trc. Muhammed Abdulhadi Ebû Ride, Beyrut 1967.

Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. M. Said Mutlu-Salih Tuğ, İstanbul 1968.

Muhammed İsa el-Harîf, *Tarihu Mağrib el-İslâmî ve'l-Endelüs fi'l-Asri'l-Merînî*, Kuveyt 1987.

Naci, Ma'ruf, *Ulemau'n-Nizâmiyat ve Medârisu'l-Maşrik el-İslâmî*, Bağdat 1973.

en-Nebravi, Fethiye, *Tarihu'n-Nüzüm ve'l-Hadaretü'l-İslâmiye*, Kahire 1981.

en-Neccar, Âmir, *Fi Târihi't-Tib fi'd-Devleti'l-İslâmiye*, Kahire 1986.

Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Tarihî Türk Tababeti*, İstanbul 1925.

Öcal, Mustafa, "Amin Alayı", *DİA*.III.

Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *DİA* XI.

Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002.

Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971.

Pilehvarian, Nuran Kara, "Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın Eğitim Islâhatlarındaki Rolü ve Vâlide Mektebi Dârulmaarif", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim*, İstanbul 2001.

Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, trc. Ayşe Berktaş, İstanbul 2002.

- Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Eyyubî ve Devlet*, İstanbul 1967
 _____, "Eyyûbîler", *DİA* XII.
- Şendep, Muhammed Hüseyin, *el-Hadaretu'l-İslâmiye fi Bağdat*, Beyrut 1984.
- Terzioğlu, Aslan, "Ortaçağ İslâm Hastahaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri", *Belleten* (1970) XXXIV/133.
- Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1965.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984.
- _____, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970.
- Uyar, Gülgün, *Siyasî ve İctimaî Hayatta Ali-Fatıma Evladı*, İstanbul 2003 (basılmamış doktora tezi).
- Ünver, A. Süheyl, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946.
- Yaltkaya, M. Şerafettin, "Tanzimattan Evvel ve sonra Medreseler", *Tanzimat*, İstanbul 1999.
- Yardım Ali, "Dârulhadis" *DİA* VIII.
- Yavaş, Doğan, -Ahmet Vefa Çobanoğlu, "İnce Minareli Medrese", *DİA* XXII.
- Yiğit, İsmail, *Siyasi-Dinî-Kültürel İslâm Tarihi (Memlûkler)*, İstanbul 1991.
- _____, "Emeviler", *Diyanet İslâm Eansiklopedisi (DİA.)* XI.

İNDEKS

A

- Abbas Ahmed b. Muzaffer 43
Abbasî 23, 26, 28, 29, 31, 33, 56,
57, 211
Abbasî Devleti 29
Abbasîler 23, 29, 56, 211
Abdullah b. Amr 22
III. Abdurrahman 39
Abdülaziz Bey 90, 91, 105, 233
Abdülhak Molla 230
I. Abdülhamid 92, 100
Abdülkerim b. Hüseyin el-Amasî 166
Abdülkerim Efendi 14
Abdülmecid 184, 185, 201, 230
Abdûlmelik b. Mervan 24
Âbid 10
Acem 212
Acemî 66, 67, 135
Acemi Ocağı 161
Acemi Oğlanlar 151, 155, 161
Adlî 63, 183, 211, 216, 217, 218
Adudüddin Abdurrahman İyçî 121
Afrika 40, 204
Afyon 50
Ahi Çelebi 228
I. Ahmed 202
Ahmed b. Tulon 56
Ahmedî 73
Akabe Bey'atları 58
Akabe Bey'atı 219
Akdeniz 144, 204, 227, 235
Aksaray 50, 51
Akşehir 51
Akşemseddin 64, 65
Akşeyh 64
Alaeddin el-Esved 73
Alaeddin Keykubad 162
Alaeddin Semerkandî 67
Alaeddin Tûsî 67
Alemüddin Sencer Kerek 56
Âlet İlimleri 126
Âli 11, 13, 46, 69, 78, 79, 92, 93,
102, 106, 132, 145, 163, 166,
178, 184, 187, 188, 190, 208,
210, 225
Ali b. Abdullah e-Uşşakî 80
Ali b. İsa 29
Ali Kuşçu 13, 14, 78, 120, 121,
166, 235
Âlimler yuvası 73
Almanca 189
Alparslan 31, 32
Altun Aba 48, 50
Alvaro 38
Amasya 56, 57, 64, 65, 131, 140, 164
Amasya Tarihi 131
Amel-i sâlih 11
Amid 34
Âmin Alayı 96, 97
Amr b. As 23
Amr b. Âs Câmîi 43
Amul 32
Anadolu 17, 47, 48, 49, 50, 51,
54, 55, 56, 58, 64, 65,
66, 72, 81, 98, 101, 108,
109, 116, 120, 123, 125,
133, 139, 161, 162, 165,
166, 170, 177, 179, 191,
196, 208, 211, 212, 213,
214, 215, 216, 229, 237,
238, 239
Anadolu Beylikleri 49, 66, 120, 123,
239
Anadolu Selçuklu 48, 50, 55, 58,
81, 123, 125,
133, 139, 162,
179, 211
Anadolu Selçuklu Devleti 55, 179
Anadolu Selçuklu medreseleri 108, 109
Anadolu Selçukluları 48, 50, 58,
81, 125, 133,
139, 211

- Ankara 12, 14, 49, 69, 71, 80, 84, 91, 100, 101, 107, 109, 150, 154, 159, 172, 181, 194, 209, 211, 218, 221, 227, 228, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239
- Ankara Savaşı 221
- Antalya 50
- Arabî 20, 66, 72
- Arap 19, 24, 25, 27, 28, 38, 39, 55, 67, 76, 106, 121, 124, 140, 156, 169, 172, 175, 183, 192, 193, 212, 221
- Arapça 25, 27, 28, 38, 39, 67, 76, 106, 121, 124, 140, 156, 169, 172, 175, 183, 192, 193, 238
- Araplar 19, 28, 38, 55, 140
- Arpalık 230
- Arrafe 19
- Artuklular 51, 57
- Artukoğulları 109
- Arz 71, 89, 92, 93, 117, 118, 132, 174, 214
- Âsafnâme 177
- el-Asrûniyye 34
- Astronom 12, 230
- Asya 40, 47, 107, 220
- At canbazı 162
- Atâ Bey 50
- Atik Bimâristan 56
- Atik Vâlîde 139
- Avâmil 124, 127
- Avârifü'l-Meârif 65
- Avrupa 40, 41, 57, 111, 204, 205
- Ayasofya 98, 99, 105, 159, 187
- Ayasofya Câmii 159
- Ayasofya Şeyhi 98, 99
- Aydın 22, 51, 228, 230
- Âzad edilme 104
- B**
- Baalbek 34
- Baba Mahmud Bekir Ağa 136
- Bâbu't-Tak 32
- Bâbü's-Sultanî 14
- Bâbüssaâde 99
- Bâb-ı Âli 102
- Bâb-ı Seraskerî Harbiye Nezâreti 230
- Bağdat 26, 30, 31, 32, 34, 39, 40, 41, 44, 56, 57, 66, 120, 140, 176, 238, 239
- Bâdiye 25, 26
- Bahaeddin İbn Şeddad 45
- Bahariye Avâidi 230
- Balkan 67
- Basra 32
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi 132, 233
- Başdâisi 36
- Batlamyus 12, 13
- Bâtınî 30, 35, 209
- Bâtınîler 35
- II. Bâyezid 91, 100, 139, 142, 221, 228
- II. Bâyezid Dârü's-şifası 142
- II. Bâyezid'in Vakfiyesi 91
- Bed'-i Besmele 96, 97, 98, 150
- Bedir harbi 20
- Begovî 124
- Behram 37, 44, 57
- Behram Şah 44, 57
- Belh 32
- Beni Mahzûm 20, 58
- Beni Musa 27
- Berberîler 38
- Berçendî 128
- Beyoğlu 186
- Beytül-hikme 26, 27, 36
- Bezmiâlem Vâlîde Sultan 184, 186
- Bi'set 20, 58
- Bilâd-ı Hamse 217
- Bimarhâne 141, 142
- Bimaristan 56, 138, 140
- Bimâristan 55, 56
- Bina 17, 33, 37, 69, 84, 86, 93, 102, 107, 108, 109, 111, 124, 133, 135, 146, 150, 188, 193, 199, 210

Birgi 51
 Birûn 227, 228
 Bizans 49, 78
 Bizanslılar 49
 Bosna Sancağı 193
 Bosnevî 136
 Böri 44
 Buhara 18, 64, 66, 176
 Buharî 14, 58, 122, 125, 126, 137,
 153, 221, 234
 Bursa 64, 67, 73, 74, 75, 103,
 104, 109, 114, 132, 133,
 135, 139, 140, 142, 143,
 166, 172, 211, 215, 221,
 223, 237

Busra 34
 Buyruldu 176
 Büveyhîler 30

C

Cacabey Medresesi 49, 50
 Câhiliye dönemi 25, 28
 Câhız 28
 Câmîu'r-riyâseteyn 226
 Canbazân 162
 Cassini 231
 Celaleddin Devvânî 122
 Celâlül-İslâm 206
 Ceride-i İlmiye 188, 189
 Cevdet Paşa 102, 106, 111, 112,
 115, 116, 233

el-Cevzî 33
 Cezayirli Gâzi Hasan Paşa 183
 Cezerî 133, 221
 Cizre 34
 Cizye 68, 153
 Cumhuriyet 103, 153, 219
 Cündîşapur 140
 Cüz'iyat 84, 126, 127, 128

Ç

Çağmîni 121
 Çandarlı Kara Halil
 Hayreddin Paşa 135, 161, 211
 Çankırı 140

Çelebi Sultan Mehmed 74, 228
 Çeşme faciası 182
 Çifte Medrese 48
 Çin 220
 Çivizâde 14
 Çukur Çeşme Medresesi 50

D

D'Ohsson 71, 72
 Dağıstan 18, 64
 Dâhil ellili 82
 Dâi'd-duât 37
 Damad İbrahim Paşa 136
 Danişmend 77, 78, 79, 82, 83,
 107, 115, 116, 174,
 175, 176, 207, 236
 Darb-ı mesel 22
 Dâru'l-Âfiye 55, 138
 Dâru'l-fünûn 191, 219
 Dâru'l-hadis en-Nûriyye 34
 Dâru'l-Hadis Medresesi 112, 115,
 123, 135
 Dâru'l-hadis-i Süleymaniye 112, 114
 Dâru'l-Hadis-i Urviyye 54
 Dâru'l-Hikme 35, 36
 Dâru'l-Hilâfe 148, 149, 188, 189,
 190, 191, 237
 Dâru'l-Hilâfe Medresesi 189, 190
 Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi 148,
 149, 188, 238
 Dâru'l-Huffaz 57, 58, 59, 130, 133
 Dâru'l-Muallimât 187
 Dâru'l-Muallimîn 106
 Dâru'l-Muallimin-i Sıbyân 106
 Dâru'l-İlm 36, 37
 Dâru's-Sünne 53, 134
 Dâru's-Sünneti'l-Muhameddiyye 134
 Dâru's-Sünneti'n-Nebeviye 134
 Dâru's-Sünneti'n-Nebeviyye 53
 Dâru's-Sıhha 55, 138
 Dâru's-Şifa 48, 55, 56, 57, 84,
 111, 112, 138, 140, 142
 Dâru't-talim 69, 86
 Dâru'lfunûn 186
 Dârussaâde Ağası 150

Dârü'l-ilm 27, 30
 Dârü'r-Rasadi'l-Cedid 14
 Dâvud-ı Kayserî 65, 72, 73, 120
 Dergâh 195
 Derviş 106, 196
 Devriye 217
 Devşirme Kanunu 154
 Deyr 57
 Dicle 31, 33
 Divân-ı Hümâyûn 93, 207, 211, 213
 Divriği 57, 140
 Divriği Dâru's-Şifası 57
 Diyarbakır 57, 108, 109, 212
 Diyarbekir 51, 212
 Doğancıbaşı 157
 Dolama 156
 Dolamalı 156
 Dozy 41
 Dukak 56
 Dulkadiroğlu 81
 Dursun Fakih 215
 Dülkadir 65, 136, 164
 DüNDAR Bey 50
 Dimaşk 19, 28, 34, 36, 40, 44, 65,
 235, 238

E

Ebban b. Said b. As 22
 Ebû Ali el-Kalî 40
 Ebû Bekr et-Tartuşî 37
 Ebû Cafer el-Mansûr 26
 Ebû Hüreyre 66
 Ebû Muhammed eş-Şâtibî 133
 Ebû Nasr b. Sabbağ 31
 Ebû Şâme 45
 Ebû Ubeyde b. Cerrah 22
 Ebû İshak Şirazî el-Firuzâbâdî 31
 Ebu'l-Hasan Ali Mürşidanî 122
 Ebu'l-Hasan Yahkem 56
 Ebu's-Suûd 14, 85, 112, 117, 207, 210
 Ebu's-Suûd Efendi 14, 85, 112, 117, 210
 Ebü'l-Fida 31, 44, 234
 Ebü'l-Hasan el-Mağribî el-Malikî 33
 Edebî Salonlar 24

Edirne 64, 67, 73, 75, 76, 123,
 132, 135, 136, 139, 142,
 151, 152, 154, 164, 172,
 192, 213
 Edirne Dâru'l-hadisi 135, 136
 Edirne Sarayı 152, 154
 el-Eğanî 41
 Eğridir 50
 Efdal b. Bedru'l-Cemalî 37
 Ehl-i Sünnet 30, 35, 37, 42, 45
 el-Ekmele 166
 el-Emâlî 40
 Emevî 23, 24, 25, 26, 27, 38, 39, 56
 Emevî hilâfeti 25
 Emevîler 23, 24, 26, 56
 Emîr Buharî 221
 Emîr Musa Medresesi 51
 Emîr Sinaneddin 50
 Emsile 124, 127
 Enderûn Ağaları 155
 Endülüs 37, 38, 39, 40, 41, 44, 239
 Endülüs Emevîleri 37, 38, 39
 Ensar 20
 Er kişi 154
 el-Erkam b. Ebü'l-Erkam 20
 Erkam b. Ebu'l-Erkam 58
 Erkam b. Ebü'l-Erkam 20, 53
 Ermenek 51
 Erzurum 51, 92, 132, 207, 226, 237
 Erzurumlu Seyyid Feyzullah Efendi 226
 Es'ad Efendi 225, 234
 Es'ad Efendi Vakfiyesi 90
 Esbâbu'n-nuzûl 149
 es-Salâhiyye 34
 Eşkâlü't-Te'sis 120
 Eşref Saat 231
 Eşref-i Kudât 217
 eş-Şakaiku'n- Nu'maniye 119, 226
 eş-Şuaybiyye 34
 Evkaf defteri 94
 Evkaf Nezâreti 184
 Evliya Çelebi 92, 93, 103, 131, 132,
 133, 159, 160, 229, 234
 Evs 219

Eyüp 96, 102, 105, 117, 131, 133,
136, 137, 162

· Eyüp Sultan 96

Eyyübî 26, 30, 35, 41, 42, 43, 44,
45, 52, 54, 109, 211, 239

Eyyübî Devleti 43, 45

Eyyübîler 41, 42, 43, 44, 45, 54,
211, 239

el-Ezher 23, 36, 39

ez-Zamahşerî 122

F

Fahreddin Acemî 67, 135

Fakih 77, 175, 215

Farsça 67, 140, 156, 162, 175

Fas 41, 121

Fâtih Câmî 116

Fâtih Kanunnâmesi 117, 172, 207,
209, 210

Fâtih Külliyesi 76, 77, 127, 128,
156, 165, 239

Fâtih Sultan Mehmed 13, 68, 76, 78,
84, 110, 111,
112, 120, 123,
124, 125, 135,
136, 139, 141,
150, 152, 157,
158, 163, 173,
207, 209, 212,
221, 228, 231

Fâtih vakfiyesi 86, 125

Fatma Sultan 184, 185

Fâtımî 27, 30, 35, 36, 37, 42, 43,
44, 206

Fâtımî Devleti 37, 42, 43

Fâtımîler 27, 30, 35, 37, 44

Feraizcizâde 166

Ferhuniye 58

Feth b. Hakan 27

Fethu'l-vahid 133

Fetva 73, 202, 207, 209

Fidye-i necât 20

el-Fihrist 29

Filistin 43

Fransa 187

Fransızca 38, 183, 187, 189, 230

Frenkler 49

Fustat 23

Fususul-Hikem 72

G

Galata 100, 102, 115, 154, 187, 197

Galata Mevlevihâneleri 197

Galata Sarayı 154

Galatasaray 187

Gazzalî 51

Gelibolulu Mustafa Âli 163, 178

Gerede 140

Germiyan 50, 81, 228

Germiyanlılar 50

Germiyanoglu 50, 81

Germiyanoglu Medresesi 50

Gevher Nesibe Dâru's-Şifası 57

Girit 115

Giyaseddin Cemşid 14

Gök Medrese 48, 50

Grekçe 23

Gurer 122

Gülşen-i Maarif 166

Gümölcine 93

Güneydoğu Anadolu 51, 108, 109, 212

Gilman 151, 157

H

Hacc 12

Hâce Abdullah Ensarî 195

Hacı Beşir Ağa 136, 137

Hacı Paşa 73

Hacı Şemseddin 59

Hacı Yahya Bey 58

Hafsa Sultan dâru's-şifa 142

el-Hakem 39, 40, 41

Hakim bi-Emrillah 30

Hâkim bi-Emrillah 35, 36

Haleb 18, 30, 34, 36, 54, 56, 64,
115, 123

Halebiye Medresesi 123

Hâlid b. Yezid b. Muaviye 23, 27

- Halife Abdülmecid Efendi 201
 Halil Hulki Efendi 191
 Halime 25
 el-Halviyye 34
 Hama 34, 96
 Hamid 33, 81, 92, 100, 214, 224
 Hamidoğulları 50
 Hamiduddin b. Efdaluddin 164
 Hâmise-i Süleymaniye 114, 115
 Hanbelî 41, 149
 Hanbeli Mezhebi 33
 Hanefti 32, 33, 41, 48, 149
 Hanefti Mezhebi 32, 33, 48
 Hankah 92, 195
 Harb-i Umûmî 145
 Harem 99, 150
 Haremeyn 217
 Hâriç ellili 81
 Hâris b. Kelde es-Sakafî 20, 55
 Harran 34
 Harun Reşid 26
 Has Yusuf Ağa 58
 Hasan Fehmi Efendi 226
 Hasan Saganî 124
 Hcseki Sultan 139
 Hâşiye-i Tecrid 80, 81, 82, 115,
 117, 118, 119, 121,
 123, 124, 171
 Hatt-ı hümayûn 181
 Hâtun kişi 154
 Havariyun Kilisesi 78
 Havasu'l-Edviye 140
 Hazine-i Âmire 230
 Hazrec 219
 Hekimbaşı Efendi 228
 Helenistik 26
 Hendek Muharebesi 55
 Herat 32
 Hibetullah eş-Şirazi 37
 Hicaz 41, 221
 Hidâye 122, 125, 126, 166
 Hindistan 18, 64
 Hint 13, 26
 Hoca Sa'deddin Efendi 14
 Hoca Salman 58
 Hocazâde 121, 166
 Horasan 18, 44, 64
 Hulusi Efendi 136
 Humus 34
 Hutbe 193, 195, 215
 Huzur Dersleri 25, 197, 198, 199,
 200, 201, 238
 Huzur-ı Hümayûn Dersleri 198
 Huccet 223
 Hüdâî 197
 Hüneyin b. İshak 27
 Hüseyin Hüsameddin 131
 Hristiyan 38, 40, 41, 142, 153,
 154, 204, 205
 el-Hidâye 166
 Hz. Ebu Bekir 65
 Hz. Fâtıma 220
 Hz. Hasan 219, 220
 Hz. Hüseyin 219, 220
 Hz. Ömer 211
 |
 Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi 188
 Isparta 51, 93
 İzhar 124
 |
 İbn Asakir 45, 54
 İbn Cübeyr 32, 234
 İbn Ebi Usaybia 45, 68
 İbn Hacer el-Askalânî 122
 İbn Hâcib 121
 İbn Haldûn 166
 İbn Hallikân 29, 45, 234
 İbn Kemal 121
 İbn Kemâl 166, 227
 İbn Kötîyye 40
 İbn Küçük 29
 İbn Melek 121
 İbn Mübarek 122
 İbn-i Kemâl 207, 210
 İbn-i Melek 128
 İbnü'l-Adîm 45
 İbnü'l-Kıftî 45

- İbnü'n-Nedim 29
İbrahim Halebî 122
İbrahim Paşa Sarayı 154
İbtidâî 105
İbtida-i Dâhil 113, 190
İbtida-i Hâric 113, 190
İcâzet 39, 83, 115, 116, 170, 201
İcazetnâme 39, 82, 115, 116, 190
İç-il 172
İdadî 184
İdris-i Bitlisî 212
İhtisâb Ağası 144
İkinci Abdülhamid 224
İlâhiyat Fakültesi 191
İlhanlı 55, 57
İlm-i Nücûm 126, 129
İlmiye 67, 71, 73, 75, 78, 79, 82, 85, 114, 117, 118, 122, 125, 127, 142, 168, 171, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 187, 188, 189, 198, 201, 202, 203, 205, 206, 208, 210, 211, 212, 214, 215, 217, 219, 220, 221, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 234, 235, 236, 237, 239
el-İmâdiyye 34
İmam 133, 146, 147, 148, 191, 193, 194, 195
İmâret 48, 50, 74, 75, 78, 79, 84, 85, 91, 110, 112, 142, 175, 179
İndiras-ı medâris-i ulûm 166
İnsan-ı kâmil 10
İmadüddin b. Abdullah 120
İmadüddin el-İsfahanî 45
İmam Cezerî 133
İmsâkiye 231
İnce Minare Dâru'l-Hadisi 55
İnce Minareli Medrese 48, 55, 240
İngilizce 189
İplikçi 48, 50
İran 18, 26, 64, 140
İsa Bey 51
İsbat-ı Vâcib 122
İsfahan 32
İsfahânî 40, 45, 121
İshak b. Hasan Tokadî 80
İshakiye Zâviyesi 221
İskenderiye 23, 30, 36, 37, 40
İslambol Tarıkı 133
İsmail Hakkı Baltacıoğlu 190
İsmailî 37
İspanya 38, 40, 41, 204
İspanyolca 38
İstanbul 13, 14, 18, 21, 23, 25, 26, 27, 33, 39, 41, 45, 47, 56, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 84, 86, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 110, 112, 123, 125, 127, 129, 131, 132, 133, 135, 136, 139, 140, 142, 144, 147, 152, 153, 154, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 174, 175, 176, 177, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 194, 195, 196, 199, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 223, 225, 227, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238
İtalyanca 38
İzzeddin İbnü'l-Esir 45
İzmir 115, 132
İznik 47, 64, 71, 72, 73, 74, 75, 110, 120, 135
İznik Medresesi 47, 73, 75
İzzeddin İbn Şeddad 45
İzzet Efendi 136
İzzî 124, 127
İzzu'l-İslâm 206

J

Japon 101

K

Kadi el-Fadl 45

Kadı Beyzavî 122

Kadı İmaduddin 59

Kadıızâde-i Rûmî 14, 120, 121, 166

Kâfiye 124, 125, 127

Kahire 20, 23, 24, 29, 30, 33, 35,
36, 37, 39, 41, 43, 44, 55,
56, 65, 66, 120, 169, 176,
219, 234, 235, 237

Kalemiye 67, 184, 202

Kalfa 86, 88, 89, 93, 144

Kamerî 231

el-Kamhiyye 43

Kanunî Sultan Süleyman 12, 14, 82,
84, 87, 91,
111, 112,
114, 123,
133, 136,
177, 209,
227Kanunnâme 67, 76, 78, 80, 117,
119, 123, 162, 170,
171, 172, 181, 207,
209, 210, 211, 212,
213, 217, 218, 226, 233

Kapı Ağası 156

Kapıkulu 151, 152, 155, 161

Kara Rüstem 161

Karahanlı 86

Karaman 17, 18, 51, 64, 73, 81,
109, 161, 211, 228

Karamanlı 17, 51, 109, 211

Karamanlılar 17, 51, 211

Karamanoğlu 81

Karamanoğulları 58, 133

Karatay Medresesi 48, 50

Kariu'l-Cünd 59

Kaside-i Lâmiye 133

Kastamonu 51, 140

Kâtib Çelebi 121, 124, 165, 166,
175, 234

Katolik 204

Kayseri 48, 50, 57, 72, 108, 120, 140

Kayseri Huand Hatun Medresesi 108

Kehânet 19

Kemaleddin Abdürrezzak Kâşânî 72

Kemaleddin Hasan 120

Kenzü'd-Dekaik 122

Keşşaf 122, 125, 126

el-Keşşaf 122

Kevakib-i Seb'a 167

Keykâvus Dâru's-Şifası 57

Kibâr-ı müderrisîn 115

el-Kilâse 34

Kilercibaşı 157, 158

Kitab-ı Müstetâb 159, 234

Kitapçı dükkânları 28, 29, 40

Koç Bey 82, 83, 84, 116, 129, 177, 234

Koltuk Dersleri 126

Konya 48, 50, 55, 58, 59, 140, 218

Koptça 23

Kore 220

Korkuteli 50

Kosekant 13

Kosinüs 13

Kotanjant 13

Kudat-ı kasabat 171

Kudüs 30, 36, 43, 115

Kur'an 10, 11, 19, 20, 24, 33, 39,
42, 52, 53, 57, 58, 59, 65,
79, 84, 87, 88, 91, 100,
104, 107, 120, 130, 133,
134, 145, 147, 148, 150,
153, 156, 159, 199, 201

Kur'an Kursları 134

Kurah Zafer Medresesi 32

Kurra 27, 35, 53, 57, 58, 59, 92,
130, 131, 132, 133, 134,
147, 149, 236

Kurtuba 38, 39

Kutbeddin 14, 128, 228

Kutbeddin Ahmed Efendi 228

Kutbeddinzâde Muhammed 14

Küllük Câmii 108

Külük Câmii Medresesi 50

Künhü'l-Ahbâr 163

Kütahya 48, 50, 64

Küttâb 22, 23, 42, 86, 98, 99

Kible 12, 69, 84, 109, 111

II. Kılıç Arslan 50

Kınalızâde Ali Efendi 121, 166

Kıraat-ı Seb'â 131

Kırşehir 48, 49, 50

Kırşehir Cacabey 48, 49

Kıyafe 19, 68

Kızıltepe 51, 108

L

Lala Paşa Medresesi 51

Lala Şahin 73

Latince 38

Lütfi Paşa 177

M

Maarretü'n-Numan 34

Maarif Nezâreti 186

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi 103

Mağrib 41, 237, 238

Mahalle Mektebi 86

I. Mahmud 100, 101, 166, 183,
184, 185

II. Mahmud 100, 101, 166, 183,
184, 185

Mahmud Paşa 78

Mahrec 50, 115, 217

Mahrec Mevleviyeti 115

Makrizî 29, 43, 45, 46

Maksud 124, 127

Malatya 50

Malikî 33

Malikî Mezhebi 33, 43

Manisa 51, 64, 67, 141, 142, 223

Mansûre Defterdarı 176

Mansûre Hazinesi 230

Mansib-ı ifta 207

Maraianos 23

Maraş 51

Mardin 25, 51, 57, 108, 199, 238

Mardin Şehidiye Medresesi 108

Mâristan 55, 56, 138, 140

Matbah-ı Âmire 98, 99

Matlab 69, 117, 171, 215

Mâveraunnehir 176

Me'mun el-Bataihî 37

Mecdî 119, 136, 164, 234

Mecenne 28

Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye 230

Mecusi 153

Medenî Mehmed Nuri Efendi 210

Medine 20, 21, 23, 58, 132, 221

Medrese-i Cedide 189

Medresetü'l-Eşrefiye"yi64 54

el-Medresetü'l-Kâmiliyye 54

III. Mehmed 226

IV. Mehmed 157

Mehmed Arif Efendi 144

Mehmed Muhyiddin İzmitî 228

Mehmed Reşâd 188

Mehmed Şah Efendi 74, 212

Mekâtib-i İbtidaiyye 105

Mekke 12, 20, 21, 53, 221

Mekteb-i Nuvvab 145

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne 230

Mekteb-i İbtidaiye 86

Mektep 25, 42, 45, 57, 70, 75, 86,
87, 88, 89, 90, 91, 92, 93,
94, 96, 97, 100, 101, 102,
103, 104, 105, 106, 130,
145, 149, 150, 151, 156,
161, 162, 183, 184, 185,
186, 187, 191, 192

Mektep seyri 90

Mektephâne 86, 91

Melikşah 31

el-Melikü'l-Eşref 54

el-Melikü'l-Kâmil 54

el-Melikü'l-Mansur 44

el-Melikü'l-Muazzam 44

Membîç 34

Memlûk 45, 46, 47, 52, 81, 211

Memlûklular 211

el-Me'mun 26

Menarü'l-Envâr 121

- Menzil 13
 Merah 124, 127
 Merv 32
 Mes'ûdî 57
 Mesâbih 124, 125, 137
 Mescidu'n-Nebi 21
 Mesned-i fetva 207
 Meşâriku Envârî'n-Nebeviye 124
 Meşânk 137
 Meşhed Ebû Hanife Medresesi 32
 Meşihat makamı 210, 218
 Meşihatü'l-Cünd 59
 Meşihatü'l-Kıraa 59
 Meşihatü'l-Mescid 59
 Meşihat-ı İslâmiye 206, 208, 210, 215
 II. Meşrutiyet 187
 Mevleviyet 172, 213, 214, 217, 229
 Meyafarikin 34
 Midilli 96, 223, 224
 Miftah 80, 81, 82, 115, 117, 118, 121, 124, 128
 Miftahu'l-Ulûm 121, 124
 Miftahu'n-Nur ve Hazainu's-Sürûr 141
 Miftah-ı Meânî 124
 Milas 51
 Mimar Hayreddin 142
 Mimar Sinan 69, 70, 142
 Mirim Çelebi 13, 121, 166
 Mirkatü'l-Vusûl 122
 Misbah 127
 Misli Ali Efendi 136
 Molla Fenârî 73, 166, 180, 208, 209, 210, 221
 Molla Fenârî 121
 Molla Gürânî 67
 Molla Hüsrev 121, 122
 Moriskler 204
 Mu'cemü'l-Buldan 29
 Muallim 10, 22, 86, 87, 88, 93, 100, 145, 169, 207, 226
 Muallimhâne-i Nuvvab 145
 Muallim-i sultanî 207, 226
 Muâviye b. Ebi Süfyan 24, 25
 Muhaddis 137
 Muhammed Sâlim Efendi 214
 Muhatab 154, 198, 199, 200, 201
 Muhtasarat 115, 173
 Muhtasarât 82
 Muhtasar-ı Münteza 121
 Muhtesib 144
 Muhyiddin Arabî 72
 Muhyiddin Ebû Abdullah b. Fadlan 33
 Mukarrir 198, 199, 200, 201
 Mukattam Dağı 35
 Mukbilzâde Mü'min 140
 I. Murad 13, 14, 67, 75, 77, 110, 123, 135, 139, 140, 150, 152, 160, 161, 180, 207, 208, 209, 210, 211, 221, 228
 II. Murad 13, 14, 67, 75, 77, 110, 123, 135, 140, 150, 152, 160, 180, 207, 208, 209, 210, 221, 228
 III. Murad 13, 14, 210
 IV. Murad 82, 116, 157, 159, 160, 163
 V. Murad 184
 Murad Hüdavendigâr 74
 Muradiye 109, 140
 Murat b. İshak 140
 Mus'ab b. Umeyr 20, 22, 58
 Musa Kâzım Efendi 190
 III. Mustafa 199, 201
 Mustafa Çelebi vakfı 89
 el-Mustansır billah 33
 Mustansırıye Medresesi 33, 34
 Musul 27, 32, 34, 54
 Musıla-i Sahn 78, 113
 Mûsıla-i Sahn 77
 Musıla-i Süleymaniye 113, 114, 115, 112
 Mûsıla-ı Sahn 82, 116
 II. Mustafa 199, 201, 226
 Mut 21, 23, 27, 33, 51, 92, 99, 133, 158, 210, 220
 el-Mutasım 26
 Mutawvel 124
 Mutezile 30, 36

Mübahat S. Kütükoğlu 70, 187, 189
 el-Müberred 57
 Müjeddib 25
 Müeyyedzâde 121, 166
 Müeyyedzâde Abdurrahman 121
 Müftî 207
 Müftüzâde Abdullah 174
 Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn 183
 Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn 183
 Mühezzebüddin ed-Dahvâr 42
 el-Mülâhhas 121
 Mülâzim 175
 Mülâzım 83, 116, 117, 171
 Mûltaka'l-Ebhur 122
 Müneccim 14, 35, 229, 230, 231
 Müneccimbaşı Mustafa Çelebi 14
 el-Münkız 52
 Müsellemler 162
 Müslihiddin-i Kastalanî 212
 Müslim 38, 68, 137, 153, 227, 229
 Müsteid 175
 Mütavvel 128
 el-Mütevekkil 57
 Mütevekkil 27, 57
 Müvelled 38
 Mısır 14, 18, 23, 30, 33, 36, 37,
 41, 43, 44, 45, 47, 52, 64,
 72, 73, 101, 120, 133, 169,
 177, 216, 220, 235

N

Nakdi'r-ricâl 149
 Nakibü'l-eşraf Kaymakamı 223
 Namazcı 147
 Nâsiruddîn Tûsî 124
 Nasuh Bey 58
 Nâsiriyye Medresesi 43
 Necmeddin Ebû Hafs Ömer en-
 Nesefî 122
 Nefise Sultan (Hâtûniye) Medresesi 51
 Nevbet 91, 116, 117, 171, 182
 Nevrûziye 231
 Niğde 51
 Nişabur 31, 32

Nişancı 172
 Nizâmiye 31, 32, 33, 39, 49, 169
 Nizâmiye medreseleri 49, 169
 Nizâmülmülk 31, 32, 43, 48
 Nuaymî 45
 Nureddin Mahmud b. Zengi 54, 56
 Nureddin Mahmud Zengi 41
 Nureddin Zengi 34, 35
 en-Nuriye 34, 54
 en-Nuriyetü'l-Kübrâ 34
 en-Nuriyetü's-Suğra 34

O

Orhan Bey 47, 228
 Orhan Gâzi 71, 72, 74, 110, 120
 Orhaniye Medresesi 74
 Orta Asya 107, 220
 Osman Gâzi 72, 162, 199, 215
 Osman Nuri Ergin 25, 70, 89, 90,
 91, 92, 97, 194, 215

Osmancık 65

P

Padova Medresesi 68
 Papaz-zâde 136
 Pera 186
 Pir Ahmed Muallimhânesi 93
 Portekiz 38, 204
 Portekizce 38

R

Rakka 34
 Re'sü'l-Ayn 34
 Reisü'l-etibbâ 43, 227, 228
 Remle 69, 195
 Reşidüddin Ebû Hafs Ömer b.
 Muhammed el-Fergan 33
 Rey 32, 39, 66
 Rifat Börekçi 134
 Risâle-i Fethiye 121
 Risâle-i Muhammediye 120
 Romence 38
 Rumeli 76, 98, 116, 117, 170, 171,
 177, 204, 208, 212, 213,
 214, 216, 229

- Ruşça 189
Ruznamçe-i Hümayûn 83
Ruznâme 117, 171
Rüfeyde Çadırı 55
Rüşdî 184
Rüşdiye 106, 184
- S**
Sa'd b. Ebi Vakkas 55
Sa'deddin Taftâzânî 33, 67, 124
Sa'duddin Ömer 58
Saatli Medrese 75
Sabit b. Kurra 27
Sabuncuoğlu İlyas Çelebi 228
Saçaklızâde Muhammed b. Ebi Bekr el-Mar'aşî 80
Sağlık Bakanı 227, 229
Sadreddin Konevî 72
Sadreyn 98, 208, 214
Sadru's-Şeria 124
Safa 20, 58, 69
Safa tepesi 20, 58
Safranbolu 51
Sâhib Atâ 55, 58
Sâhib Atâ Fahreddin Ali 55
Sahibiye Medresesi 50
Sahn-ı Semân 68, 76, 78, 80, 82, 84, 110, 111, 112, 113, 116, 119, 123, 125, 129, 135, 170, 172, 176, 177
Sahn-ı Semân Medreseleri 68, 76, 82, 110, 113, 119, 125, 135
Sahn-ı Semân medresesi 112
Salihîye 29
Saray Mektepleri 25, 149
Saruhan 81, 191, 228
Sekant 13
Sekkâkî 121
Selahaddin Eyyûbî 42, 43
Selanik 115
Selânikî Mustafa Efendi 178
Selçuklu 17, 26, 29, 30, 34, 35, 41, 47, 48, 50, 51, 55, 56, 58, 81, 86, 108, 109, 120, 123, 125, 133, 139, 140, 142, 162, 175, 179, 196, 211
Selçuklular 30, 34, 35, 41, 47, 51, 58, 86, 175
II. Selim 14, 160, 164, 231
III. Selim 160, 231
Selimiye 164, 192
Semerkandî 66, 67, 120
Semerkant 66, 120, 176
Ser ettibâ-ı hassa 228
Ser ettibâ-ı sultanî 228
Ser hâzin-i Enderûn 158
Ser Kilar-ı Hassa 158
Seydişehir 51
Seyfeddin Mahmud b. Urve 54
Seyfiye 67, 202
Seyfu'l-İslâm 206
Seyyid 37, 67, 93, 123, 124, 128, 182, 214, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 237
Seyyid Abdullah Efendi 214
Seyyid Abdurrahim Efendi 214
Seyyid Ali Natta 221
Seyyid Mahmud 221
Seyyid Şerif Cürcânî 67, 123
Seyyid Vehbi 182
Seyyid Zeynelâbidîn 221
Siirt 191
Sincar 34
Sind 220
Sinn-i rüşd 184
Sinop 51
Sinüs 13
Sivas 48, 50, 55, 57, 140, 143, 144, 173, 174
Sivas Dârüşşifa Medresesi 173
Sivas Gök Medrese 48
Siyâdet 223
Siyâdet hücceti 223

- Sofu Bâyezid 226
 Sofya 98, 99; 115, 159, 187
 Sokullu Mehmed Paşa 14, 133
 Söğüt 72
 Staphon 23
 Sub 17, 45, 59, 150, 159
 Suffa 22
 Suhte 79, 83, 107, 175, 176
 Sultan Abdülaziz 187, 226
 Sultan Bâyezid dâru'l-kurrası 131
 Sultan Selim Câmii 189
 Sultan İsa 51, 108
 Sultanî 14, 174, 187, 207, 218, 226, 228, 233
 Sultaniye Medresesi 74, 75
 Suriye 41, 43, 44, 47, 56
 Süleymaniye 12, 69, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 106, 107, 111, 112, 113, 114, 115, 123, 125, 136, 137, 149, 164, 170, 171, 173, 190, 235
 Süleymaniye Câmii 84, 111
 Süleymaniye Dâru'l-hadisi 114, 136
 Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi 137
 Süleymaniye medreseleri 69, 84, 85, 111, 112, 113, 114, 123, 125
 Süleymaniye Vakfiyesi 12, 84, 86, 87, 88, 107, 111, 112, 137, 173
 Sümerler 101
 Sünnet 11, 30, 35, 37, 42, 45, 69, 134, 145
 Sünnet-i Seniye-i Nebeviyye 145
 Sünnî 30, 36, 37, 41, 43, 44, 209
 Sünnî Mezheb 44
 Sıbt İbnü'l-Cevzî 45
 Sırçalı Medrese 48, 50
Ş
 Şafiî 32, 33, 41, 43, 48, 149
 Şafiî Mezhebi 32, 33, 48
 Şam 13, 14, 18, 25, 34, 35, 36, 43, 44, 54, 56, 64, 65, 66, 91, 120, 176, 215, 217
 Şanlıurfa 93
 Şâtibî 133
 Şâtibî 133
 Şecere-i Tayyibe 224
 Şehâdetnâme 190
 Şehremîni 226
 Şehzâde Mustafa 180
 Şemseddin Cüveynî 55
 Şemseddin Mehmed Semerkandî 120
 Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Cezerî 133
 Şer'iyye sicili defteri 94
 Şer'iyye Sicilleri 103, 223
 Şerefüddin Kırnî 67
 Şerh-i Adûd 121, 126
 Şerh-i Çağmin 128
 Şerh-i Ferâiz 126
 Şerh-i Metâlî 121
 Şerh-i Mevakıf 124-126
 Şerh-i Miftah 124
 Şerh-i Şemsiye 121
 Şerh-i İsağuci 121, 124
 Şerif 50, 67, 69, 91, 93, 97, 123, 124, 173, 220, 221, 222, 223, 224
 Şerif Mes'ud Medresesi 50
 Şeyh Ahmed el-Mısrî 133
 Şeyh Edebalı 65, 215
 Şeyh Hamza 65
 Şeyh Şehabeddin Sühreverdi 65
 Şeyhî 228
 Şeyhu'l-Kurra 59, 132
 Şifahâne 138
 Şîî 30, 31, 36, 37, 43, 44
 Şîî Mezhebi 43, 44
 Şîîler 30
 Şirkûh 42
 Şuhûdu'l-hal 94, 218
 Şüyûh 39

T

Tabhâne 84, 85, 112, 142
 Taceddin el-Kürdî 73
 Tâceddin Mes'ud Medresesi 108
 Tâciye Medresesi 32
 Tâcû'l-Vezir Medresesi 50
 Takiyüddin 13, 14
 Takrir 53, 118, 134, 176, 198, 200
 Takvim-i Büldân 129
 Tanjant 13
 Tanzimat 82, 85, 93, 100, 105, 123, 184, 219
 Tasdir 59
 Taş Mektep 86
 Taşköprüzâde İsameddin Ahmed Efendi 119, 167, 178
 Tavzih 124, 128
 Tayyazâde Ahmed Atâ 18, 25, 64, 154, 158, 159, 199, 235
 Teberdâr 98
 Tecridü'l-İtikad 124
 Tekâlif-i Örfiyye 71
 Tekfurdağı 230
 Tekirdağ 230
 Tekye 195
 Telhis 128
 Telhisü'l-Miftah 121
 Telih 81, 121, 122, 124, 125, 126, 128
 Temessük 222, 223
 Tenkih ve Tavzih 124
 Teodora 78
 Terken 32
 Teşrifat-ı Kadime 224, 225
 Tetimme 69, 77, 78, 79, 82, 83, 116, 123
 Tevhid-i Tedrisat Kanunu 134, 148, 191
 Tevkiî Abdurrahman Paşa 171, 213, 217, 233
 Teysir Tarıkı 133
 Tezkiretü'l-Ekalim 166
 Timur 221
 Tokat 50
 Topkapı Sarayı 98, 150, 154

Trablusşam 30, 36
 Trabzon 115
 Tunca 135, 142
 Turan 18, 57, 64, 99, 104, 111, 201
 Turan Melike Hanım 57
 Tusî 66
 Tutuş 56
 Türk 9, 17, 25, 34, 47, 48, 50, 56, 64, 70, 73, 76, 86, 110, 139, 140, 141, 147, 150, 153, 154, 156, 160, 161, 162, 181, 182, 186, 187, 193, 196, 201, 202, 236, 237, 238, 239,
 Türk'e vermek 161
 Türkçe 140, 141, 147, 156, 161, 187
 Türkistanlı 44
 Türkiye 47, 89, 90, 91, 92, 97, 134, 136, 145, 180, 191, 194, 196, 218, 235
 Türkiye Büyük Millet Meclisi 191
 Türkler 9, 17, 64, 73, 140, 196, 201
 Türkmen Beyleri 50
 Tıbb-ı Nebi 129
 Tıbhâne-i Âmire ve Cerrahhâne-i Ma'mûre 183
 Tırhala 115
 Tirmizî 66
 U
 Ubâde b. Sâmit 22
 Udûlu'l-müslimin 218
 Ukaz 28
 Ulu Câmî Medresesi 50, 51
 Uluğ Bey 13, 231
 Uludağ 139
 Ulûmu'l-evâil 23, 26, 30, 35
 Ulûm-ı âliye 69, 79, 120, 188
 Umur-ı Nafia Meclisi 100
 Urfa 34, 51, 52, 93, 108
 Urfa Ulucâmî 108
 Uveysatü'l-Efkâr fi İhtiyar-i Üli'l-Ebsâr 73
 Uzun Hasan 13

Ü

- Üç Şerefeli Câmi 75
- Üç Şerefeli Medrese 75
- Ümeyye Câmii 14, 54
- Ürgüplü Mustafa Hayri 188
- Üsâme b. Münkiz 45
- Üsküdar 102, 197

V

- Vâcidiye 48, 50
- Vâlide Mektebi 185, 186, 239
- Velid b. Abdülmelik 26, 56

Y

- Yahudi 101, 153, 204, 229
- Yakub Paşa 228
- Yakubî 57
- Yâkut el-Hamevî 29, 45
- Yavuz Sultan Selim 47, 158, 212, 220
- Yemen 41
- Yeni Saray 154
- Yenileşme Çağı 182
- Yenişehir 115
- Yesrib 58
- Yeşil Câmi 215
- Yıldırım Bâyezid 74, 123, 133, 138,
139, 140, 142,
160, 163, 221
- Yıldırım Bâyezid dâru'l-kurra'sı 133
- Yıldırım Câmi 215
- Yıldız Sarayı 224
- Yunan 30, 36, 101
- Yusuf Paşa Câmii 93

Z

- Zâhiriyye Medresesi 46
- Zâruriyat-ı diniyye 100, 102
- Zâviye 42, 45, 48, 195, 196, 221
- Zeâmet 117
- Zekât 12
- Zekeriya Kazvînî 31
- Zenbilli Ali Cemalî Efendi 210
- Zeyd b. Sâbit 20
- Zeylaî 122
- Zimmî 37
- Zinciriye Medresesi 51
- Zü'l-mecaz 28
- Zülüflü 158

Osmanlı

Vakıf Medeniyeti

Prof. Dr. Ziya Kazıcı

Yardımlaşma temeline dayanan, dinî ve medenî bir müessese olan vakıf, sosyal dayanışmanın en eski hukukî müesseselerinden biridir. Sosyal müesseselerin kurulup gelişmesinde büyük derecede rol oynayan ve sadece geniş halk kitleleri değil, çevre ve hayvanlara da hizmet götüren vakıf teşkilâtı, milletlerin sahip olduğu manevî güç ve değerlerin tanımlanmasına yardımcı başlıca eserlerden biridir.

İslâm dinini kabul etmelerinden sonra Türklerin, ekonomik, sosyal ve dinî hayatlarında asırlar boyu müessir bir rol oynamış bulunan vakıf kurumu, sadece fakirlere yardım etmek gibi dar bir çevrede kalmamış, aynı zamanda fikir, kültür, irfan ve imar gibi müesseseler üzerinde de derin izler bırakmıştır. Nitekim bu yüzden "Osmanlı İmparatorluğu'nun umumî hayatında bir iskân ve imar metodu olarak vakıfların oynamış olduğu büyük rolden kimse şüphe etmemektedir. Şehirlerimizin her türlü amme hizmetleri, ictimai muavenet (sosyal yardımlaşma) teşkilâtı, ilmî, dinî ve medenî hayatın her türlü tezahürleri hep vakıf tesisler yolu ile tanzim ve idare edilmiş bulunmaktadır. Bütün bu açılardan değerlendirildikleri zaman vakıfların, toplumun hayır ve iyiliğine olan her yerde nasıl sağlam birer sigorta teşkilâtı gibi görev yaptıkları anlaşılabacaktır.

Osmanlı Devleti'nde

Toplum Yapısı

Prof. Dr. Ziya Kazıcı

Osmanlı toplumu, çağdaşı Batı dünyasından farklı olarak sınıflar arasında aşılmaz duvarlarla birbirinden ayrılmamıştır. Nitekim Pâdişah berâtiyle askerî sınıftan olan bir kişi reâyâyâ dahil olurken, reâyâdan olan bir başkası da yine berâtla askerî statü kazanıp raiyyet rûsûmundan kurtulabilirdi. Zira Osmanlı dönemi Türkiye'sinde doğuştan imtiyazlı sayılabilecek bir sosyal sınıf yoktu. Çünkü bütün Müslümanlar, Allah'ın nazarında eşitti. Böyle bir fikir, fertlerin, içinde kolayca yer ve mevki değiştirebileceği bir toplum meydana getirmişti. Dolayısıyla her insanın yükselme, şan ve şöhret sahibi olma şansları eşit idi.

Osmanlı toplumunda, bir yandan bazı yeni sosyal grupların teşekkül etmesi, öbür taraftan devletin hâkimiyet sınırlarının gelişmesi sonucunda topluma dahil olan insanlara belli statüler kazandırarak toplum içindeki yerlerinin belirlenmesi, Osmanlı'nın insan-toplum anlayışı ve yönetim felsefesine göre gerçekleşmişti. Osmanlı Devleti'nde, toplumun farklı tabakalara ayrılışı, tâbi olduğu ve yüklendiği görevlerle yakından ilgilidir. Bütün kanun ve nizamlar, sınıfların hukukî yapısına paralel bir biçimde ele alınmıştır.